

УКРАЇНСЬКИЙ РІВНІЗВОЛЬНИЙ РУХ

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№ 15

науковий збірник

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Український визвольний рух. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. — Збірник 15. — 344 с.

Збірник продовжує серію наукових публікацій досліджень, документів, спогадів та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху, його структур та окремих особистостей.

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович; канд. іст. наук Марта Гавришко (відповідальний редактор); Руслан Забілій; проф., д-р іст. наук Леонід Зашкільняк; проф. Володимир Косик; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; д-р іст. наук Анатолій Русначенко; канд. іст. наук Олександра Стасюк, Геннадій Іванущенко, Василь Стефанів.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол засідання № 5 від 30 червня 2011 року)

Редакція наукового збірника «Український визвольний рух»
чекає Ваших матеріалів для публікації.

Статті просимо надсилати за адресою history@cdvr.org.ua

На обкладинці:

невідомі повстанці. Івано-Франківщина. Кін. 1940-х рр.

ІСТОРІЯ УВО ТА ОУН У 1920–1939 РОКАХ

Олександр Зайцев

«Інтегральний націоналізм» як теоретична модель для дослідження українського націоналістичного руху..... 5

Марія Гриців

Пацифікація 1930 р. і судова система Другої Речі Посполитої.....27

Євген Луньо

Стереотип польських окупантів в українських народних піснях міжвоєнного періоду49

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН І УПА

Олександра Стасюк

Облаштування та оснащення підпільних друкарень ОУН..... 63

Ігор Дерев'яний

Друга ліквідація органами НКВД УРСР Крайової екзекутиви ОУН у Львівській області в 1940–1941 рр...119

Володимир Мороз

Особові справи студентів як джерело вивчення українського визвольного руху 155

Ігор Марчук

Ліквідація радянськими карально-репресивними органами Подільського крайового проводу ОУН (1945–1952)... 191

Геннадій Іванущенко

Семен Сапун — керівник підпілля ОУН на Сумщині 215

Василь Білас

Репресії радянських органів держбезпеки проти УГКЦ у Львівській області (1944–1946) 229

Володимир В'ятрович

Проти «оунівсько-сіоністської співпраці». Спроби
загострення українсько-єврейських стосунків
радянськими спецслужбами 251

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ

Юрій Зайцев

«Чорна ніч брежнєвської реакції» (1965–1973) 263

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ

Іван Патриляк

Спроба вмістити велику історію у малій формулі...

Рецензія на:

Franziska Bruder «Den Ukrainischen Staat erkämpfen
oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer
Nationalisten (OUN). 1929–1948. – Berlin:
Metropol, 2007. – 299 s. 295

Олександр Дарованець

Рецензія на:

Посівнич М. Воєнно-політична
діяльність ОУН в 1929–1939 роках. – Львів:
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН
України, Центр досліджень визвольного руху,
2010. – 368 с. 321

Віталій Манзуренко

Пам'ятна відзнака «Рушір 1945–2010» 331

Олександр Зайцев

*кандидат історичних наук,
завідуючий кафедри новітньої історії
України Українського католицького
університету*

У статті розглядається зміст поняття «інтегральний націоналізм». Автор вважає, що теоретична модель інтегрального націоналізму забезпечує дослідників зручним теоретичним інструментарієм для вивчення радикального крила українського націоналістичного руху 1920—1940-х і пізніших років.

Ключові слова: інтегральний націоналізм, Дмитро Донцов, ОУН.

Zajtsev Olexsandr

«INTEGRAL NATIONALISM» AS A THEORETICAL MODEL FOR THE STUDY OF THE UKRAINIAN NATIONALIST MOVEMENT.

The article examines the concept of integral nationalism. The author believes that the theoretical model of integral nationalism provides researchers with a convenient theoretical tool for studying the radical wing of the Ukrainian nationalist movement of the 1920s—1940s and later years.

Key words: integral nationalism, Dmytro Dontsov, Organisation of Ukrainian Nationalists.

«ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ» ЯК ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ

Термін «інтегральний націоналізм» знайомий українському читачеві, як правило, у словосполученні «український інтегральний націоналізм», що його часто використовують на означення ідеології Дмитра Донцова та Організації українських націоналістів. Його вживання може служити певним індикатором ставлення автора до предмету дослідження: найчастіше ним послуговуються ті, хто критично оцінює ті чи інші риси ідеології та практики українського націоналістичного руху, тоді як історики націоналістичного спрямування воліють його уникати¹. Ба більше, згаданий термін інколи викликає гостру критику з боку поважних науковців — власне, можливість його застосування для вивчення українського націоналізму. Так, Ярослав Дашкевич із притаманним йому вишуканим сарказмом закидав критикам Дмитра Донцова «фальшиве інтерпретування текстів, деколи з міною, що не розуміють їхнього справжнього змісту. Тому підсовують власне неграмотне або замовне розуміння. Яскравим прикладом цього стало перекручення терміну “чинний націоналізм”, тобто “активний”, “дійовий”, на “інтегральний” (“всюди проникаючий”, “єдинодопустимий” — семантика даного прикметника в цьому конкретному випадку не є ясна, що й використовують автори, які ним хизуються, ще й через його нібито високонаукове, бо чужоземне звучання). Дехто знайшов у Донцова ще й “тоталітарну спрямованість” і подає це як велике відкриття. Відкриття, без сумніву, бо й сам Донцов не знав про таку спрямованість своїх поглядів. Пігмейний характер таких спекуляцій з інтегральністю, тоталітаризмом зрозумілий. Деколи можна хіба подивляти “дослідницьку” відвагу таких вчених...»².

Закид, певною мірою, справедливий у тому сенсі, що автори, які вживають термін «інтегральний націоналізм», рідко завдають собі труда розкрити зміст, що в нього вкладається. Проте, всупереч

¹ Утім, часом цей термін використовують для захисту українських націоналістів від звинувачень у грішому «гріху» — фашизмі, як-от Зенон Когут у дискусії з Іваном-Павлом Химкою. Див.: Зенон Когут — Іван Химка. *Україністи та Бандера: розбіжні погляди* // Критика. — 2010. — Ч. 3—4. — С. 10—12.

² Дашкевич Я. *Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини* // Донцов Д. *Твори. Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці*. — Львів, 2001. — С. 9.

критиці шанованого мною історика, я все ж поділяю погляд на «чинний націоналізм» Донцова і споріднений з ним «організований націоналізм» ОУН як на різновиди інтегрального націоналізму — не для того, щоб похизуватися чужоземним терміном, а тому, що теоретична модель інтегрального націоналізму, на мій погляд, справді дозволяє краще зрозуміти важливі аспекти найбільш динамічного напрямку українського націоналізму 1920—1940-х рр., вписавши його в європейський і світовий контекст. Однак, перш ніж застосовувати цю модель до українського матеріалу, слід докладніше зупинитися на походженні і змісті самого терміну «інтегральний націоналізм».

Народження націоналізму, як і новочасних націй, було пов'язане з боротьбою за демократію. Націоналізм і демократичні рухи XVIII—XIX ст. мали спільну ідею: державна влада повинна належати не монархові милістю Божою, не окремому станові, а нації в цілому, усі члени якої повинні мати рівні права і свободи. Всупереч поширеному стереотипові про несумісність націоналізму з лібералізмом, націоналізм XIX ст. був здебільшого ліберальним та демократичним і поєднувався з універсалістськими ідеями нового світового порядку, оснований на співдружності вільних і рівних націй. «Часто забувають, — пише німецький історик Петер Альтер, — що в перших десятиліттях дев'ятнадцятого століття німецький націоналізм був ліберальним рухом, дуже співзвучним з європейським націоналізмом Рісорджименто тієї доби. “Націоналізм” і “лібералізм” були термінами, які вживалися майже як синоніми сучасниками і послідовниками національного руху, що народжувався, вони були єдиним цілим. Націоналістів називали лібералами і навпаки»³.

Проте з кінця 1870-х рр. національні рухи в Європі вступили в нову фазу: змінився їхній соціальний склад, методи боротьби, прийоми мобілізації; націоналізм став більш агресивним і ворожим стосовно чужинців⁴. Націоналісти нової хвилі тяжіли до авторитаризму, розглядали націю не як асоціацію вільних індивідів, а як організм, клітинами якого були її члени, ставили цілі й інтереси власної нації вище від інтересів особи, класу, інших націй і людства в цілому, вимагали безумовного підпорядкування особис-

³ *Alter P. Nationalism and Liberalism in Modern German History // Nationality, Patriotism and Nationalism in Liberal Democratic Societies / Michener R. (ed.). — St. Paul, Minnesota, 1993. — P. 83.*

⁴ *Див.: Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780: Program, Myth, Reality. 2nd ed. — Cambridge, 1992. — P. 101—130.*

тості національним інтересам. Цей новий націоналізм, що досяг найбільшого розмаху після Першої світової війни і великою мірою посприяв вибухові Другої, дослідники називають по різному: радикальним, крайнім, шовіністичним, тоталітарним, гіпер- або ультранационалізмом тощо. Я надаю перевагу точнішому й емоційно нейтральному термінові «інтегральний націоналізм», який, на відміну від інших, вживався і часом вживається й досі самими націоналістами для визначення власного світогляду.

Поняття «інтегральний націоналізм» уперше вжив французький рояліст Шарль Моррас (1868—1952) у статті «Le Nationalisme integral», надрукованій у газеті «Le Soleil» 2 березня 1900 р. У ній він доводив, що республіканець при всьому бажанні не може бути досконалим націоналістом, оскільки республіканський устрій шкідливий для Франції. Тільки роялізм, на переконання Морраса, є повним або інтегральним націоналізмом, бо поєднує в собі надії і прагнення всіх інших націоналістичних груп:

«Подібно до католицької партії, роялісти є католиками (розумом, почуттям або за традицією), і вони вірять у першество католицизму. Подібно до антисемітської партії, вони антисеміти. Подібно до партії М. Поля Деруледа⁵, вони прагнуть сильної і відповідальної влади. Подібно до поміркованих і децентралістів, вони бажають автономії освіти, свободи громад і провінцій. Але вони бажають цього не через випадковий каприз чи пристрасть, а через логічну необхідність і як простий наслідок того факту, що вони прагнуть повернення національної монархії. Роялізм за своєю суттю відповідає усім різноманітним постулатам націоналізму: він сам є інтегральним націоналізмом»⁶.

Семантика прикметника «інтегральний» у цьому тексті цілком зрозуміла: такий, що поєднує частини у цілість. Згодом Моррас пояснював, що націоналізм не був повним, цілісним націоналізмом без роялізму, «бо тільки монархічні інституції задовольняли всі національні прагнення, всі національні цілі, як інтеграл відтворює суму всіх значень алгебраїчної функції»⁷.

⁵ Поль Дерулед — французький письменник і політик, що заснував 1882 р. націоналістичну «Лігу патріотів».

⁶ Цит. за: Buthman W.C. *The Rise of Integral Nationalism in France: With Special Reference to the Ideas and Activities of Charles Maurras*. — New York, 1939. — P. 111.

⁷ Buthman W.C. *The Rise of Integral Nationalism in France: With Special Reference to the Ideas and Activities of Charles Maurras*. — New York, 1939. — P. 269.

Як бачимо, у своєму первісному, вузькому значенні термін «інтегральний націоналізм» означав поєднання націоналізму з роялізмом, яке, на думку Ш. Морраса, надавало націоналізмові завершеної, інтегральної форми. У тій же статті Моррас накидав портрет ідеального націоналіста: «Націоналіст, свідомий своєї ролі, дотримується правила, що добрий громадянин підпорядковує свої інтереси і дії добру Батьківщини. Він знає, що Батьківщина — це основна умова його власного благополуччя і благополуччя його співвітчизників. Будь-яку особисту вигоду, що завдає шкоди Батьківщині, він сприймає як хибну і фальшиву вигоду. І будь-яка політична проблема, вирішена без урахування загальних інтересів Батьківщини, є для нього не цілком вирішеною проблемою. Отже, націоналіст зводить різноманітні питання, що постають перед ним, до спільного знаменника, який є не що інше, як інтереси нації»⁸.

Ці міркування Морраса, а також аналогічні висловлювання його друга і однодумця (але не монархіста) Моріса Барреса, спонукали до ширшого тлумачення інтегрального націоналізму — як світоглядного і політичного принципу, який вимагає визнання власної країни і нації найвищою цінністю, розгляду і вирішення всіх питань винятково з точки зору національних інтересів, а також встановлення та підтримання політичного ладу, здатного інтегрувати й задовольнити всі цілі та прагнення даної нації. Таке розуміння терміну врешті-решт витіснило його первісний роялістський зміст.

Моррас не був першим, хто вжив означення «інтегральний» щодо певного ідеологічного напрямку. У 1890—1891 рр. у Франції вийшла друком двотомна книга Бенуа Малона «Інтегральний соціалізм» («Le Socialisme integral»). Малон і його послідовники, які у 1890-х рр. гуртувалися довкола журналу «La Revue socialiste», протиставляли марксизмові свій «істинно французький», ідеалістичний соціалізм, поєднаний з антисемітизмом⁹. Ймовірно, саме за аналогією з «інтегральним соціалізмом», а певною мірою і на противагу останньому, Моррас назвав свій націоналізм «інтегральним».

⁸ Buthman W.C. *The Rise of Integral Nationalism in France: With Special Reference to the Ideas and Activities of Charles Maurras*. — New York, 1939. — P. 110; Моррас Ш. *Повернення до живих речей // Націоналізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий*. — К., 2000. — С. 129.

⁹ Sternhell Z. *Neither Right Nor Left: Fascist Ideology in France / Transl. by D. Maisel*. — Princeton, 1996. — P. 13, 40, 72, 321.

І в часи Морраса, і пізніше епітет «інтегральний» часто прикладався до різних світоглядних систем: можна згадати «інтегральний досвід» Анрі Бергсона, «інтегральний гуманізм» Жака Марітена, систему з такою ж назвою Пандита Діндаяла Упадг'яя, визнану офіційною філософією індійської Бгаратія Джаната Парті, «інтегральний католицизм» Марселя Лефевра та інших, «інтегральний традиціоналізм» Рене Ґенона, Юліуса Еволи та Александра Дугіна. Як зазначає новозеландський соціальний антрополог Даглас Голмс, термін «інтегральний» в основному вживають для означення «фундаменталістських» ідейних напрямів, найчастіше (але не винятково) правих за походженням¹⁰. Утім, часом його використовують і для характеристики лівого радикалізму. Зокрема, Ніколай Бердяєв називав інтегральними соціалізм і комунізм більшовицького зразка: «Тоталітарний, інтегральний соціалізм є хибним світоглядом, який заперечує духовні начала, усуспільнює людину до самої її глибини»¹¹. Описуючи свою духовну еволюцію, він згадував: «Я побачив, що в самому революційному соціалізмі можна виявити дух Великого Інквізитора. Це і є інтегральний комунізм і націонал-соціалізм»¹². Як бачимо, Бердяєв уживав «інтегральний» як синонім «тоталітарного», що підтверджує й алюзія на Фьодора Достоєвського, який геніально передбачив деякі визначальні риси тоталітаризму ХХ ст.

Інтегральний націоналізм Морраса не був унікальним явищем. Наприкінці ХІХ — в першій третині ХХ ст. націоналістичні рухи нового типу, які різко відрізнялися від ліберального націоналізму попередньої доби, сформувалися в більшості країн Європи. Відтак у суспільствознавстві виникла необхідність впровадження спеціального терміну на означення цього явища.

У 1931 р. професор Колумбійського університету Карлтон Гейз у своїй книзі «Історична еволюція модерного націоналізму» вперше використав термін «інтегральний націоналізм» як родове поняття на означення одного з історичних типів націоналізму, що при-

¹⁰ Holmes D. R. *Integral Europe: Fast-Capitalism, Multiculturalism, Neofascism*. — Princeton, 2000. — P. 8

¹¹ Бердяєв Н. *О рабстве и свободе человека (Опыт персоналистической философии)*. — Париж, 1939. — С. 173.

¹² Бердяєв Н. А. *Самопознание (Опыт философской автобиографии)*. — Москва, 1991. — С. 136.

йшов на зміну ліберальному націоналізмові XIX ст.¹³. Він виділив такі історичні типи націоналізму:

1. Гуманістичний націоналізм XVIII ст.
2. Якобінський націоналізм часів Великої французької революції.
3. Традиційний націоналізм післяреволюційної ери.
4. Ліберальний націоналізм XIX ст.
5. Інтегральний націоналізм кінця XIX—XX ст.
6. Економічний націоналізм, який розвивався паралельно з інтегральним¹⁴.

К. Гейз вважав, що термін «інтегральний націоналізм», впроваджений Моррасом, добре підходить «для означення певних істотних елементів в італійському фашизмі і навіть російському більшевизмі, а також, як не дивно, у соціальних установках і поведінці мільйонів націоналістів у всьому світі, які звичайно не підозрюють, що вони є інтегральними націоналістами»¹⁵.

К. Гейз виділив такі ознаки нового націоналізму: «Інтегральний націоналізм ворожий до інтернаціоналізму, який проповідували гуманісти і ліберали. Він розглядає націю не як засіб для людства, не як сходинку на шляху до нового світового порядку, а як самоціль. Він ставить національні інтереси вище і від особистих інтересів, і від інтересів людства. Він відкидає співпрацю з іншими націями, хіба що вона може прислужитися його власним інтересам, справжнім чи уявним. Він джінгоїстський, не довіряє іншим націям, прагне возвеличити одну націю за рахунок інших і покладається на фізичну силу. Він мілітаристський і схильний до імперіалізму. [...] Крім того, інтегральний націоналізм украй нетолерантний і тиранічний у внутрішніх справах. Він хотів би примусити всіх громадян пристосовуватися до спільного стандарту поведінки та моралі і виявляти однаковий ентузіазм. Він хотів би підпорядкувати всі особисті свободи своїй власній меті, а якщо простий народ починає нарікати, він урізає демократію

¹³ Hayes C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. 3rd ed. — New York, 1968. — P. 164—224.

¹⁴ Hayes C.J.H. *Op. cit.* Стислий виклад типології К. Гейза див.: Snyder L. L. *The New Nationalism*. Ithaca. — NY, 1968. — P. 48—53; *Encyclopedia of Nationalism*. Chicago; — London, 1990. — P. 130—132.

¹⁵ Hayes C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. — P. 165.

і затикає народові рота. Все це він робить “в національних інтересах”»¹⁶.

Гейз вбачав прояви інтегрального націоналізму в сучасних йому диктаторських режимах Угорщини, Польщі, Югославії, Туреччини, в італійському фашизмі й німецькому націонал-соціалізмі і навіть у деяких аспектах політичного життя США. На його думку, більшовики в Росії, хоч починали як переконані інтернаціоналісти і прагнули до світової революції, переконавшись, що нації світу не готові прийняти їхній месіанізм, «закінчили розпалюванням своєрідного інтегрального націоналізму в Союзі Радянських Соціалістичних Республік...»¹⁷.

З легкої руки Гейза термін «інтегральний націоналізм» стали широко застосовувати історики і політологи. У 1950—1960-х рр. Джон Армстронг використав це поняття у порівняльно-історичному аналізі українського націоналізму та праворадикальних рухів Центральної і Східної Європи часів Другої світової війни¹⁸. Спираючись на висновки К. Гейза і власні дослідження, він виділив такі характерні риси інтегрального націоналізму: «(1) віра в націю як найвищу цінність, якій мають бути підпорядковані всі інші — тоталітарна за своєю суттю концепція; (2) апеляція до містичних ідей єдності всіх індивідів, що складають націю, зазвичай основана на припущенні, що біологічні характеристики або незворотні наслідки спільного історичного розвитку об'єднують їх в одну органічну цілість; (3) підпорядкування раціональної, аналітичної думки “інтуїтивно правильним” емоціям; (4) виявлення “національної волі” через харизматичного лідера і еліту націоналістичних ентузіастів, організованих в єдину партію; (5)

¹⁶ Hayes C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. — P. 66.

¹⁷ *Ibidem*. — P. 167. Цей діагноз, поставлений 1931 р., був підтверджений дальшою еволюцією більшевизму в бік великодержавного «радянського», а фактично російського, націоналізму. Однак комуністи ніколи відверто не проголошували націоналістичної доктрини, а основою легітимзації режиму завжди залишалася класова й інтернаціоналістська риторика, що робить вельми проблематичним характеристику «радянського націоналізму» як інтегрального. Про радянський і комуністичний націоналізм див.: Barghoorn F. C. *Soviet Russian Nationalism*. — New York, 1956; Snyder L. L. *The New Nationalism*. — P. 304—331; Lengyel E. *Nationalism — the Last Stage of Communism*. — New York, 1969.

¹⁸ Armstrong J. A. *Ukrainian Nationalism*. 3rd. ed. — Englewood (Colorado), 1990; *idem*. *Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe // The Journal of Modern History*. — Vol. 40. — 1968. — No 3. — P. 396—410.

прославляння дії, війни і насильства як вияву вищої біологічної вітальності нації»¹⁹.

Ці риси справді наявні, хоч і різною мірою, в усіх різновидах інтегрального націоналізму з тією поправкою, що ірраціональність не є обов'язковим елементом — Моррас, наприклад, уважав свій світогляд цілком раціоналістичним.

Ще одним дослідником, який зробив визначальний внесок у загальну теорію інтегрального націоналізму, став Петер Альтер. Він виділив два основних історичних типи націоналізму: націоналізм Рісорджименто, парадигмою якого був рух за визволення і об'єднання Італії в XIX ст., та інтегральний націоналізм, що постав наприкінці XIX ст. майже одночасно у Франції, Німеччині, Італії та Великій Британії. П. Альтер підкреслював квазірелігійний характер інтегрального націоналізму:

«Моррас пропагував націоналізм як вершинний у містичному культурі землі та мертвий замітник релігії [це більшою мірою стосується М. Барреса — О.З.], що ставить до індивіда величезні вимоги й цілком поглинає його. Інтегральний націоналізм відкидає весь етичний баласт і накидає індивідові єдину цінність: націю. Індивід цілком підпорядкований їй. “La France d’abord”, “Right or wrong, my country”, “Правдиве те, що корисне народowi”, “Ти ніщо, твій народ — усе”, — так або приблизно так звучать заповіді, яких інтегральний націоналізм зобов'язує дотримуватися своїх вірних і якими він узаконює також фізичне застосування сили проти тих, хто думає інакше»²⁰.

Альтер вказує на вплив соціального дарвінізму на інтегральний націоналізм. Як вважають його пророки, що справедливо для тварин, повинно також бути справедливим для рас і націй. У світі ворожнечі та боротьби візьме гору над іншими і виживе та нація, яка виявиться найсильнішою і найбільш пристосованою. Якщо для Йоганна Гердера і Джузеппе Мацціні пробудження націй означало становлення нового, мирного світового порядку, то для інтегрального націоналізму воно тільки посилює війну всіх проти всіх. Його речники готові без вагань відстоювати інтереси своєї нації

¹⁹ *Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism. — P. 13.*

²⁰ *Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // Націоналізм: Антологія. — С. 675—676.*

коштом інших. Самі ж ці інтереси визначає і тлумачить провідна політична фігура — «вождь». В інтегральному націоналізмі гасла національного панування і вищості власної нації заступили гасло національного самовизначення, що протягом кількох десятиліть після Французької революції надавало могутнього динамізму націоналізмові Рісорджименто. Тепер «моральним» вважалось все, що служить нації; несправедливість і навіть злочин визнавалися припустимими задля цієї вищої мети²¹.

І К. Гейз, і П. Альтер вважали, що інтегральний націоналізм властивий націям-державам, а не бездержавним націям. На думку Гейза, цей термін має прикладатися «не до “пригноблених” чи “залежних” національностей, а радше до національностей, які вже здобули політичну єдність і незалежність»²². За Альтером, інтегральний націоналізм розвивається, коли мета націоналізму Рісорджименто, власна національна держава, вже досягнута²³. Однак численні історичні дослідження переконливо показують, що цей тип націоналізму властивий бездержавним націям не меншою мірою, ніж державним²⁴.

Інтегральний націоналізм є радикальною формою націоналізму, але, з іншого боку, його можна розглядати і як різновид *інтегралізму*. Термін «інтегралізм» живили різноманітні праві організації ХХ ст., зокрема португальські послідовники Ш. Морраса (організація «Integralismo Lusitano»), бразильські «інтегралісти» та ін. У вузькому значенні слова «інтегралізм» означає віру в те, що певне суспільство, а зокрема нація, є самобутньою органічною цілістю, у ширшому — тенденцію до інтегрального, тотального світогляду, що прагне звести усе до спільного знаменника, яким можуть бути інтереси нації, класу, релігійна віра тощо. Альберто Мелуччі у книзі «Кочовики сучасності: суспільні рухи й особисті потреби в сучасному суспільстві» (1989 р.) підкреслю-

²¹ Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // *Націоналізм: Антологія*. — С. 676.

²² Hayes C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. — P. 165.

²³ Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення... — С. 677.

²⁴ Armstrong J. A. *Ukrainian Nationalism*; Сосновський М. Дмитро Донцов: *Політичний портрет*. — Нью-Йорк; Торонто, 1974; Sternhell Z. *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State*. — Princeton, 1998; Roshwald A. *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. — London; New York, 2001.

вав «фундаменталістський» і «тоталізуючий» характер інтегралізму, з яким він стикався і серед лівих, і серед правих, зокрема в Італійській комуністичній партії і Римо-католицькій Церкві: «Під впливом інтегралізму люди стають нетолерантними. Вони шукають універсальної відмички до будь-яких дверей реальності і внаслідок цього втрачають здатність бачити різні рівні реальності. Вони прагнуть цілості. Вони відвертаються від складності. Вони втрачають здатність визнавати відмінності і стають фанатичними та безапеляційними в особистих і політичних справах»²⁵.

Д. Голмс інтерпретує інтегралізм передусім як заперечення інтелектуальної традиції Просвітництва:

«Інтегралізм, як я викладаю його в цьому тексті, це багатогранний феномен, який черпає свій інтелектуальний і моральний зміст безпосередньо із поглядів контр-Просвітництва. Він тягнє до “органічного підходу до життя і політики”, й оскільки для своєї легітимзації покликається на таємничі “внутрішні істини”, до нього важко застосовувати раціональну оцінку і зовнішню перевірку. [...]

Загалом “інтегралістів” вважають твердими традиціоналістами й фундаменталістами. Вони самі схильні розглядати свій інтегралізм як захист певної форми “священної” спадщини»²⁶.

Таким чином, інтегральний націоналізм інакше можна назвати національним інтегралізмом — залежно від того, що вважати субстанцією, а що — атрибутом.

Окремої уваги заслуговує питання про співвідношення понять «інтегральний націоналізм» і «фашизм». Більшість дослідників розглядає фашизм як форму інтегрального (органічного, гіпер-, ультра- тощо) націоналізму²⁷, як результат попередньої еволюції націоналістичних рухів і їх кульмінацію²⁸ або як син-

²⁵ Цит. за: Holmes D. R. *Integral Europe: Fast-Capitalism, Multiculturalism, Neo-fascism*. — P. 8—9. Зауважимо, однак, що наявність певних «інтегральних» рис у комуністичному та релігійному (зокрема, католицькому) світогляді не повинна затуманювати принципових відмінностей між ними.

²⁶ Holmes D. R. *Integral Europe*. — P. 8.

²⁷ Див., нап.: Hayes C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. — P. 212—224; Linz J. J. *Some Notes toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective // Fascism: a Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography / Laqueur W. (ed.)*. — Berkeley; Los Angeles, 1976. — P. 3—121; Griffin R. *The Nature of Fascism*. — London, 1991.

²⁸ Woodley D. *Fascism and Political Theory: Critical Perspectives on Fascist Ideology*. — London, 2009. — P. 162—186.

тез інтегрального (органічного, трайбалістського) націоналізму з немарксистським соціалізмом чи консерватизмом²⁹. Наприклад, на думку Стенлі Пейна, фашизм може бути визначений як форма органічного революційного ультранаціоналізму, що прагне до національного відродження, спирається переважно на віталістичну і нераціоналістичну філософію, будується на позірно суперечливому поєднанні крайнього елітаризму і мобілізації мас, наголошує на принципах ієрархії і вождизму, позитивно оцінює насильство, певною мірою як мету, а також як засіб, і схильний розглядати війну і/або воєнні чесноти як норму життя³⁰.

Проте не всі вважають за можливе зводити фашизм до підкатегорії націоналізму, а дехто й узагалі заперечує зв'язок між ними. «Фашизм і нацизм не можна ототожнювати з націоналізмом, — пише Ентоні Сміт. — У них різні вихідні положення і категорії, дух і етос. Вони схильні апелювати до дещо різних секторів середніх класів і мають цілковито відмінні політичні стилі й організаційні засади. [...] Таким чином, фашизм і нацизм представляють альтернативу і виклик націоналістичній концепції європейського і світового розвитку, а не її продовження»³¹. Е. Сміт заперечує, що німецький націонал-соціалізм є формою націоналізму, оскільки його вчення про расову нерівність несумісне з націоналістичною візією множинності унікальних і вільних націй. Утім, відмінності, які наводить Сміт, насправді відрізняють фашизм від ліберального націоналізму чи націоналізму Рісорджименто, а не від інтегрального націоналізму. Він і сам визнає, що французький інтегральний націоналізм був сполучною ланкою між націоналізмом і фашизмом³².

Своєрідне вирішення проблеми запропонував Пітер Шугар, що розглядає фашизм як «найбільш збочену форму націоналізму», оскільки, згідно з фашистськими уявленнями, «не режим існує, щоб служити нації, а нація існує, щоб будувати новий світ

²⁹ Sternhell Z. *Neither Right Nor Left; Sternhell Z. with Sznajder M. and Asheri M. The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution / Transl. by D. Maisel. — Princeton, 1994.*

³⁰ Payne S. G. *Fascism and Racism // The Cambridge History of Twentieth-Century Thought / Ed. by T. Ball and R. Bellamy. — Cambridge, 2003. — Ch. 5. — P. 123—150.*

³¹ Smith A. D. *Nationalism in the Twentieth Century. — Oxford, 1979. — P. 84—85.*

³² *Ibidem.* — P. 67.

³³ Sugar P. *Fascism and Nationalism // Encyclopedia of Nationalism / A. J. Motyl, (ed.). Vol. 1. — San Diego, 2001. — P. 293.*

відповідно до пророчих візій її вождя». Тому Шугар вживає для фашизму парадоксальне окреслення «антинаціоналістична форма націоналізму»³³.

Я поділяю погляд тих дослідників, які вважають фашизм крайньою формою націоналізму. Типологічну проблему можна підсумувати в такий спосіб. Оскільки інтегральний націоналізм прагне сильної національної влади і відкидає або, принаймні, намагається обмежити демократію, він є різновидом ширшої категорії — авторитарного націоналізму³⁴. Своєю чергою, застосовуючи різні критерії класифікації, в межах інтегрального націоналізму можна виділити державний і бездержавний, консервативний і революційний варіанти, що утворюють між собою різні комбінації. Фашизм, таким чином, є формою революційного інтегрального націоналізму державних націй.

Інтегральні націоналісти (як і націоналісти інших напрямів) рідко намагалися сформулювати свої погляди у вигляді послідовної доктрини, апелюючи радше до емоцій, аніж до розуму своїх прибічників. Тим не менше, наслідуючи методологічні зразки дослідників, які виконали подібну роботу щодо націоналізму загалом³⁵, спробуймо з аналітичною метою реконструювати загальну доктрину інтегрального націоналізму. Така «ідеально-типова» доктрина мала б включати такі положення:

1. Людство (принаймні, найбільш розвинута його частина) природно поділене на нації.
2. Нація є найвищим типом людської спільноти.
3. Нація є не асоціацією окремих індивідів, а органічним цілим, яке об'єднує всі покоління (і мертвих, і живих, і ненароджених).
4. Інтереси і цінності нашої нації вищі від усіх інших інтересів і цінностей (окремих осіб, соціальних груп, інших націй, людства в цілому).
5. Для захисту своїх інтересів і цінностей наша нація повинна мати власну незалежну державу.

³⁴ Про авторитарний націоналізм див., зокрема: Payne S. G. *A History of Fascism, 1914—1945*. — Madison, 1995. — P. 14—19.

³⁵ Див.: Сміт Е. *Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія*. — С. 28; Breuilly J. *Nationalism and the State*. 2nd ed. — Manchester, 1993. — P. 2.

6. Кордони цієї держави повинні охоплювати (як мінімум) всю національну територію.
7. Діяльність усіх членів нашої нації має підпорядковуватись національним інтересам.
8. Слід нещадно поборювати все, що загрожує єдності, інтересам і цінностям нашої нації.
9. Постійна боротьба націй між собою за утвердження власних інтересів і цінностей є природною і неунікненною.
10. Наша нація повинна активно утверджувати свої інтереси і цінності у світі конкуруючих націй, якщо потрібно — силою.

Неважко помітити, що деякі з наведених положень спільні для всіх форм націоналізму, а отже є елементами його базової доктрини, тоді як інші, а надто пункти 3, 4 і 7—10, характерні власне для доктрини інтегрального націоналізму. Ця доктрина несумісна з будь-яким універсалізмом — не йдеться, приміром, про право кожної нації мати власну державу в етнічних кордонах, а лише про права й інтереси власної нації. У цьому сенсі світогляд інтегральних націоналістів не зовсім підпадає під «основну доктрину» націоналізму, що її реконструює Е. Сміт — вони не схильні вірити у «глобальний мир і справедливість», які «можливі лише у світі самоврядних націй»³⁶. Це не виключає ані приписування власній нації якоїсь універсальної, вселюдської місії, ані підтримки боротьби інших народів за незалежність — якщо вона, на думку інтегральних націоналістів, відповідає інтересам їхньої власної нації.

Крім доктринальних відмінностей, інтегральний націоналізм вирізняється з-поміж інших видів націоналізму власне своїм цілісним підходом до дійсності. «Неінтегральний» націоналіст може бути націоналістом у сенсі прагнення до самостійної державності, соціалістом чи лібералом у поглядах на бажаний суспільний лад, католиком чи православним у віросповіданні і т. ін. Ці аспекти його світогляду відносно незалежні один від одного. Інтегральний націоналіст, за висловом Морраса, все зводить до спільного знаменника — інтересів власної нації. Якщо він соціаліст, то не через відданість соціалізму як такому, а через переконання в тому,

³⁶ Smith A. D. *Nationalism: Theory, Ideology, History...* — P. 22. *Пер.: Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія.* — С. 28.

що очищений від космополітичних збочень соціалізм органічно притаманний його нації; якщо він католик, то цінує католицизм не як віру, істинну для всіх, а як духовну основу своєї нації.

Існують різні визначення інтегрального націоналізму. Ярослав Грицак ототожнює інтегральний націоналізм з націоналізмом «у вужчому розумінні слова» — шовіністичним, агресивним, «який вимагає безумовного підпорядкування особистості політичним інтересам своєї нації і ворожості до іншої нації», «відкидає ліберальні цінності як застарілі ради торжества національних інтересів і проповідує рішучі і беззастережні дії»³⁷.

Ейвіел Рошволд пропонує таку дефініцію: «Термін «інтегральний націоналізм» стосується шовіністичної, правої форми націоналізму, що підносить власні національні інтереси як абсолютну цінність, якій підпорядковуються (або якою наповнюються) всі інші етичні міркування»³⁸.

Синтезувавши різні підходи і усунувши емоційно забарвлені епітети, можемо сформулювати таке робоче визначення: *інтегральний націоналізм* — різновид авторитарного націоналізму, що розглядає націю як органічну цілість та вимагає беззастережного підпорядкування особистості інтересам своєї нації, які ставить вище від інтересів будь-якої соціальної групи, інших націй і людства в цілому.

Важливо чітко розрізняти поняття «інтегральний націоналізм» і «фашизм», які в межах пропонованої теоретичної моделі відносяться як ціле до частини. *Фашизм* — форма революційного інтегрального націоналізму державних націй, що проголошує своєю метою національне відродження шляхом мобілізації мас і реорганізації держави на засадах тоталітаризму, ієрархії, вождизму і милітаризму.

Слід підкреслити, що описаний тут «портрет» інтегрального націоналізму є «ідеальним типом», абстрактно-теоретичною моделлю, яка не мала стовідсоткового відповідника в жодному конкретному націоналістичному русі, але яка може слугувати ін-

³⁷ Грицак Я. *Націоналізм // Довідник з історії України (А-Я)*. — К., 2001. — С. 505, 507.

³⁸ Roshwald A. *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. — P. 222.

струментом для дослідження таких рухів і визначення міри їх «інтегральності».

Що дає теоретична модель інтегрального націоналізму для дослідження радикального напрямку українського націоналістичного руху? Насамперед вона дозволяє вписати цей напрям у загальноєвропейський контекст, на якому наголошували і Д. Донцов, і члени ОУН, і їхні численні тогочасні критики (і який ігнорують деякі сучасні дослідники); відтак застосувати історико-порівняльний метод; відмежувати інтегральний напрям від інших, неінтегральних, течій в українському націоналізмі, як от демократичний націоналізм Українського національно-демократичного об'єднання, соціалістичний націоналізм Української соціалістичної радикальної партії, християнський націоналізм тощо; розкрити інтелектуальні джерела українського інтегрального націоналізму; зрозуміти природу його тоталітарних і квазі-релігійних тенденцій.

«Чинний націоналізм» Донцова та «організований націоналізм» ОУН становили два українські різновиди загальноєвропейського явища — інтегрального націоналізму. Відмінності між ними стосувалися не принципів питань, а радше пріоритетів: для Донцова ними були культивування стихійної волі нації до життя, формування нової вольової української людини; для ОУН — ієрархічна дисциплінована організація, здатна здійснити національну революцію і встановити національну диктатуру.

Ідеологія Донцова може слугувати парадигматичним зразком інтегрального націоналізму навіть більшою мірою, ніж первинний інтегральний націоналізм Морраса. Донцов — досконалий інтегральний націоналіст, оскільки він:

- розглядає націю як колективну особистість, наділену волею до життя і до влади;
- як наслідок вимагає повного підпорядкування одиниці своїй нації;
- відкидає загальнолюдські цінності й мораль в ім'я національного егоїзму;
- вважає, що відносини між націями підпорядковуються законам боротьби за виживання;
- відкидає ліберальну модель демократії як таку, що понижує національну еліту — носія національної волі — до рівня маси.

Нація для Донцова — це не «збиранина одиниць», а надособова цілість, наділена волею до життя і влади³⁹. За Донцовим, лише сильні нації зі здоровими інстинктами й розвиненою волею до влади мають право на існування, слабші ж мусять підпорядкуватися і зникнути. Зробити українців сильною нацією, завоювати для неї гідне «місце під сонцем» — головне завдання «чинного націоналізму».

Те, що однією з вимог чинного націоналізму є синтез націоналізму й інтернаціоналізму, згідно з якою націоналізм веде до вселюдського прогресу, зовсім не суперечить інтегральному характеру націоналізму Донцова. Адже поступ Донцов інтерпретує в категоріях соціального дарвінізму, відтак імперіалізм «вищих» народів, які підкорюють «меншwartні», служить інтересам поступу всього людства, який Донцов розуміє «як право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури й цивілізації»⁴⁰ (теза, з якою охоче погодився б Гітлер). На перший погляд це суперечить тезі про пріоритет національних інтересів перед загальнолюдськими, але насправді логіка Донцова діалектична: поступ людства відбувається через утвердження безоглядного національного егоїзму, зіткнення національних егоїзмів між собою і перемогу того з них, у кого сильніший вольовий чинник. Отже, українцям слід або довести, що вони належать до «вищих» народів, або стати погноєм для інших.

Зрештою, важко знайти інтегрального націоналіста, який не стверджував би, що його націоналізм служить поступу всього людства (французький націоналізм як оплот латинської цивілізації у Морраса, універсалізм Риму у Муссоліні, новий світовий порядок, оснований на творчій ролі арійської раси у Гітлера і т. ін.). Кожен інтегральний націоналізм приписує своїй нації певну місію щодо людства чи кращої його частини. Скажімо, у Донцова це міф України як форпосту європейської цивілізації в боротьбі з варвар-

³⁹ Подібні ідеї притаманні більшості інтегральних націоналістів. Приміром, Беніто Муссоліні у «Доктрині фашизму» розглядає націю як особистість, що має волю до існування та до влади (*volontà di esistenza e di potenza*). Див.: Mussolini B. *La dottrina del fascismo*. — Roma, 1942. P. ix. Вважають, що справжнім автором теоретичної частини цієї праці був філософ Джованні Джентіле.

⁴⁰ Донцов Д. *Націоналізм* // Донцов Д. — Твори. Т. 1. — С. 385.

ською Азією, авангардом якої є Росія. Дуже подібні міфи існували в угорському нілашизмі, хорватському усташизмі та ін.

Виразно інтегральним був і націоналізм ОУН. У її програмних документах українська нація проголошувалась «вихідним за-ложенням кожної чинности і метовим назначенням кожного прямування українського націоналізму», «найвищим типом людської спільноти». Ідеологи ОУН поділяли органічне розуміння нації, згідно з яким у ній відбувається «процес постійного переоформлювання ріжних етнічних первнів в синтезу органічної національної єдности». Умовою повноцінної участі нації у житті людства визнавалася суверенна держава, яку належало здобути шляхом національної революції⁴¹.

Як і належить інтегральним націоналістам, члени ОУН будь-яку суспільну проблему зводили до спільного знаменника — цілей та інтересів нації. Цей імператив зведення всього до національних інтересів гумористично сформулював відомий діяч ОУН Володимир Мартинець, навчаючи свою приятельку, як слід писати до націоналістичного часопису: «...Можете писати про все, але при цьому мусите згадати про Українців, згл[ядно] нав'язати все до української проблеми. В цей спосіб в Р[озбудову] Н[ації] можна писати не тільки про мистецтво, але й про крокодилі, коли цю справу обговориться менше-більше як тему: “Крокодилі і українська справа” або “Можність плекання крокодилів на Україні” або “Вироби з крокодилевої шкіри на Україні” або “Крокодилі в українськiм письменстві” і т. д.»⁴².

Це, звісно, жарт, гортаючи «Розбудову Нації», переко-нуешся, що він містив чималу частку правди: при всій тематичній різноманітності часопису будь-яка тема розглядалася тільки крізь призму українських інтересів.

Провідні діячі ОУН поділяли тезу інтегрального націоналізму, що боротьба у світі точиться між націями як цілісними спільнотами і що інтернаціональна солідарність поневолених класів проти визискувачів є ілюзією. В. Мартинець у 1934 р. писав полковникові

⁴¹ Устрій Організації Українських Націоналістів 1929 р. [2—3 лютого] // Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. — Львів, 2006. — С. 285—286.

⁴² Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 269 (Колекція документів «Український музей в Празі»). — Оп. 1. — Спр. 174. — Арк. 23.

Тимошу Омельченку: «...У двох Ваших статтях натрапив я на думку, яку не повинні Ви поширювати: мовляв, і українці, і поляки та москалі, як народи, є під однаковим кнутом і визиском тих, що володіють над нами (себто влади). Думка небезпечна, бо викликає жалість до “поневолених” москалів і поляків і якусь солідарну ненависть до “«правителів”, — а по друге невірна: ми українці зазнали гнет усякого рода влад польських і московських [...], всі ті влади — це еманация народів польського і російського [...]. Якраз у відмінність від соціалістів, що проповідують солідарність боротьби проти “влади визискувачів”, ми проповідуємо боротьбу з націями ворожими, всіма її членами на всіх ділянках»⁴³.

Концепція «ворожих націй» поширювалася не лише на політичні й економічні аспекти міжнаціональних відносин, а й на особисті стосунки. ОУН вела боротьбу проти мішаних шлюбів з представниками тих націй, які вважала ворожими. Коли член Проводу українських націоналістів (ПУН) Микола Сціборський знехтував цим принципом, одружившись із єврейкою, він наразився на різкий осуд своїх товаришів. Євген Коновалець писав йому 17 квітня 1934 р.:

«Коли націоналізм веде боротьбу проти мішаних подруж, оскільки ходить про займанців (зокрема поляків і москалів), то він не може перейти мимо над проблемою мішаних подруж з жидами, які, безперечно, є, коли не більшими, то такими самими ворогами нашого відродження. Коли ми вимагаємо примінювання оголошених нами засад від рядового членства, то тим самим не можемо для себе робити виїмків.

[...] Ваш вчинок обтяжив дуже організацію»⁴⁴.

Утім, Сціборський був не єдиним порушником: крім нього дружин-єврейок мали ще члени ПУН Ріко Ярій і Микола Капустянський, що свідчило про те, що проголошені принципи не завжди суворо застосовувалися на практиці.

Отже, концепт інтегрального націоналізму добре описує зміст ідеології ОУН. Натомість вельми спірними є спроби ототожнити її

⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833 (Краєвий провід Організації Українських Націоналістів на Західних Українських землях). — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 78.

⁴⁴ Там само. — Арк. 83.

фашизмом⁴⁵. Якщо шукати узагальнююче поняття для введення ідеології і практики ОУН у порівняльний контекст у рамках європейського інтегрального націоналізму, то таким поняттям мав би бути не фашизм, а радше *ушташизм*. Цей термін часом вживається на означення ідеології Усташі — Хорватської революційної організації⁴⁶, але тут його використано в ширшому значенні — як революційний інтегральний націоналізм бездержавної нації, який прагне до здобуття і утримання власної держави всіма доступними засобами, включаючи терор.

Справді, хорватський приклад може вважатися парадигматичним для рухів такого типу: у 1930-х рр. рух усташів здобув найширшу відомість і єдиний серед своїх європейських «родичів» пройшов усі стадії розвитку від зародження до здійснення національної диктатури і краху. Неважко спостерегти паралелізм історії Усташі й ОУН: обидві організації виникли майже одночасно, у 1934 р. здійснили свої найгучніші терористичні акти, обидві пішли на співпрацю з державами «Осі», обидві в 1941 р. проголосили незалежність в умовах німецької окупації. Але з цього пункту їхні долі розходяться: режим усташів Гітлер визнав, а ОУН піддав репресіям. Незалежна Хорватська Держава 1941—1945 рр. — добра модель того, якою могла б бути Українська Держава під егідою Третього Райху. Її досвід показує, що за таких умов ушташизм може перетворитися у «повноцінний» фашизм. Розігнавши уряд Ярослава Стецька, Гітлер вберіг ОУН від подібної долі. Слушно зауважив Олександр Мотиль: «Як це не парадоксально, але репресії виявились найкращою річчю, яка могла трапитися з ОУН, врятувавши її від колабораціоністської долі хорватської Усташі чи Словацької народної партії»⁴⁷.

⁴⁵ Докладніше див.: Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920—30-ті рр.) // «І»: незалежний культурологічний часопис. — Львів, 2000. — Ч. 16. — С. 86—104. Новий спалах дискусій про «фашизм» ОУН спровокував указ президента В. Ющенка про присвоєння Степанові Бандері звання Героя України. Див.: Снайдер Т. Фашистський герой у демократичному Києві // Критика. — 2010. — Ч. 3—4. — С. 8—9; Зенон Козут — Іван Химка. Україністи та Бандера: розбіжні погляди.

⁴⁶ Див. про неї: Беляков С. С. Идеология усташского движения: между этническим национализмом и фашизмом // Известия Уральского государственного университета. — 2005. — № 39. — С. 127—135.

⁴⁷ Motyl A. J. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism. — New York, 1993. — P. 95.

Модель інтегрального націоналізму, незважаючи на свій поважний вік, і досі забезпечує дослідників зручним теоретичним інструментарієм для вивчення радикального крила українського націоналістичного руху 1920—40-х і пізніших років. Ясна річ, евристична вартість цього інструментарію залежить від вправності дослідника, а зокрема від його здатності утриматись від спокуси підганяти історичну реальність під заздалегідь задану схему. Як і будь-яка абстрактно-теоретична модель, концепція інтегрального націоналізму не може замінити вивчення конкретних організацій, осіб, ідеологій у всій їх багатогранності і суперечливості, однак при належному застосуванні стане у пригоді історикам в його двобої з «хаосом одиничного»⁴⁸.

⁴⁸ *Метафору запозичено з кн.: Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 266—267.*

Марія Гриців

*науковий співробітник
Національного музею-
меморіалу жертв окупаційних
режимів «Тюрма на Лонцького»*

У статті проаналізовано функціонування правової системи Другої Речі Посполитої міжвоєнного періоду з огляду на права української національної меншини. Зокрема, підкреслено зміни судочинства після ескалації українсько-польських взаємин, що знайшла свій вияв у пацифікації 1930 р.

Ключові слова: Галичина, пацифікація, українська проблема, судочинство, кримінальний кодекс, Ю. Пілсудський.

Grytsiv Mariya

PACIFICATION IN 1930 AND THE JUDICIAL SYSTEM OF THE SECOND POLISH REPUBLIC

The article analyses legal system of the Second Polish Republic in the interwar period from the point of view of the rights of the Ukrainian national minority. Namely, changes in the proceedings after the escalation of Ukrainian-Jewish relations reflected in the pacification policy in 1930.

Key-words: Galicia, pacification, Ukrainian problem, proceedings, criminal code, J. Pilsudski.

ПАЦИФІКАЦІЯ 1930 Р. І СУДОВА СИСТЕМА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Важливе місце в українсько-польських взаєминах займають 20—30-ті роки минулого століття. Ця складна й важлива тема знайшла певне висвітлення як в польській, так і в українській науковій літературі. Однак окремі її аспекти залишаються дослідженими лише фрагментарно. Мається на увазі пошук найбільш вірогідних відповідей на цілу низку запитань: чому українсько-польські взаємини у міжвоєнний період були такими напруженими? Які політичні сили і яким чином впливали на формування національної політики Польщі? Що провокувало польську владу на проведення політики «пацифікації»? Як саме асиміляційна політика вплинула на реформування судової системи країни?

Знайти правильні відповіді на поставлені запитання доволі не легко. Доводиться констатувати, що у справі об'єктивного й необтяженого ідеологічними стереотипами дослідження даної проблеми має бути зроблено ще чимало.

Перші дослідження міжвоєнної урядової політики Польщі в українському питанні зробили тогочасні політологи і публіцисти. Одними з перших зауважили необхідність розв'язання проблеми національних меншин в Польщі на основі принципу самовизначення націй тогочасні українські політики Микола Лозинський¹ і Степан Томашівський², польський публіцист Леон Василевський³.

В радянський період вагомий внесок у дослідження проблем міжнаціональних взаємин на східних теренах Другої Речі Посполитої зробили Юрій Сливка⁴ та Степан Макарчук⁵. Перший проаналізував підходи основних польських політичних сил до вирішення українського питання в Польщі. Особливу увагу автор звернув на фактори, що спричинили зміну національної політики

¹ Лозинський М. *Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель*. — Женева, 1924. — 76 с.

² Томашівський С. *Десять літ українського питання в Польщі*. — Львів, 1929. — 48 с.

³ Василевський Л. *Справа українська як міжнародне питання*. — Варшава, 1934. — 28 с.

⁴ Сливка Ю. *Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939)*. — Київ, 1985. — 272 с.

⁵ Макарчук С. *Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма*. — Львов, 1983. — 255 с.

польського уряду після державного перевороту 1926 р. С. Макарчук дослідив вплив економічних і політичних факторів на динаміку етносоціального складу населення краю у міжвоєнні роки. Втім, зазначені роботи були просякнуті особливо відчутним ідеологічним навантаженням й носили пропагандивний характер.

Новий етап у вивченні проблеми розпочався після здобуття незалежності України. Окупаційний режим польського уряду та політика «пацифікації» 1930 р. стали об'єктом ґрунтовних наукових праць Михайла Швагуляка⁶. Автор докладно дослідив кризову ситуацію 1930 р. в Галичині, зробив спробу розглянути основні фактори, що спричинили загострення міжнаціональної ситуації в краї. Зауважуючи при цьому, що «пацифікаційна» кампанія (хоча і менша за масштабами) мала місце не тільки в галицьких воєводствах, а й на Волині, проте ця проблема поки що не знайшла належного висвітлення в українській історіографії.

У своїй праці Микола Гетьманчук доводить ігнорування польською владою своїх міжнародних зобов'язань стосовно української нації, описує кризову ситуацію 1930 р. та різке посилення репресивної політики Польщі⁷.

Особливо вагомий внесок в дослідження тематики українсько-польських взаємин зробили праці Леоніда Зашкільняка⁸. Вони побудовані на ґрунтовному аналізі як української, так і польської історіографії. В основу тематики наукових досліджень Л. Зашкільняка були покладені спроби нормалізувати міжнаціональні стосунки між поляками і українцями в міжвоєнний період.

Тенденція досліджень становища українських меншин у міжвоєнній Польщі набрала характеру періодичності в багатотомній пу-

⁶ Швагуляк М. «Пацифікація»: Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. — Львів, 1993. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ століття // Записки НТШ. — Львів, 1991. — Т. ССХХІІ. — С. 111—140.

⁷ Гетьманчук М. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр. — Львів, 1998. — 428 с.

⁸ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21—22 листопада 1996 р.). — Івано-Франківськ, 1997. — С. 156—160; Зашкільняк Л. Історія Польщі в українській історіографії і суспільній свідомості українців початку ХХІ століття. — Львів, 2008; Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — 752 с.

блікації матеріалів циклу конференцій «Україна — Польща: важкі питання». Характерно, що етносоціальним аспектам розгортання українсько-польського конфлікту початку 30-х рр. ХХ ст. певну увагу приділяли переважно українські науковці Ярослав Дашкевич⁹, Ярослав Ісаєвич, Костянтин Кондратюк, Микола Кучерепа¹⁰ та ін. Польські дослідники (Станіслав Стемпень¹¹, Анджей Айненкель¹², Ян Кучак¹³, Франк Сисин¹⁴ та ін.) акцентували на національно-політичних проблемах польсько-українських взаємин новітнього періоду.

Значний обсяг інформації з досліджуваної тематики містять наукові роботи Володимира Комара¹⁵, Ореста Красівського¹⁶, Віталія Ходака¹⁷, Богдана Гудя¹⁸, які характеризують політику польської держави щодо українців Галичини на тлі етносоціальних аспектів та діяльності політичних партій.

⁹ Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкочи нормалізації польсько-українських стосунків) // *Польсько-українські студії. Т. 1. Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* — Київ, 1993. — С. 23—29.

¹⁰ Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919—1939 рр.) // *Україна — Польща: важкі питання.* — Варшава, 1998. — С. 11—28.

¹¹ Стемпень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: Спроба діалогу // *Польсько-українські студії. Т. 1. Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* — Київ, 1993. — С. 211—222.

¹² Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. *Вибрані проблеми.* // *Україна — Польща: важкі питання.* — Варшава, 1998. — С. 29—46.

¹³ Kuczak J. *Polityka państwa radzieckiego. Wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921—1939.* // *Україна — Польща: важкі питання.* — Варшава, 1998. — S. 222—232.

¹⁴ Сисин Ф. З історії польсько-українських стереотипів // *Польсько-українські студії. Т. 1. Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* — Київ, 1993. — С. 18—23.

¹⁵ Комар В. Спроби нормалізації польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій // *Матеріали міжнародної науково—практичної конференції. 22 листопада 1996 р.* — Івано-Франківськ, 1996; його ж: Комар В. *Політика Польщі щодо українців Галичини. (1919—1939): основні напрямки та етапи* // *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* 2001. — Ч. 5—6. — С. 290—295.

¹⁶ Красівський О. *Концепції польського політикуму щодо українського питання* // *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* — 2001. — Ч. 5—6. — С. 284—289.

¹⁷ Ходак В. *Саботажна акція організації українських націоналістів на Західній Україні 1930 р.* // *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* — 2001. — Ч. 5—6. — С. 321—328.

¹⁸ Гудь Б. *Українці — поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. Монографія.* — Львів, 2000. — 192 с.; Гудь Б. *Українсько-польські конфлікти ХІХ — першої половини ХХ ст.: етносоціальний аспект. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.* — Львів, 2008.

Чи не єдиним з дослідників, хто частково розпочав серію ґрунтовних праць з історії польського судочинства у 20–30-ті рр. ХХ ст. стала науковець, юрист Олена Липитчук¹⁹. Охарактеризувавши зміни в структурі та діяльності польських судів, О. Липитчук доводить, що політика урядової адміністрації Польщі мала величезний вплив на загострення українсько-польського протистояння в Східній Галичині та переслідувала мету поглибити регіональні особливості, розчленувати й асимілювати український народ. Окрім того, у своїх працях дослідниця порушила проблеми соціального судочинства²⁰.

Іван Гловацький провів аналіз мовного законодавства Другої Речі Посполитої в галузі кримінального судочинства, охарактеризувавши його недосконалість та суперечливість щодо українців. Автор відзначив вагому роль українських адвокатів та їх боротьбу за право українців на використання рідної мови в офіційних документах країни²¹.

На порушенні юридичних прав та свобод національних меншин у міжвоєнній Польщі наголосив історик Микола Рожик²². Він акцентував намагання органів польського судочинства зберегти внутрішній «порядок» у країні та знищити політичних противників, застосовуючи фізичну силу, тиск на опозицію, масові арешти та ув'язнення.

Історія українсько-польських взаємин є яскравим прикладом затяжного конфлікту між сусідніми етносами. Після завершення Першої світової війни населення Західної України опинилось у складі Другої Речі Посполитої всупереч своїй волі. За Ризьким

¹⁹ Липитчук О. Діяльність польських судів на західноукраїнських землях (1921–1939) // *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. — Вип. 11. — Одеса, 2001. — С. 117–122.; Липитчук О. Судова система Другої Речі Посполитої: основні періоди розвитку (1918–1939 рр.) // *Право України*. — 2001. — №6. С. 109–112.; Липитчук О. Суди присяжних у Галичині в 1930–х роках. // *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. — Вип. 36. — Львів, 2001. — С. 125–128; Липитчук О. Польський кримінально-процесуальний кодекс 1928 р. та його характеристика. // *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. — Вип. 38. — Львів, 2003. — С. 136–144.

²⁰ Липитчук О. Структура та діяльність судів праці в міжвоєнній Польщі // *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. — Вип. 37. — Львів, 2002. — С. 192–200.

²¹ Гловацький І. Права української мови у кримінальному судочинстві Другої Речі Посполитої 1918–1939 рр. // *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. — Вип. 37. — Львів, 2002. — С. 184–191.

²² Рожик М. Репресії проти політв'язнів Польщі 1929–1939 рр. // *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2001. — Ч. 5–6. — С. 329–334.

договором Польща окупувала 125,7 тис. кв. км західноукраїнських земель із населенням 10,2 млн. осіб. Дискримінаційна по відношенню до національних меншин політика тогочасної влади сприяла неприязно-ворожому ставленню до неї. Слід зазначити, що частина польського суспільства взагалі брала під сумнів існування української нації та вважала за необхідне провести її асиміляцію²³.

В польському політичному таборі існувало два основних угруповання: націонал-демократи (ендеки) та прихильники правлячого режиму Юзефа Пілсудського (пілсудчики) — кожен з яких мав своє бачення українського питання. Ендеки прагнули створити однопартійну польську державу шляхом примусової асиміляції національних меншин. У зв'язку з цим вони ставили за мету фальсифікувати історичне минуле західноукраїнських земель, дані про їх національний склад²⁴. Такими діями політична верхівка держави звела нанівець VII статтю Ризького договору, яка передбачала право українців в межах внутрішнього законодавства культивувати рідну мову, створювати й підтримувати свої школи та церкви²⁵.

Другий напрямок представляли «пілсудчики». Вони розуміли необхідність вирішення української проблеми, з якою пов'язували подальшу долю польської держави. А тому, не полишаючи головної мети — колонізації українців, — в національній політиці вони використовували більш гнучку тактику²⁶.

Політична лінія «сильної руки» призвела до особливої конфронтації в польсько-українських взаєминах. Таке напруження було доволі відчутним протягом усього міжвоєнного двадцятиліття, а в окремі роки (початок і друга половина 1930-х рр.) досягло особливої гостроти.

У травні 1926 р. під керівництвом Ю. Пілсудського був здійснений державний переворот. 12 травня внаслідок збройних сутичок

²³ Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. *Вибрані проблеми.* // Україна — Польща: важкі питання. — Варшава, 1998. — С. 35.

²⁴ Маємо на увазі дані перепису населення 1921 р., згідно з яким 40% населення Речі Посполитої становили не поляки, а представники інших національних меншин (українська меншина серед них була найбільшою).

²⁵ Гетьманчук М. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр. — Львів, 1998. — С. 202.

²⁶ Комар В. Спроби нормалізації польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій // *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 22 листопада 1996 р.* — Івано-Франківськ, 1996. — С. 236—238.

у Варшаві війська Ю. Пілсудського заволоділи містом. Президент Станіслав Войцеховський і уряд Вінцента Вітоса, щоб не допустити громадянської війни, вирішили скласти свої повноваження²⁷. Внаслідок перевороту в Польщі відбулось становлення режиму, що увійшов в історію під назвою «санації»²⁸.

На початку 1930-х рр. спостерігалось особливе невдоволення політикою нового уряду. Загостренню політичної ситуації в Східній Галичині сприяла економічна криза, що розпочалася 1929 р., а також жорстокий національний і соціальний гніт, політичне безправ'я. У таємному меморандумі міністерства юстиції, що був надісланий польським урядом прокуророві апеляційного суду Львова, зазначалось про посилення на території Галичини «антидержавних тенденцій» та «національних антагонізмів»²⁹. Також вказувалось, що члени українських політичних партій поширюють серед селян вороже ставлення до польської влади. Особливо небезпечним міністерство вважало осередок Українського клубу в Сеймі, розцінивши його діяльність як «серйозну небезпеку» і вимагаючи «застосування якнайбільш ефективних засобів для протидій їй»³⁰. Легальну опозицію владі почало становити Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Лідер партії Дмитро Левицький у промові на засіданні Сейму (жовтень 1928 р.) заявив, що український народ не визнає жодних міжнародних трактатів про належність етнічних українських земель до Польщі і буде прагнути до утворення на цих землях незалежної української держави³¹.

Починаючи з середини липня 1930 р. по селах Галичини проїшла хвиля пожеж у господарствах польських поміщиків, генералів, осадників. Як засвідчують збережені архівні документи, впродовж липня українцям вдалось провести 11 акційних саботажів³²,

²⁷ *Зашкільняк Л. Історія Польщі... — С. 469.*

²⁸ *Санація (від лат. sanatio — оздоровлення) — термін на позначення політичного табору, що утримував владу в Польщі протягом 1926—1939 рр. Уряд санації встановив у Польщі авторитарний спосіб правління.*

²⁹ *Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 840. — Арк. 6—9.*

³⁰ *Там само. — Арк. 11.*

³¹ *Там само. — Арк. 5.*

³² *Державний архів Львівської області (ДАЛО). — Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 600. — Арк. 50—51.*

у серпні — 54³³, у вересні — 101³⁴, у жовтні — 22³⁵. За досить короткий термін ситуація набрала політичного характеру. Восени 1930 р. на території Галичини Організація українських націоналістів провела близько 2200 антиурядових акцій. Нападам піддавались місцеві поляки, горіли й нищились як великі, так і малі їхні маєтки³⁶. На думку історика М. Швагуляка, існували три категорії підпалів та інших акцій в Західній Україні: 1) найменшу чисельну групу становили підпали будівель польськими власниками; 2) деяку їх частину організували прокомуністично налаштовані селяни; 3) основну частину саботажних акцій було здійснено ОУН³⁷. Як видно з архівних документів, Провід ОУН дав розпорядження про початок кампанії, а наприкінці вересня 1930 р. було вирішено тимчасово припинити антиурядові акції³⁸. Аналізуючи тогочасні періодичні видання, можемо твердити, що дії ОУН не були схвалені іншими українськими угрупованнями³⁹.

Зважаючи на складність внутрішньополітичної ситуації в Польщі, влада розпочала брутальну репресивну акцію з метою «умиротворення» українців, яка увійшла в історію під назвою «паціфікація»⁴⁰. Польське керівництво почало закликати до фронтального наступу на українське населення. Своєю чергою, націоналістичні польські сили вимагали від уряду крайніх заходів на «кресах». Влада розпочала невідкладні реформи — мілітаризацію поліції, створила Корпус охорони прикордоння, в деяких місцевостях був запроваджений воєнний стан і заборонено будь-які збори чи сільські сходини. Польським суддям наказано виносити негайні смертні вироки «активістам нелегальних революційних організацій»⁴¹. Опера-

³³ ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 600. — Арк. 10

³⁴ Там само. — Арк. 10—11.

³⁵ Там само. — Спр. 643. — Арк. 1—9.

³⁶ Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна — Польща: важкі питання. — Варшава, 1998. — С. 41.

³⁷ Швагуляк М. «Паціфікація»: Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. — Львів, 1993. — С. 16—17.

³⁸ ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 630. — Арк. 4.

³⁹ Паціфікація і реванші // Діло. — 1930. — 24 вересня; Так звані «саботажні підпали» і «паціфікації» // Громадський голос. — 1932. — 21 травня.

⁴⁰ Паціфікація (від лат. *pacificatio* — «умиротворення») — політика влади, спрямована на національні меншини з метою умиротворення насильницькими методами.

⁴¹ Кучерена М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919—1939 рр.) // Україна — Польща: важкі питання. — Варшава, 1998. — С. 14.

ція 1930 р. проводилась під безпосереднім керівництвом уряду. За територією вона охопила більше як 325 населених пунктів Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств Польщі⁴².

Своє ставлення до «паціфікації» Крайова Екзекутива ОУН висловила у брошурі «Як і на що ми боремося з поляками»⁴³, в якій охарактеризовано причини важкого становища українців у Польщі, проведено аналіз українсько-польської боротьби, описано хід «паціфікації»: «На зрив українських мас минулого літа спростила польська держава на українські землі військові та поліцейські карні загони. Ці відділи, подібно, як за часів козаччини, люто знущалися над українським народом. Багато людей по звірськи мордовано, багато лишено каліками на ціле життя, жінок гвалтовано, майно нищено, руйновано національні установи — товариства»⁴⁴.

На території Східної Галичини польський уряд зосередив 17 рот поліції (1041 особа), 10 ескадронів кавалерії, мобілізовано службовців волосних і повітових відділів поліції⁴⁵. 9 із 17 рот поліції склали курсанти поліцейської школи з Великих Мостів, іншу частину — службовці поліції, що були скеровані воєводськими комедатурами у Тернополі, Львові та Станіславові⁴⁶ 14—16 вересня 1930 р. в ряді сіл Львівського повіту почали розташовуватись ескадрони полку уланів. Згідно з офіційною версією, улани повертались з навчання, проте факти масових екзекуцій над місцевими селянами свідчать про зовсім інші цілі полку⁴⁷.

На початку жовтня операція «умиротворення» суттєво вийшла за рамки планованої території. Замість прогнаних чотирьох повітів — Бібрського, Рогатинського, Підгаєцького, Бережанського — військові підрозділи почали рухатись на захід, північ та південь, дійшовши таким чином до Сокаля, Перемишля, Снятина й Городенки⁴⁸.

⁴² Храбтин Н. «Паціфікація» в Західній Україні 1930 року у вітчизняній історіографії // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. — 2001. — Ч. 5—6.

⁴³ Брошура обсягом 16 сторінок, видана на початку 1931 р. у форматі 18,5×14 см. Її автором найімовірніше був Степан Ленкавський — ідеологічний речник ОУН.

⁴⁴ ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 798 («Інформації повітових управлінь поліції про діяльність осіб, підозрюваних в розповсюдженні літератури, виданої членами ОУН»). — Арк. 52—159.

⁴⁵ Там само. — Спр. 600. — Арк. 58.

⁴⁶ Там само. — Арк. 57.

⁴⁷ ЦДІА України у Львові. — Ф. 392. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 1—5.

⁴⁸ Швагуляк М. «Паціфікація»: Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. — Львів, 1993. — С. 18.

До Львова задля успішного керівництва діями поліції прибули віце-міністр внутрішніх справ Польщі Броніслав Перацький та керівник відділу національностей міністерства внутрішніх справ Генрик Сухенек-Сухецький. Через деякий час в польських газетах з'явилась інформація, що в результаті обшуків українських активістів було виявлено зброю та підпільні документи⁴⁹. Наводились дані про численні арешти⁵⁰. У вересні 1930 р. польська поліція арештувала групу депутатів Сейму від опозиційного блоку «Центролів», а також ув'язнила 6 українських депутатів. Серед них були й відомі діячі УНДО Володимир Целевич та Дмитро Паліїв⁵¹.

Згодом, звітуючи перед Сеймом, міністр внутрішніх справ Феліціан Славой-Складковський заявив, що під час проведення політики «умиротворення» було затримано 1739 осіб, з них випущено на волю 596, передано судам — 1143 особи⁵². З них на кару короткострокового ув'язнення засуджено близько 25—30% обвинувачуваних, решту відпустили на волю.

Наприкінці жовтня — на початку листопада проведено численні арешти членів УНДО. Зокрема, було ув'язнено голову партії Д. Левицького, його чотирьох заступників, колишніх сенаторів Сейму. Репресіям піддано керівні кола УСРП⁵³. Зі звіту Міністерства військових справ випливає цікава тенденція різкого збільшення кількості політв'язнів: якщо в 1927 р. за політичні виступи було затримано 5145, з них заарештовано 2355 осіб, то в 1930 р. — 7786 осіб затримано, з них 3775 заарештовано й знаходилось під слідством⁵⁴. Масові арешти окрім території Східної Галичини спостерігались практично в усіх воєводствах та районах держави (наприклад, Люблінському воєводстві, Домбровському вугільному басейні та ін.).

Під час проведення акції з відділів поліції та війська формувались експедиції, які проводили обшуки, при нагоді руйнували будинки, нищили харчі. В деяких випадках накладали на села збірні контрибуції, в першу чергу, на харчові товари⁵⁵. Привселюдно

⁴⁹ *Gazeta Polska*. — 1930. — 31 sierp.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Діло*. — 1930. — 13 вересня.

⁵² *Lwowski kurjer poranny*. — 1930. — 18 lip.

⁵³ *Діло*. — 1930. — 4 листопада.

⁵⁴ Рожик М. Репресії проти політв'язнів Польщі 1929—1939 рр. // *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. — 2001. — Ч. 5—6. — С. 329.

⁵⁵ Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. *Вибрані проблеми // Україна — Польща: важкі питання*. — Варшава, 1998. — С. 42.

шмагали селян, нищили українські вівіски, книжки, руйнували обладнання. Командири підрозділів на загальних зборах селян вимагав від них видати зброю, назвати прізвища осіб, які чинили опір владі⁵⁶. Прийнявши принцип колективної відповідальності, польська влада начебто намагалась виявити винуватців терористичних актів, хоча насправді її метою було залякати населення.

Фізичні розправи над українським населенням стали буденним явищем і набрали політичного характеру⁵⁷. Арештованих збирали у громадських приміщеннях, де командир загону призначав по 25—30 ударів кожному. Побиття часто доповнювали моральним приниженням жертви: вимагали співати польський національний гімн та лаятись на Україну⁵⁸. Випадки побиття українців в рамках проведення операції 1930 р. змушений був визнати навіть міністр внутрішніх справ Ф. Славой-Складковський, коли виступав перед комісією Сейму в січні 1931 р⁵⁹. Проте він, намагаючись зменшити провину дій військових, наголосив у промові на несистематичному характері фізичних розправ над українцями.

З архівних документів дізнаємось про проведення 5195 обшуків у приватних будинках та приміщеннях українських товариств⁶⁰. Хоча можемо припустити, що навіть така значна кількість обшуків в офіційних польських документах є дещо заниженою.

Аналізуючи динаміку арештів у Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствах, можемо зробити висновок, що масові арешти серед українців проводились й після офіційного припинення акції «умиротворення» наприкінці жовтня 1930 р. Зокрема, у липні кількість арештів становила 130 осіб, у серпні — 126, у жовтні — 397, у листопаді — 356⁶¹. Подібна ситуація простежується і в інших місцевостях. Загалом у період від 1 липня до 1 грудня 1930 р. у трьох галицьких воєводствах було арештовано 1739 українців і лишень стосовно 58 осіб вдалось довести їх «анти-польську діяльність»⁶².

⁵⁶ ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 600. — Арк. 58.

⁵⁷ Про фізичні розправи над українцями згадують очевидці подій. Див.: Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. — Львів, 1993. — С. 26, 27, 28.

⁵⁸ Розбудова нації. — 1930. — № 9—10. — С. 250—251.

⁵⁹ Gazeta Polska. — 1930. — 11 stycz.

⁶⁰ ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 630. — Арк. 11.

⁶¹ Там само. — Арк. 11—14.

⁶² Гетьманчук М. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр. — Львів, 1998. — С. 206.

В рамках проведення політики «пацифікації» переслідувань зазнали національні українські кооперативи, культурно-освітні товариства, політичні партії з галицьким родоводом. Особливо упереджено нова адміністрація поставилась до діяльності товариства «Просвіта». Різними заборонами й репресіями вона стримувала його розвиток. Влада відмовилась реєструвати філії «Просвіт», забороняла вистави й виступи український хорів. Неодноразово польська адміністрація арештовувала активістів, проводила обшуки в читальнях, нищила їхнє майно. Лише в 1928 р. було ліквідовано 318 осередків «Просвіти», а у 1932 р. була взагалі заборонена діяльність луцького та деяких інших осередків організації⁶³.

У вкрай скрутному становищі опинилось також українське шкільництво. У результаті реформування системи освіти⁶⁴ навчання в більшості школах почало проводитись польською мовою, і в «утраквістичних школах» у викладанні переважала польська мова⁶⁵. Зазначена реформа заклала підвалини знищення українського шкільництва.

Проте як у польському, так і в українському політичних угрупованнях були помірковані діячі, які намагались нормалізувати стосунки. Важливу роль в залагодженні польсько-українського конфлікту відіграв Український науковий інститут, відкритий у 1930 р.⁶⁶. Ще однією спробою взаємного порозуміння стало заснування в 1932 р. «Польсько-українського бюлетеня», на сторінках якого публікувались статті відомих українських і польських діячів.

Згодом з метою нормалізації польсько-українських стосунків була укладена угода між однією з найбільших українських партій — УНДО — та польським урядом. Обидві сторони вирішили піти на взаємні поступки⁶⁷.

Спроби активізувати польсько-український діалог робили й польські консерватори на чолі з Я. Бобринським. Свої ідейні принци-

⁶³ Кучерена М. *Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.)* // *Україна — Польща: важкі питання*. — Варшава, 1998. — С. 20.

⁶⁴ *Йдеться про «кресовий» шкільний закон, прийнятий 31 липня 1924 р. з ініціативи глави уряду В. Грабського.*

⁶⁵ *Двомовні школи — із вивченням польської та української мов.*

⁶⁶ Кучерена М. *Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців...* — С. 15.

⁶⁷ *Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Польсько-українські студії. Т. 1. Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. — Київ, 1993. — С. 23–29.

пи щодо налагодження стосунків між поляками й українцями вони пропагували на сторінках місячника «*Nasza Przyszłość*». Розв'язання української проблеми вони вбачали в утворенні української держави над Дніпром, тоді як вирішення українського питання в Польщі розумілося лише в наданні культурної автономії. Даючи оцінку політиці «пацифікації», Я. Бобринський писав: «Держава вчинила... слушно, можна навіть твердити, що із запізненням... З димів... підпалених скид і фільварків ніколи не з'являться в польській державі українські університети й інші справедливі поступки, завжди будуть лише лави польських уланів, багнети поліції й кулемети»⁶⁸. Я. Бобринський закликав українських політиків до примирення антипольської агітації, визнання території західноукраїнських земель невід'ємною частиною Польщі. В іншій статті він зазначив: «...Так само мають збагнути українці, усвідомити, що Львів і значною мірою давня Червона Русь уже шість віків, попри змішане населення, є інтегральною складовою частиною польських земель і невід'ємним здобутком польської державності й культурності»⁶⁹.

Не залишилось осторонь подій польсько-українського протистояння також керівництво Української греко-католицької церкви. У жовтні 1930 р. український єпископат на чолі з Андреем Шептицьким звернувся до польського уряду з листом, в якому піддав гострій критиці насильницькі методи його політики, безпідставні масові арешти українців⁷⁰.

Події «пацифікації» отримали міжнародний резонанс і незабаром стали предметом розгляду в Лізі націй⁷¹. 16 грудня 1930 р. депутати британського парламенту надіслали заяву генеральному секретареві Ліги націй з проханням провести докладне розслідування польсько-українського конфлікту. Британські депутати різко засудили проведену на західноукраїнських землях політику «пацифікації», розцінюючи її як обмеження політичних прав та свобод українців⁷². Паралельно група парламентарів надіслала заяву до міністра закордонних справ Англії Артура Гендерсона із

⁶⁸ *Bobrzynski J. Pacyfikacja // Nasza Przyszłość. — 1930. — № 5.*

⁶⁹ *Ibidem. — № 1.*

⁷⁰ *Пастирське послання галицьких українських єпископів // Новий час. — 1930. — 22 жовтня.*

⁷¹ *Зашильняк Л. Історія Польщі... — С. 475.*

⁷² *Швагуляк М. «Пацифікація»: Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. — Львів, 1993. — С. 35.*

проханням надати офіційну підтримку в Лізі націй щодо українців Другої Речі Посполитої.

Справа щодо «пацифікації» до 1932 р. розглядалася на засіданнях Комітету трьох у складі Ліги націй, який був створений спеціально для розгляду взаємин між національностями в європейських країнах. Однак польські дипломати доклали максимум зусиль для того, щоб нівелювати міжнародний аспект цієї акції. Вони пояснювали свої дії як захист від терористичної діяльності українських націоналістів і ворожого ставлення українських політиків до польської влади. У результаті, незважаючи на те, що британські політики засудили поведінку поляків, Комітет Ліги націй звинуватив українців у провокуванні репресій. Після тривалого зволікання в січні 1932 р. міжнародна комісія прийняла остаточне рішення про припинення розгляду справи, а основна провина за «пацифікацію» була покладена на українців⁷³.

В результаті проведення політики «пацифікації» від початку 1930-х рр. значно збільшилась кількість в'язниць у Польщі. В середині 1930-х рр. функціонувало 338 тюрем і концтаборів. За неофіційними даними — підрахунками, проведеними Міжнародною організацією допомоги революціонерам, — діяла 361 в'язниця (ці дані, з огляду на комуністичну пропаганду, можуть бути дещо завищеними). За п'ять років (від 1929 до 1933 рр.) у країні було зведено 17 додаткових в'язниць. А в 1939 р. кількість в'язниць сягнула 379⁷⁴. Для політичних в'язнів у кожному повітовому центрі функціонували спеціальні в'язниці⁷⁵.

Для здійснення судових розправ польська каральна машина утримувала 3600 прокурорів і суддів (494 суди), понад 43 тисячі поліцейських, а разом із таємною агентурою — понад 100 тисяч. У результаті діяльності зазначених структур, впродовж 1935—1936 рр. «за опір владі» було відкрито 49 тисяч слідчих справ⁷⁶. Над членами українських політичних партій від 1921 до 1939 рр. загалом відбулося 914 значних політичних процесів. З винесених судами обвинувальних вироків дві третини припадало на тих, хто були членами чи прихильниками УВО та ОУН. Із 3771 затриманих

⁷³ *Зашкільняк Л. Історія Польщі.* — С. 475.

⁷⁴ *Mały rocznik statystyczny. 1937.* — Warszawa, 1938. — S. 333, 338, 343, 349.

⁷⁵ *Українські щоденні вісті.* — 1935. — 18 жовтня.

⁷⁶ *Mały rocznik statystyczny. 1937.* — Warszawa, 1938. — S. 338, 345, 349.

2510 осіб були засуджені. З них 17 покарані на смерть, 27 — на пожиттєве ув'язнення⁷⁷. Більше того, переслідуванням піддавались також українські священики, яких обвинувачували за відправи богослужінь українською мовою та реєстрацію новонароджених українськими, а не польськими іменами.

В результаті проведення політики дискримінації прав національних меншин почали зазнавати суттєвих змін ряд законів польського судочинства, оскільки судова система була важливим інструментом у діяльності «санаційного» режиму. Реформи судової системи стали запорукою та юридичним обґрунтуванням дій польського уряду під час масових арештів українців (особливо в рамках проведення «пацифікації» на західноукраїнських землях)⁷⁸.

У перші повоєнні роки в Галичині судову систему утворювали апеляційні суди в Кракові та Львові, 17 окружних та 190 повітових судів⁷⁹, органами судочинства визначались незалежні суди⁸⁰, а розглядами суперечливих справ займались Державний та Компететційний трибунал⁸¹. Після змін в державно-політичному устрої (1926 р.) порушення принципу поділу влади почастишали. Вони зростали разом зі зміцненням колонізаційних засад державного устрою. Новий правовий режим сприяв посиленню виконавчої влади, зосередженої в руках президента Польщі⁸², а також вплинув на зміни судової системи, що була закріплена в законі про устрій загальних судів 1928 р.⁸³

Згідно з положеннями зазначеного закону в країні встановлювалась система загальних судів, до складу якої входили гродські, окружні, апеляційні та Найвищий суд⁸⁴. Закон наділяв президента і міністра юстиції правом протягом трьох місяців від дня його проголошення переміщати й відправляти на пенсію суддів Найвищого

⁷⁷ Рожик М. Репресії проти політв'язнів Польщі... — С. 330.

⁷⁸ Сисин Ф. З історії польсько-українських стереотипів // Польсько-українські студії. Т. 1. Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — Київ, 1993. — С. 18—23.

⁷⁹ Перелік судів наведено та підраховано за списком документів, що зберігаються в ДАЛО (Ф. 11. — Оп. 26. — Спр. 29. — Арк. 1—3.)

⁸⁰ Там само. — Арк. 3—5.

⁸¹ Липитчук О. Судова система Другої Речі Посполитої: основні періоди розвитку (1918—1939 рр.) // Право України. — № 6. — 2001. — С. 110.

⁸² Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (DURP). — 1926. — № 78. — Poz. 442.

⁸³ DURP. — 1928. — № 12. — Poz. 93.

⁸⁴ Липитчук О. Судова система Другої Речі Посполитої... — С. 111.

суду, протягом року — суддів апеляційних судів і протягом двох років — суддів гродських та окружних судів⁸⁵. Характерною особливістю такого судочинства стала прискорена процедура слідства і суду. Вироки не підлягали оскарженню, а на виконання смертної кари виділялось 24 години з моменту проголошення вироку⁸⁶.

Як бачимо, характерною ознакою судової системи Польщі досліджуваного нами періоду було її фактичне і формальне юридичне недоопрацювання. Це давало змогу функціонувати значній кількості різних спеціальних судів поряд і поза судами, наділеними загальною компетенцією. Окрім того, судова система зі всіма її перебудовами утворила нову й досить громіздку структуру, яка не могла бути достатньо дієвою⁸⁷.

Після встановлення режиму на чолі з Ю. Пілсудським суттєвих змін зазнала структура судового апарату Польщі. Особливо це позначилось на діяльності судів присяжних, функції яких різко обмежились⁸⁸.

Серед тогочасних західноукраїнських журналів на початку 30-х рр. ХХ ст. найбільш повно діяльність судів присяжних відображалась у виданні «Життя і право». Цей журнал був друкованим органом Союзу Українських Адвокатів й Товариства Українських Правників у Львові. В праці дослідника Михайла Петріва міститься систематичний покажчик змісту згаданого журналу⁸⁹. На його сторінках часто друкували свої статті відомі західноукраїнські адвокати й правозахисники. Серед них голова проводу Української соціал-демократичної партії, захисник українців у карних процесах Лев Ганкевич. У своїй статті «Чи усунути суди присяжних?» він відстоював ідею збереження повноважень судів присяжних, вступивши навіть у дискусію зі Станіславом Раппапортом — суддею Найвищого Суду⁹⁰.

Л. Ганкевич у своїх статтях наголошував на недосконалоості судової системи міжвоєнної Польщі, яка стала особливо помітною

⁸⁵ DURP. — 1928. — № 12. — Роз. 93.

⁸⁶ ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 22.

⁸⁷ Кучерена М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919—1939 рр.) // Україна — Польща: важкі питання. — Варшава, 1998. — С. 11—18.

⁸⁸ Липитчук О. Суди присяжних у Галичині в 1930-х роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — Вип. 36. — Львів, 2001. — С. 125.

⁸⁹ Петрів М. Союз Українських Адвокатів у Львові. — Київ, 1998.

⁹⁰ Ганкевич Л. Ще в справі судів присяжних // Життя і право. — 1932. — Ч. 1. — С. 25.

під час проведення «пацифікаційної» кампанії. Автор статті обґрунтовував принципи пропорційного представництва серед судів присяжних українських суддів та зрівняння української мови в польському судовому процесі⁹¹. На думку Л. Ганкевича, першочерговим завданням влади було провести негайні реформи в діяльності судів присяжних, які «стануть гарантом громадської свободи» та майбутнього національного розвитку. Спостереження Л. Ганкевича щодо національного й соціального складу присяжних виявлені в матеріалах Державного архіву Львівської області, у яких зазначаються пропозиції автора щодо поліпшення ефективності роботи присяжних судів⁹². На думку дослідника, суди присяжних будь-якою ціною слід відстоювати «перед абсолютизмом, диктатурою одиниці та партії», адже зазначена інституція здатна боронити інтереси як польського населення, так і українського⁹³.

На захист збереження судів присяжних у польській державі виступав також відомий галицький адвокат та політичний діяч Антін Горбачевський. У публікації «Справа судів присяжних» він стверджував, що в сучасних йому умовах, коли влада пропагувала ідею «загального добра», суди присяжних повинні відстоювати засади свободи громадянина та його особистої гідності⁹⁴.

Зважаючи на посилення авторитарних тенденцій в польському суспільстві, на початку 1930-х рр. зазнав суттєвих змін також кримінально-процесуальний кодекс, який значно звузив гарантії представників національних меншин у польських судах. Передусім такі зміни відбулись у 1932 р. після прийняття нового кримінального кодексу⁹⁵. Відповідно до його статей обмежувались можливості обвинуваченого вносити докази, обсяг апеляції і касації, засада безпосередності в апеляції. Також було скасовано інститут допоміжного обвинувача, замість якого запровадили скарги на скасування дізнання та слідства⁹⁶.

⁹¹ Ганкевич Л. Чи усунути суди присяжних // *Життя і право*. — 1932. — Ч. 2. — С. 29.

⁹² ДАЛО. — Ф. 7 («Львівське повітове староство») — Оп. 3. — Спр. 55; Спр. 59.

⁹³ Там само. — Арк. 43.

⁹⁴ Горбачевський А. Справа судів присяжних // *Життя і право*. — 1937. — Ч. 3. — С. 17–19.

⁹⁵ Липитчук О. Польський кримінально-процесуальний кодекс та його характеристика // *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. — Вип. 38. — Львів, 2003. — С. 139.

⁹⁶ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 sierpnia 1932 r. zmieniające niektóre przepisy postępowania karnego* // *DURP*. — 1932. — Nr. 73. — Poz. 662.

У фондах ДАЛО містяться матеріали, які дають можливість проаналізувати діяльність польських судів у міжвоєнний період, а особливо на тлі політики «пацифікації». На початку 30-х рр. ХХ ст. на етнічних територіях українців поряд із загальними судами значно активізували свою діяльність надзвичайні або «нагли» суди⁹⁷. З документів ДАЛО Ф. 11 (Львівський окружний суд) дізнаємось про численні приклади вкрай суворих покарань щодо підсудних, переважна більшість яких була українцями. Польська влада забороняла тогочасній пресі розголошувати правду про порушення прав національних менших поліційно-репресивною владою та судами. Відповідно, рішенням окружного суду у Львові (від 18 лютого 1932 р.) були заборонені номери газети «Сила», в яких містились дві публікації про діяльність «надзвичайних» судів⁹⁸. В одній із них йшлося про рішення «наглого» суду в Тернополі щодо двох українців, обвинувачених у «шпигунстві». Суд виніс смертний вирок, замінивши його згодом на довічне ув'язнення. В іншій статті зазначалося, що 8 лютого того ж року «наглий» суд засудив до смертної кари селянина Данила Войтюва за «шпигунство» на користь Радянського Союзу, і вже наступного дня кара була виконана⁹⁹.

Серед вилучених й заборонених цензурою матеріалів зберігається номер газети «Хліборобський шлях» від 5 листопада 1933 р. У ньому подаються відомості про справу двох українських юнаків, суд над якими відбувся у Львові. На поспішно проведеному судовому засіданні адвокати були практично позбавлені можливості захистити підсудних, а від прокурора суд не вимагав обґрунтування обвинувачення. Підсудних як жертв цілеспрямовано-прискореної розправи було засуджено на довічне ув'язнення¹⁰⁰.

Матеріали про те, що відбувалось за кулісами судових засідань «наглих» судів оприлюднювались на сторінках комуністичної газети «Гарт». У ній містились факти брутального поводження з в'язнями та недотримання принципів судового права¹⁰¹. В газеті

⁹⁷ «Нагли» (швидкі) суди запроваджені у 1931 р. для боротьби з українським підпільним рухом у Польщі. Вони здійснювались без попереднього слідства, в тритижневий термін виконання акту обвинувачення з моменту арешту підсудного. Через обурення європейської громадськості «нагли» суди проіснували до 1934 р.

⁹⁸ ДАЛО. — Ф 11. — Оп. 29. — Спр. 6208. — Арк. 7.

⁹⁹ Там само. — Арк. 7, 18—20.

¹⁰⁰ Там само. — Спр. 6716. — Арк. 7—8.

також наводилась статистика судових процесів за період від вересня 1931 р. до грудня 1932 р. Впродовж зазначеного терміну було проведено 127 судових процесів, з яких 107 закінчились вироком смерті¹⁰². Незважаючи на такі приголомшливі факти, це не завадило міністру внутрішніх справ Польщі Ф. Славой-Складковському звинувачувати «нагли» суди в поміркованості, відхиляючи окремі клопотання цих судів для пом'якшення кар ув'язнених, та вимагати від суддів більшої жорсткості¹⁰³.

Загалом за порівняно короткий період функціонування «наглих» судів (від 1931 до 1934 р.) українським опозиціонерам було присуджено 4 смертні вироки і 16 довічних ув'язнень¹⁰⁴.

Спробу проаналізувати діяльність польського судочинства за 15 років існування Другої Речі Посполитої зробила також редакція газети «Діло». В ній зазначалось, що «нагли» суди фактично перетворились на постійний інструмент терору польської влади стосовно українців¹⁰⁵. Число таких вироків було настільки великим, що влада намагалася приховувати цю статистику¹⁰⁶.

Українські часописи неодноразово намагались з'ясувати принцип формування суддівського апарату, який протягом 1930-х рр. міжвоєнного періоду характеризувався яскраво вираженою дискримінаційною політикою щодо українців. Тому цензура польської влади пильно стежила за тим, аби не допустити появи публікацій, у яких містилась інформація про звільнення суддів, які, на думку влади, не діяли в пропольських інтересах. Відтак рішенням Львівського окружного суду був вилучений номер газети «Діло» за 21 вересня 1932 р. В цьому номері порівнювалося становище українських суддів за австрійських часів та в тодішній міжвоєнній Польщі. Відомий галицький адвокат Степан Баран констатував, що серед суддів Львівської апеляції в австрійські часи 25% складали українці¹⁰⁷.

¹⁰¹ Липитчук О. Діяльність польських судів на західноукраїнських землях (1921—1939) // *Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць.* — Вип. 11. — Одеса, 2001. — С. 119.

¹⁰² Липитчук О. Діяльність польських судів на західноукраїнських землях... — С. 119—120.

¹⁰³ ДАЛО. — Ф. 11. — Оп. 29. — Спр. 6498. — Арк. 8.

¹⁰⁴ Гудь Б. *Українці — поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття.* Монографія. — Львів, 2000. — С. 128.

¹⁰⁵ ДАЛО. — Ф. 11. — Оп. 29. — Спр. 6065. — Арк. 1—3.

¹⁰⁶ Там само. — Арк. 2.

Однак в умовах «пацифікаційної» політики до 1932 р. в Тернопільському окружному суді працювало 49 суддів, з них — 15 українців. Після «чистки» 1932 р. на пенсію було відправлено 9 українців, 1 поляка, 1 єврея. Якщо у 1912 р. в зазначеному окрузі працювало 42 судді, з яких понад 30 були українцями, то після 1932 р. було залишено на посаді лише 2 українців. Також в газеті наводились приклади подібних «чисток» суддівського апарату в Коломийському та Станіславівському окружних судах. Про масові звільнення українських суддів в Бережанському окружному суді й Краківському апеляційному окрузі писала й газета «Нова зоря»¹⁰⁸. У практиці проведення судового слідства неодноразово заохочували провокаторів, аби отримати привід для каральних операцій та судових репресій¹⁰⁹.

Через декілька років ще одним суттєвим обмеженням засад кодексу стало розпорядження міністра юстиції від 22 грудня 1938 р. — так званий закон Грабського, яким встановлювалась висока судова оплата (300 злотих)¹¹⁰. Якщо ж враховувати, що більшість мешканців Східної Галичини заробляли значно менше, аніж 300 злотих на місяць, то це особливо погіршувало становище обвинуваченого. Окрім того, обмежувались права в'язнів, зокрема запроваджувалась примусова неоплачувана робота¹¹¹.

Згідно з положеннями нового кримінального кодексу, дізнання проводила поліція на завдання прокурора або він сам особисто. Слідство велось у більш важливих справах, які належали до компетенції окружних суддів, а також суддів присяжних¹¹². Проводив слідство суддя під наглядом прокурора. Більшість дізнань проводила виключно поліція, яка доволі часто зловживала своїми повноваженнями і намагалася отримати покази затриманого з допомогою «фізичного способу»¹¹³.

У політичних справах ефективність слідства залишалась під пильною увагою прокуратури. В переважній більшості, як свід-

¹⁰⁷ ДАЛО. — Ф. 11. — Оп. 29. — Спр. 6074. — Арк. 9—10.

¹⁰⁸ Липитчук О. Діяльність польських судів на західноукраїнських землях... — С. 120.

¹⁰⁹ Там само. — С. 120—121.

¹¹⁰ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Київ, 2005. — Т. 1. — С. 302.

¹¹¹ Historia państwa i prawa Polski 1918—1919. — Warszawa, 1962. — Cz. 1. — S. 115—123.

¹¹² Липитчук О. Польський кримінально-процесуальний кодекс... — С. 139.

¹¹³ Proces brzeski sprawozdanie z rozprawy sądowej w dniach od 26 października 1931 do 31 sty cznia 1932 roku. — Toledo, 1932. — S. 57—58.

чать опубліковані документи політичних процесів, такі слідства відбувалися з порушенням засад кримінального кодексу. У правах щодо польського населення слідство вдавалося до порушення норм права. Застосовувалися механізми політичних провокацій, фальсифікації, безпідставні арешти та ув'язнення.

В архівних документах збережені звіти перед Сеймом голови комісії з питань зловживань над ув'язненими, у яких зазначено велику кількість скарг від політичних в'язнів та їх обурення щодо брутального ставлення і побиття під час допитів. Особливо велика кількість скарг надходила зі Львова¹¹⁴. Прокуратура на такі скарги зазвичай не реагувала¹¹⁵.

Польський тижневик «Przełom» оприлюднював матеріали про те, що відбувалось за лаштунками судових засідань та доносив до громадськості інформацію про брутальне поводження з в'язнями. На сторінках цього тижневика згадуються такі «методи» роботи слідчих органів: «...били до втрати свідомості, вливали літрові банки води в ніс, калічили чоловікам статеві органи, виривали волосся, кололи шпильками з нафтою. Деяким в'язням було відбито печінку, вибито зуби, кілька дістали кровотечу легенів, а деякі збожеволіли...». Реагуючи на подані в пресі матеріали, міністр внутрішніх справ Польщі заявив, що влада не проігнорувала поданої інформації і розіграла слідчий відділ у Луцьку¹¹⁶.

Матеріали перевірок польських судів, так звані «wizytacji», змальовують сумну картину діяльності судів. Зокрема, у середині 1930-х рр. були виявлені суттєві помилки в судовій практиці кримінальних відділів судів львівської апеляції. Серед них: позбавлення сторін права на подання скарги; необґрунтовані передачі справ в інші суди; відсутність необхідної документації¹¹⁷. Вражав непрофесійний рівень призначення вироків у кримінальних справах, особливо це стосувалося гродських судів. На відміну від львівського, роботу стрийського окружного суду було оцінено більш позитивно, хоча і з певними зауваженнями¹¹⁸.

¹¹⁴ ДАЛО. — Ф. 11. — Оп. 29. — Спр. 6498. — Арк. 2—8.

¹¹⁵ Литвичук О. Польський кримінально-процесуальний кодекс ... — С. 140.

¹¹⁶ ДАЛО. — Ф. 11. — Оп. 29. — Спр. 6498. — Арк. 8.

¹¹⁷ Там само. — Оп. 26. — Спр. 269. — Арк. 6—8.

¹¹⁸ Там само. — Арк. 8.

Доволі часто польські суди під час розгляду кримінальних справ не дотримувались основних засад кримінального процесу. Однією з них була засада відкритості судових засідань, яка діяла в інтересах обвинуваченого. Проте у середині 1930-х рр. ця засада зазнала законодавчого обмеження. Кримінальний процесуальний кодекс передбачав проведення судових засідань за «зачиненими дверима» у випадках, якщо відкритість засідання суду могла: 1) образити добрі звичаї; 2) спричинити противладні заворушення; 3) не відповідає державній безпеці¹¹⁹. Відтак недостатньо визначені правила дозволяли судам порушувати принцип відкритості. Найбільший привід цьому давала третя із зазначених частин — засада «безпеки держави».

Таким чином, політику «пацифікації» слід розглядати в загальному контексті дискримінаційної національної політики Польщі щодо українців, вагомим аспектом якої була правова сфера. Адже одночасно із загостренням польсько-українського протистояння польський уряд розпочав невідкладні реформи судового апарату. На початку 1930-х рр. зазнала змін система польського судочинства, що знайшло відображення у новому кримінально-процесуальному кодексі. Якщо попередній кодекс (1929 р.) ґрунтувався на ліберальних засадах та нормах, то вже після «пацифікації» принцип демократичності був нівельований. Кримінальний процес пристосували до політичних потреб влади, яка дедалі більше набувала рис авторитаризму. Архівні документи доводять часте порушення і спотворення кримінального кодексу в судовій практиці, що особливо негативно позначалось на ефективності судочинства Другої Речі Посполитої.

Уряд Польщі використовував судові органи як знаряддя своєї окупаційної політики по відношенню до національних меншин, а особливо українців. Тому на території Східної Галичини діяло надзвичайне судочинство, спостерігались періодичні звільнення українських суддів зі структури судових органів, організовувались політичні процеси, які проходили з численними порушеннями норм судового слідства та права. Цензурою заборонялись номери українських газет, в яких наводились численні факти грубих порушень судовими органами правових норм по відношенню до національних меншин, що були особливо помітними в 1930-х рр.

¹¹⁹ Красівський О. Концепції польського політикуму щодо українського питання. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. — 2001. — Ч. 5—6. — С. 287.

Євген Луньо

*кандидат філологічних наук,
науковий співробітник Інституту
народознавства НАН України*

У статті проаналізовано відображення стереотипу поляків в українській народній пісенності 1918—1939 рр. Охарактеризовано вплив польсько-української війни, а також національної політики Другої Речі Посполитої стосовно української національної меншини на формування і еволюцію стереотипів поляків в українському фольклорі досліджуваного періоду.

Ключові слова: народні пісні, поляки, українці, війна, ЗУНР, УГА, ОУН.

Lunyo Yevhen

THE STEREOTYPE OF POLISH OCCUPANTS IN UKRAINIAN FOLK SONGS OF INTERWAR PERIOD

The article provides deep analysis of how Polish stereotypes are depicted in Ukrainian folk songs of 1918—1939. Influence of the Polish-Ukrainian war and of the Second Polish Republic's policy towards the Ukrainian minority on the evolution of the Polish stereotypes in the investigated period are described.

Key-words: folk songs, the Poles, the Ukrainians, war, ZUNR, UGA, OUN.

СТЕРЕОТИП ПОЛЬСЬКИХ ОКУПАНТІВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Коли у ХХ ст. українці розпочали боротьбу за незалежність і побудову власної держави, вони зустрілися з опором польського суспільства. Окрім збройної боротьби польський політичний провід розгорнув широку ідеологічно-пропагандивну діяльність проти українців. Характеристика цієї пропаганди відображена, зокрема, на сторінках монографічного дослідження «Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі», автором якого є науковець з діаспори Мирослав Трухан¹.

У тривалому протистоянні з поляками українці майстерно використовували своє уснопоетичне слово, яким гнівно таврували й дошкулюно висміювали поневолювачів. Традиція сатиричного зображення загарбницьких дій поляків існує в українському фольклорі з часів козаччини. Дослідники історичних пісень І. Березовський, М. Родіна, В. Хоменко стверджують: «Багатьом пісням періоду визвольної війни 1648—1654 рр. притаманні також і елементи гострої сатири, спрямованої проти ворогів українського народу. Народ в'їдливо висміював, зокрема, представників польсько-шляхетських військ, їх гонор, пиху, боягузтво»². Про те, що об'єктом народної сатири завжди були зовнішні вороги українців, в тому числі західні, себто поляки, говорить дослідник жартівливих і сатиричних пісень Микола Дмитренко³. Про майстерне висміювання переможеного польського війська в окремих ліро-епічних творах часів Хмельниччини вже писав і автор цих рядків в публікації про народний епос⁴.

Новочасна народнопоетична політична сатира українців на польських окупантів спирається на розвинені здобутки з попе-

¹ Див.: Трухан М. *Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі*. — Львів: ВП «Троян», 1992. — 256 с.

² Березовський І., Родіна М., Хоменко В. *Історичні пісні українського народу // Історичні пісні / Упоряд. І. П. Березовський М. С. Родіна, В. П. Хоменко. Нотний матеріал упорядкував А. І. Гуменюк. За ред. М. Т. Рильського і К. Т. Гуслистого. Вид-во Академії наук Української РСР*. — К.: 1961. — С. 24—25.

³ Дмитренко М. *Жартівливі та сатиричні пісні // Жартівливі та сатиричні пісні / Упоряд., передм. та приміт. М. К. Дмитренка*. — К.: Дніпро, 1988. — С. 13.

⁴ Див.: *Народний епос. Українська література: програмні тексти, ілюстрації, пояснення, завдання, тести / Автор-упорядник Євген Луньо. Сер. «УСЕ для школи». 10 клас. Вип. 12*. — К.: Всеуито, 2002.

редніх віків. Коли ж говорити про антиукраїнську пропаганду поляків, то слід зазначити, що вона проявлялася тільки як літературна продукція. Як вказує М. Трухан, це передовсім була публіцистика, мемуаристика і художня література. Як бачимо, це творчість головним чином шляхти та інтелігенції, тобто панівних верств, які, власне, й мали найбільше користі від загарбання українських земель.

Тим часом у польському фольклорі, де відображені світоглядні і моральні цінності, ми фактично не зустрічаємо політичної сатири на українців. Не беремо до уваги ті нечисленні зразки малих жанрів, що були створені «під фольклор» великодержавницькою пропагандивною машиною й поширювалася з ідеологічною метою.

Відсутність у польській уснопоетичній словесності антиукраїнської сатири, на нашу думку, має об'єктивні причини. По-перше, польський фольклор, як відзначають дослідники⁵, є порівняно з творчістю інших слов'ян взагалі слабше розвинений. Це, до речі, визнавали і самі поляки⁶. Проте найважливішою причиною є те, що польський народ не мав ні політичних, ні моральних підстав висміювати у своїй творчості українців. Навпаки, не будучи позбавленим здорового глузду й певних моральних чеснот, поляки бачили, що тривалий час українська нація була жертвою великопольського політичного, військового, економічного, культурного і релігійного тиску. В польсько-українському протистоянні українська сторона часто стояла на оборонних позиціях.

Антипольська фольклорна політична сатира ХХ ст. проявилася у народних піснях з часів польсько-української війни 1918—1920 рр. Одним з таких творів, де зустрічаємо стислу і доволі оригінальну характеристику польських загарбників, є пісня «Сонце низенько, вечір близенько». Її зустрічаємо лише у збірнику Оксани Кузьменко в єдиному варіанті з Покуття:

*Сонце низенько,вечір близенько,
Чарівно світить вже місяченько.
Вже світить місяць і ясні зорі,
Мов мак,розсілися на небосклоні.*

⁵ Денисюк І. Національна специфіка фольклору (матеріали до лекції) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — 2003. — Вип. 31. — С. 4.

⁶ Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. — Кн. 1. — С. 136.

Мов мак, розсілись і не згасають,
Стрільці січові у бій рушають.
Як прийшло св'ято Пречистої Диви,
Стрільці розклали всі скоростріли.
Вже сходить сонце поміж горами,
Вже сурми сурмлять поміж стрільцями.
Дмитре Вітовський, що ти гадаєш,
Що ти поляків у Львів пускаєш?!
Дмитро Вітовський в літак сідає
І до Антанти він від'їжджає.
Звідти вертає, в лету він гине
І не довозить, що призначили.
А вклятий ворог зібрав всі сили,
Просяк з Парижа кляті галери.
Як прийшло св'ято Пречистої Мати,
Стрільці почали за Збруч ступати⁷.

Хоча текстологічний аналіз засвідчує, що даний твір у свій час очевидно був досить поширеним, адже у наявному зразку зустрічається окреме перекручення (про нього говоритимемо далі), можливе лише внаслідок активного побутування. Те, що пісня пізніше стала рідше виконуватися, можна пояснити її жанровою приналежністю до історичних. Описані в ній події в поетичній свідомості народу згодом були витіснені пізнішими, більш актуальними й вагомими. Витісненню твору також могли сприяти його не надто високі художні якості.

В основі мотиву цієї пісні лежать картини війни між ЗУНР і Польщею, в якій українці зазнали поразки. У ній бачимо зневагу і прокльони на адресу поляків, які окупувають Львів. Треба підмітити, що польське військо таки не захопило міста приступом попри те, що польське населення чинило численні диверсії проти українського війська. Українська армія сама відступила зі Львова. У пісні звучить докір Дмитрові Вітовському, військовому міністру ЗУНР, за те, що дозволив відступ і впустив поляків до Львова. Слід зазначити, що рішення про відступ зі столиці прийняв керівник Началь-

⁷ *Стрілецькі пісні/Упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. — С. 353.*

ної Команди полковник Гнат Стефанів⁸, а Д. Вітовського згадано, очевидно, тому, що він був більш знаний у колах стрільців.

Елементи характеристики польських окупантів містяться у строфі:

*А вклятий ворог зібрав всі сили,
Просяк з Парижа кляті галери.*

Аби у всій повноті зрозуміти суть цих слів, особливо останнього рядка, потрібно розкрити їхнє історичне підґрунтя.

Труднощі створює нам перекручене й незрозуміле слово «просяк». Шкода, що записувачка не перепитала у виконавців його значення й не зазначила у примітці. Ми ж схильні вважати, що за логікою змісту це слово мало б звучати як «притяг» чи «просив». А йдеться тут про польське військо, що його в народі називали «галери», «галерчики» від прізвища їхнього командувача, генерала Юзефа Галлера. Створена у Франції з польських емігрантів країн Заходу, ця вісімдесяти-тисячна армія, добре озброєна і вишколена, призначалася Антантою для бойових дій з Німеччиною, а потім — проти большевиків⁹. Проте голова польського уряду Ігнацій Падеревський і головнокомандувач армії Юзеф Пілсудський у переговорах з країнами Антанти свідомо перекручували факти, називаючи Українську Галицьку Армію большевицькою і такою, що співпрацює з Радянською Росією проти поляків¹⁰. Країни Заходу спрямували армію Галлера проти українських військових з'єднань, які захищали ЗУНР.

З цього історичного контексту зрозуміло, за що саме тут зневажається і проклинається ворог (поляки взагалі і армія Галлера зокрема). В такий спосіб викривається й осуджується їхня нечесність у веденні війни й здобутті перемоги. В очах українців поляки, хоча й подолали їх у війні, програли морально, а звідси й сприймаються як «огидні» й «жалюгідні». Саме тому й прокляття на їхню голову є цілком вмотивованим з боку творців пісні. Однозначно негативне ставлення українців до методів ведення війни, які використовували поляки, пояснюється частково і ментальними особливостями перших. Так, національному характеру українців,

⁸ Литвин М. Р., Науменко К. Є. *Історія галицького стрільцтва*. — Львів: Каменяр, 1990. — С. 82.

⁹ Там само. — С. 96—97.

¹⁰ Там само. — С. 96.

як зазначають дослідники Юрій Липа¹¹, Дмитро Мирон¹², Григорій Ващенко¹³, значною мірою притаманні почуття гідності й бойової доблесті, лицарства у рівному й чесному герці, де переможець проявляє милість до переможеного, а переможений визнає поразку і здається на милість переможця.

Характеристика поляків зустрічається також в окремих варіантах відомої стрілецької пісні «А в неділю рано, ще сонце не сходить». Цей твір активно побутував упродовж тривалого часу і при цьому в силу певних історичних обставин зазнав численних видозмін, трансформацій мотивів з постійною їх актуалізацією через пов'язування із наступними подіями.

Найявні у нас відомості дають усі підстави стверджувати, що першоваріант цієї пісні з'явився ще під час Першої світової війни у середовищі українських жовнірів австрійської армії після того, як австрійське командування навесні 1915 р. здало росіянам Перемишль з усіма його фортифікаційними спорудами¹⁴. Основним мотивом цієї пісні є докір стрільцями за те, що відступили і віддали свій край ворогові на поталу.

Дещо згодом подібна ситуація повторилася у польсько-українській війні, коли українське командування без вагомих підстав наказало залишити Львів. Відтак пісня трансформувалася для відображення цих подій. У варіантах, прив'язаних до цієї війни, і простежуються елементи сатиричного змалювання поляків. Доволі виразно це проявляється у варіанті з Опілля:

*В неділю раненько, ще сонце не сходить —
Зібрав поляк банду та й на нас надходить*¹⁵.

Зневага до поляків у цьому творі проявляється на кількох рівнях, які, проте, органічно поєднані в одну цілість. Перш за все — це так звана вояцька зневага до збройного супротивника, з яким доводиться воювати, тобто вбивати, щоб самому не загинути від

¹¹ Див.: Липа Ю. *Призначення України*. — Львів: Просвіта, 1992. — 272 с.

¹² Орлик Максим (Мирон Дмитро). *Ідея і чин України*. — К.: Українська видавнича спілка, 2001. — С. 27-28.

¹³ Ващенко Г. *Виховний ідеал. Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. Т. 1. Вид. 3-є*. — Полтава: «Полтавський вісник», 1994. — С. 124—126.

¹⁴ Луньо Є. *Козацькі пісні з Надсяння: питання генези і динаміки розвитку // Міфологія і фольклор*. — 2009. — № 1(2). — С. 25—26.

¹⁵ *Стрілецькі пісні / Упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко*. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. — С. 354.

його рук. Вона є адекватним породженням психоемоційного стану кожної війни. Далі йде зневага і ненависть значно вищого рівня, викликана загарбницькими діями поляків. Поляки — вже не просто противники на полі бою, а «люті» і «хижі» вороги, що прийшли плюндрувати і грабувати чужий край. Ці глибоко мотивовані почуття ненависті до загарбників викликають і утверджують прагнення свободи, спонукають до безстрашного і героїчного опору. І нарешті ще один рівень зневаги й презирства до поляків викликаний способами ведення бойових дій, позбавленим гідності й військової честі, до яких часто вдавалася польська сторона. У тексті пісні це відбиває фраза «Зібрав поляк банду». Для попередніх реципієнтів пісні цих слів було цілком достатньо, аби усвідомити, про що йдеться; сучасному поколінню їх слід дещо ширше роз'яснити.

Йдеться про те, що в бойових діях із ЗУНР, особливо в боях у Львові, поляки крім регулярної армії широко використовували польське цивільне населення. Відомо, що вояцька честь кожної цивілізованої армії не дозволяє їй стріляти в цивільне населення. Є підстави стверджувати, що польське командування організувало із невійськових людей (в тому числі жінок і дітей) озброєні групи і використовувало їх проти УГА. До боїв залучався також кримінальний і асоціальний елемент, так звані батяри, які водночас займалися грабунком і розбоями. Ці факти описані в мемуарних джерелах¹⁶.

Отже, ці групи цивільних цілком мотивовано названі у пісні «бандами». Це слово має сильне негативне забарвлення, відображає зневагу і презирство до поляків. Стійкість і переконливість художнього образу польських «банд» впливає з реальної дійсності. У цьому образі художня правда цілком співвідноситься із правдою історичною.

У цій же пісні, як і в попередній про Д. Вітовського, зустрічаємо ущипливе для поляків твердження, що Україну їм просто віддали:

*Чи ви, хлопці спали, чи ви в карти грали,
Що ви Україну полякам віддали?*¹⁷

¹⁶ Див.: Гуцуляк І. Перший листопад 1918 року на західних землях України. — К.: Либідь, 1993.

¹⁷ Стрілецькі пісні / Упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. — С. 355.

Ці рядки принижують гідність польського війська, адже не може вважати себе переможцем той, кому цю перемогу подаровано. У загальній текстовій канві твору цей аспект ніби й не надто помітний, проте впливає на емоційному рівні.

Ще одна, третя група варіантів аналізованої пісні, переакцентувалася на змалювання союзу Головного отамана армії УНР Симона Петлюри з поляками. В одному з варіантів, що його автор цих рядків записав на Яворівщині, також зустрічаємо хоча і епізодичний, але поетично досить промовистий образ поляків-ворогів:

*Москалів поб'ємо, а ляхів подусим,
Свою Україну ми здобути мусим¹⁸.*

З одного боку, їх зневажено традиційним, поширеним ще з часів козаччини, лайливим етнонімом «ляхи». Поляків принижено і висміяно через запевнення їм загибелі, яка в народному сприйнятті вважається ганебною. Слово «подусити» зазвичай асоціюється із знищенням гусені, вошей, блощиць тощо. За допомогою цього слова автор пісні ставить поляків в один ряд із комахами-шкідниками. З іншого боку, слово «задусити» по відношенню до людини відображає велику, навіть непідвладну розсудковій ненависть, адже, як стверджують психологи, людина душить іншу найчастіше у стані афекту. «Задусити» ворога — це також і зневага до нього, що її виражають формулою «на нього навіть кулі шкода».

Зневага поляків у цих рядках виявляється також у використанні художнього прийому антитези: з одного боку зображені українці, з іншого боку — поляки разом з іншими загарбниками — москалями. І одні, і другі у цій поетичній візії настільки слабкі, що разом будуть розбиті українцями.

Поетична вага цього епізодичного образу ворога посилюється ще й тим, що у пісні на тлі загального песимістичного настрою через поразку він звучить як оптимістичний фінал.

У народних піснях звучить гострий осуд поляків за нелюдське трактування українських полонених і в'язнів. Майстерно це зображено у творі «Ми по таборах і по тюрмах»:

*Ми по таборах і тюрмах
Карались довгі годи,*

¹⁸ Записав Є. Луцьо 17.06.1996 р. у с. Наконечне Друге Яворівського р-ну від Гули Катерини, 1918 р. н. // Домашній архів Є. Луцьо.

За тебе, рідний краю наш, | 2 рази
За тебе, наш народе.

Тухоля, Домб'є і Берез,
Діброва і Бригідки
На страшний суд прийдуть колись | 2 рази
Як достовірні свідки.

І скажуть правду в очі всім,
Хто нас карав без права,
І буде радість вмiсто сліз, | 2 рази
А замість ганьби — слава¹⁹.

У цій пісні поляків зневажають за тюремні тортури. Це гнівне їх звинувачування за масові й жорстокі політичні репресії. Тут польська держава змальована як тюрма для українського народу.

Це звинувачення поляків спирається на конкретну історичну основу. У пісні згадуються концентраційні табори і тюрми, у яких після українсько-польської війни 1918—1920 рр. перебували українські полонені й інтерновані вояки. І поляки звинувачуються в тому, що вони особливо жорстоко і нелюдяно поводитися з полоненими, які згідно з традиційним, а також юридичним міжнародним правом не є злочинцями. Ті, що пережили ці табори, багато розповіли про фізичний і моральний терор над ними. Пам'ять про ці страхiття ще й донині зберігається у народній оповiдній традиції, і хоча минуло уже три покоління, ці розповіді й досі можна записати. Для прикладу варто навести два невеликі матеріали з Яворiвщини. «Поляки не давали їсти, морили голодом, наші люди вмирили, як мухи. Їсти ся хотiло, що вже не можна було витримати. Кажут собі мої тато: “Чекай, завтра спробую землю їсти, може щось дасть”. Прийшлося — врано взяли жменю землі, зачали їсти — та де, не дасться їсти, нічо не помогло. Думають: “Певно прийдеся вмерти”, — але якось їм дав Бог і не вмерли, як дру-гі»²⁰. І ще одна розповідь: «Мої тато були хлоп здоровий, високий, важили вісімдесят кіля. Але два рази вони важили iно трийцять

¹⁹ Стрiлецькі пісні / Упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. — С. 181.

²⁰ Записав Є. Луцьо 12.08.2005 р. у с. Новосiлки Яворiвського р-ну від Майстришина Анатолія, 1931 р. н. // Домашній архiв Є. Луця.

кіля. Перший раз, як прийшли з польського полону. То вони навіть не могли іти, по них десь там їхали і їх привезли. Вони ще тоді були молоді і якимось з того вийшли, віджили. А другий раз важили тридцять кіля — як їх москалі випустили з лагера. Там вже виділи, що вони будуть вмирати, та й відпустили їх. Прийшли тато та й незадовго вмерли»²¹.

Хоча поляки безправно карають українців, останні у своїх поетичних візіях передбачають кривдникам найбільш справедливую кару — божу кару на Страшному суді, остаточному і невідворотному.

Свої земні страждання і муки українці компенсують тим, що на цьому процесі вони стануть достовірними свідками польського свавілля й жорстокості. Українцям не йдеться про помсту і кару, у тексті пісні про них нічого не згадано, йдеться лише про справедливість. Така позиція українців демонструє їх духовну й моральну вищість над своїми мучителями, що для останніх є досить дошкульним докором, бо демонструє їхню моральну нижчість і духовне безсилля.

Ця досконала у своїй художній формі пісня надалі трансформувалася у гнівне таврування польського режиму за жорстокі репресії проти мирного населення і нелюдське утримання українських політичних в'язнів у пізніших концентраційних таборах — Береза Картузька, Явожно.

Однією з досить поширених форм політичних репресій польського режиму 1920—1930-х рр. проти українців була офіційна заборона урочисто вшановувати могили українських воєнків. У часи польської окупації у народному середовищі широко розвинувся започаткований Організацією українських націоналістів культ стрілецьких могил з метою всенародної глорифікації і героїзації стрільців, що полягли за Українську Державу²².

Найбільші урочистості відбувалися у церковне свято Святої Трійці (Зелені свята). Основним дійством цього свята був масовий похід з церковною процесією до реальних чи символічних могил стрільців, покладання вінків, відправи заупокійних служб, виголошення патріотичних промов, співання пісень. При цьому поль-

²¹ Записав Є. Луцько 22.09.2005 р. у с. Чернильва Яворівського р-ну від Момрик Пелагії, 1926 р. н. // Домашній архів Є. Луцька.

²² Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. — Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. — Т. 1. — С. 130.

ська поліція стежила, щоб на могили не покладали вінки, особливо вояцькі — з дубового листа, мученицькі — тернових, прикрашені червоними маками, символами крові, і тризубами. В народній оповідній традиції, як засвідчили результати наших польових досліджень, ще й до сьогодні збереглася велика кількість оповідань і переказів про сутички молоді з поліцією, яка намагалася відібрати і знищити вінки, про те, як обдурювали поліцію, несучи вінки з села до міста польовими стежками чи ховаючи під одежею.

Ці події відображалися, хоча й рідше, і в народнопісенних творах. Одна з таких пісень, що її записала О. Кузьменко, виникла й побутувала на Гуцульщині. Наведемо її тут повністю:

*В Надвірній могила квітками ся вкрила,
Наша Україна ручки заломила.*

*В понеділок рано дзвони задзвонили,
Сторожі довкола цвинтар обступили.*

*Одні говорили, другі ся радили,
Щоби на могилу братство не пустили.*

*Пан комісар каже: «Треба уважати,
Бо йдуть на могилу вінці закладати».*

*Дзвони задзвонили стрільцям вічну пам'ять,
Вже нашу четарку вкраїнську провадять.*

*Четарку провадять, друзів арештують,
До тюрми саджають і там їх катують.*

*Пам'ятайте, люди, ті Зелені свята,
Як нас розганяли, як тії соколята²³.*

На відміну від багатьох стрілецьких пісень, де при змалюванні поляків зустрічаємо немало чорних фарб: зневаги, прокльони, накликання і пророкування погібелі, — тут на їхню адресу не сказано

²³ *Стрілецькі пісні/Упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. — С. 437.*

ні одного лихого, емоційно забарвленого слова. В поетичному відношенні таке ставлення до поляків має значимий художній ефект.

Негативний, зневажливий образ поляків у даному творі виводиться через антитезу, через протиставлення «добрих» українців «поганим» полякам. І ті, й інші є учасниками однієї події, але кожна сторона діє по-своєму, має протилежні цілі, викликає у реципієнтів протилежне враження й оцінку.

Стрижнем сюжету цієї пісні є гострий конфлікт у моральній і духовній площині між поневоленими і поневолювачами. Культ предків, вшанування померлих належить до найважливіших чеснот як в християнському, так і в загальнолюдському аспекті. Тим більше, коли йдеться про загиблих на війні. До загиблого на полі бою супротивника ставляться шанобливо.

Позицію поляків у даному випадку слід розглядати і в контексті імперської ідеології, що передбачала їхню культурну вищість над українцями.

Ще один фактор, який робить поляків в очах авторів пісні смішними й жалюгідними — зображена у творі їхня боротьба з мертвими, їхній страх перед тими, що вже в могилах. Подібна зневага до пам'яті борців за українську незалежність була характерна і для росіян, про що писав Тарас Шевченко у вірші «Розрита могила». Вказівки на подібні факти, але вже з часів радянського тоталітарного панування, зустрічаємо в усних розповідях. Зокрема, в с. Рогізне на Яворівщині за наказом з райкому комуністичної партії військовослужбовці розрили символічну могилу, а хрест порубали і спалили; автор цих рядків записав пісню про цю подію «Сумні, невеселі у Рогізні свята»²⁴.

Наступний аспект сатиричного змалювання поляків — акцентування уваги на зневазі християнських святощів, що межує із святотатством. У тексті це зображується за допомогою контрастного протиставлення. З одного боку «дзвони задзвонили», з іншого — «довкола цвинтар обступили», «на могилу братство не пустило».

У християнській поезії дзвони мають багату символіку. Їхнє звучання має потужну спонукальну дію до позитиву, очищає і

²⁴ Записав Є. Луньо 21.03.1996 р. у с. Рогізне Яворівського р-ну від Воловецького Івана, 1940 р. н., Воловецької Пелагії, 1939 р. н., Заставної Мирослави, 1941 р. н., Яреся Івана, 1916 р. н., Сасик Катерини, 1919 р. н. // Домашній архів Є. Луна.

полегшує душу, закликає до молитви, до того, аби чинити добро. Тим часом поляки «глухі до дзвонів», роблять речі, несумісні з їхніми закликами й протилежні їм.

Наступне протистояння: з одного боку — звучить «стрільцям вічна пам'ять», з іншого — «друзів арештують». Знову дві протилежні дії, які по-різному представляють і характеризують обидві сторони. Українці моляться за упокій полеглих, а поляки їм заважають.

В цілому мотив осудження релігійного гніту з боку окупаційної влади — досить характерний для багатьох народних творів. Зокрема, у пісні-молитві «Боже Великий, Творче всесильний» співається:

*Люд у кайданах, край у руїні,
Навіть молитись ворог не дасть²⁵.*

Отож людей, які не чинять жодного злочину з правової точки зору, а лиш прийшли у християнській смиренності вклонитися мертвим, «до тюрми саджають і там їх катують». У поетичному плані українські політичні в'язні своїм терпінням й жертівністю якимось мірою асоціюються із християнськими мучениками, що їх Церква проголосила святими. А поляки при цьому асоціативно прирівнюються до мучителів-поган, що їх проклято на вічні муки.

Змальовуючи один типовий випадок релігійного й духовного гніту українців поляками, ця пісня в художньому плані майстерно переконує слухача в тому, що загарбницька ідеологія і загарбницькі дії знищують в душах поляків культурні цінності, роблять їхні душі порожніми, а вчинки — жорстокими й нелюдяними.

Таким чином, народні пісні міжвоєнного періоду у досконалішій поетичній формі подають розлогу картину агресивної окупаційної політики Другої Речі Посполитої на українських землях. Завдяки своїй фольклорній природі вони закономірно виділялись надзвичайно активним і тривалим побутуванням у широкому народному середовищі, спричинилися до вироблення у масовій уснопетичній свідомості стійких стереотипів іноземних загарбників різного походження.

²⁵ Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940–2000-х років (Історико-фольклористичне дослідження). — Львів: Галицька видавнича спілка, 2003. — С. 331.

Олександра Стасюк

*кандидат історичних наук,
науковий співробітник Інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України*

У статті висвітлено способи облаштування та оснащення підпільних друкарень ОУН, охарактеризовано умови праці повстанців у криївках і бункерах, описано принцип забезпечення друкарень технікою та всім необхідним для роботи, наведено статистичні дані стосовно їх кількості; у таблиці подано перелік та короткий опис друкарень, що функціонували на українських землях упродовж 1941—1954 рр.
Ключові слова: ОУН, підпільні друкарні, криївки, бункери, українські землі, 1941—1954 рр.

Stasyuk Oleksandra

ARRANGEMENT AND EQUIPMENT OF THE OUN UNDERGROUND PRINTING OFFICES

The article depicts underground printing offices, the way they were established and equipped, gives characteristics to insurgents' work conditions in bunkers and shelters, describes how printing houses were supplied with machinery and other necessary things, provides data about quantity, gives a list and short description of printing offices existing in Ukraine in 1941—1945.

Key-words: OUN, underground printing offices, bunkers, Ukrainian territory, 1941—1945.

ОБЛАШТУВАННЯ ТА ОСНАЩЕННЯ ПІДПІЛЬНИХ ДРУКАРЕНЬ ОУН

Діяльність українського національно-визвольного руху 1940—50-х рр. ніколи б не набула історичного сенсу та відомих масштабів, якби не вдало спланована та проведена пропагандивна кампанія. Попри найрізноманітніші методи пропагандивної роботи, застосовувані членами ОУН в процесі боротьби, пріоритетною завжди залишалася агітація за допомогою друкованого слова. Впродовж 1941—1953 рр. у підпільних друкарнях ОУН було видано понад 150 найменувань періодичних видань, близько 1000 брошур, десятки вишкільних, поетичних, мемуарних збірників, тисячі назв листівок, відозв, декларацій та інших друкованих матеріалів, окремі з яких видавалися сотисячними накладками. Зрозуміло, що для видання такої кількості літератури потрібно було мати потужну технічну базу, і члени підпілля успішно впоралися з цим завданням. Впродовж окресленого періоду майже всі етнічні українські землі були вкриті мережею підпільних друкарень. У статті розглянуто способи облаштування та оснащення друкарень ОУН, що було важливим моментом організації підпільної видавничо-технічної ланки.

Історіографія зазначеної проблеми наразі є незначною. На еміграції за весь період дослідження з'явилася лише одна стаття, присвячена діяльності видавничо-технічної мережі ОУН на українських землях, у якій автор наводить приблизні статистичні дані стосовно кількості підпільних друкарень, вказує місця їх розташування та принцип роботи¹. Деяко більше досліджень висвітлює діяльність окремих друкарських осередків або їх функціонування на певній території (у Галичині, на Закерзонні, на Сході України тощо)². Окремі згадки про діяльність підпільних друкарень, їх працівників та умови праці в підземних криївках і бункерах знаходимо у мемуарній літературі, однак ця інформація часто не міс-

¹ Голяш С. Підпільні друкарні // *Визвольний шлях*. — Лондон, 1982. — № 8. — Серпень. — С. 934—942; Там само. — № 9. — Вересень. — С. 1062—1068.

² Потічний П. Розміщення підпільних видавничих осередків // *Літопис Української Повстанської Армії (За ред. Штендери Є.)* — Торонто, 1987. — Т. 16. — С. 11—18; Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині // *Дрогобицький краєзнавчий збірник (Спецвипуск)*. — Дрогобич, 2002. — С. 188—200.

тить конкретних даних або є суперечливою³. Найбільш інформативною щодо кількості зафіксованих друкарень ОУН, їх будови та функціонування, безперечно, є брошура, написана працівником Галузевого Державного архіву Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України) Олександром Іщуком, що містить посилання на не розсекречені матеріали цього архіву⁴. Одна із узагальнюючих праць на зазначену тематику належить автору статті⁵.

Організація роботи видавничо-технічної ланки була важким і довготривалим процесом, що вимагав від учасників підпілля не лише напруженої фізичної та організаторської праці, дотримання умов конспірації, а й фахових знань та навичок, величезних фінансових затрат. Облаштування нової друкарні, як правило, розпочиналося із вибору місця її розташування. Друкарні зазвичай влаштовували на певній відстані від великих адміністративних центрів, шосейних доріг та залізничних вузлів, адже в разі воєнних дій довкола цих об'єктів передбачалося скупчення військових сил. Вибирали глухі місцевості (віддалені села, хутори, гірські лісові масиви), щоб не привертати зайвої уваги до руху кур'єрів чи транспорту з папером та готовою продукцією. Водночас місцевість мала мати вигідні під оглядом пересування та конспірації шляхи сполучення. Наприклад, друкарня проводу ОУН(б) «Прага» була влаштована на хуторі Жури-Скіри (біля с. Мокротин Жовківського р-ну Львівської обл.)⁶, який знаходився під лісом, тож до нього можна було дістатися лісовими стежками фактично непоміченим.

³ Подольнюк Б. Підпільна друкарня ОУН // 50-річчя ОУН (1929—1979). — Торонто, 1979; Лаба В. Повстанська друкарня у Бертишові // Новий час. — 1995. — 25 трав.; Савчин М. Тисяча доріг // Літопис Української Повстанської Армії (За ред. Штендери Є.). — Торонто; Львів, 1995. — Т. 28. — С. 314—315; Федущак Г., Горбаль М. Сліди обриваються в Купичволі // Поклик сумління. — Львів, 1996. — № 2. — Лют.; Янчук О. Українське націоналістичне підпілля на Одещині // Нескорена нація. — Львів, 1998. — № 19—20 та ін.

⁴ Іщук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944—1954 рр. — К., 2007. — 38 с.

⁵ Стасюк О. Діяльність підпільних друкарень ОУН (1941—1953 рр.) (статистичний аспект) // Українознавчі студії (Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника). — Івано-Франківськ, 2007—2008 рр. — № 8—9. — С. 259—277.

⁶ Жовківщина. Історичний нарис. — Жовква; Львів; Балтимор, 1994. — Т. 1. — С. 233.

Важливою умовою розташування друкарень у селах була наявність надійних людей з числа місцевого населення, переважно симпатиків ОУН. Однак у цьому випадку дотримуватися вимог конспірації було доволі проблематично, оскільки доводилося довіряти організаційну таємницю людям, що не складали присяги ОУН. З метою уникнення розконспірації підпільники найчастіше влаштовували друкарні на господарствах своїх родичів — у цьому випадку гарантією безпеки виступали родинні зв'язки (заступник референта пропаганди крайового проводу ОУН «Поділля» Йосип Поздик-‘Євген’ влаштував друкарню у господарстві свого батька Григорія Пилиповича в с. Деренівка на Тернопільщині⁷).

Інколи обставини змушували підпільників йти на ризик і влаштовувати друкарські осередки «під носом» у ворога, розраховуючи на те, що в таких місцях шукати не будуть. Наприклад, у Вінниці підпільна друкарня Київського обласного проводу ОУН ОСУЗ кілька місяців діяла в центрі міста на вул. Архітектора Артинова в підвалі одного з будинків, що знаходився за дві сотні кроків від гебітскомісаріату⁸. Наприкінці 1946 р. на Золочівщині відомий своєю досконалою та непередбачуваною технікою конспірації Василь Кук наказав облаштувати друкарню у с. Зозулі, неподалік від викритої радянськими спецслужбами навесні 1945 р. друкарні Золочівського окружного проводу із розрахунку на те, що увага МВД до цієї місцевості ослабне — в результаті друкарня безперешкодно функціонувала до 1949 р. У с. Ганьковичі Мостиського району Львівської області впродовж 1949 р. друкарня ОУН функціонувала у криївці під будинком голови сільської ради, який співпрацював із підпіллям⁹, — велика кількість людей, що відвідували сільського урядника в різних справах, слугувала добрим прикриттям для руху кур'єрів організації. Інший приклад розташування друкарні, здавалося б, всупереч вимогам конспірації, — друкарня Буковинського окружного проводу ОУН, влаштована у Чернівцях на вул. Краснодарській у підсобному приміщенні м'ясної

⁷ Іщук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... — С. 9.

⁸ Мельник В. «Танці» для фюрера // Україна молода. — К., 2009. — 24 січня.

⁹ Іщук О., Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд — «Марти Гай». — Торонто; Львів, 2010. — С. 21—22.

крамнички, до якої часто навідувалися за покупками працівники МВД та їхні дружини¹⁰.

Наступним важливим моментом заснування підпільної друкарні був вибір приміщення. Для облаштування друкарень використовували найрізноманітніші будівлі: від конспіративних квартир, підсобних та господарських приміщень до підземних криївок і бункерів. Під конспіративні квартири найчастіше використовували сільські хати, рідше — міські помешкання. Добре надавалися для цієї справи гуцульські колиби на високих полонинах, куди облавникам важко було дістатися і де їхню появу можна було передбачити заздалегідь. Відомі випадки, коли друкарні влаштовували у закинутих млинах чи гуральнях, церквах і монастирях, на горищах хат. Наприклад, у м. Калинівка Вінницької області член ОУН І. Яценко влаштував друкарню на горищі власної хати¹¹, а друкарня Луцького окружного проводу у с. Охлопово Горохівського району Волинської області функціонувала у підвалі порожнього будинку, мешканці якого були вивезені у Сибір за співпрацю з УПА¹². До 1947 р., поки існували повстанські відділи, друкарські осередки часто функціонували при літніх таборах повстанців. Наприклад, влітку 1945 р. окружний пропагандивний осередок Калущини розташовувався у Камарському лісі, біля с. Химчин Івано-Франківської обл., на постой куреня командира 'Скуби'¹³.

Подібні приміщення також використовували для переховування друкарської техніки чи виготовленої літератури. У звітно-інформативних документах НКВД-МВД-КГБ знаходимо безліч повідомлень про віднайдення сховків з націоналістичною літературою та друкарською технікою на горищах хат, у stodолах, під фундаментами будівель, у дуплах старих дерев, у бджолиних вуликах, на церковних дзвіницях і навіть у банях церков.

Починаючи з 1945 р. процес виготовлення літератури ОУН майже повністю перемістився під землю — у криївки та бункери.

¹⁰ Василевський П. Спогади // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

¹¹ Русначенко А. Народ збурений... — К., 2002. — С. 64.

¹² Вишка з доповідної записки УНКВС по Волинській області про підсумки боротьби з бандитизмом за листопад 1944 року // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 80. — Арк. 236.

¹³ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади / За ред. Я. Ляльки. — Львів, 1997. — Кн. II. — С. 490.

Загалом, криївки для облаштування друкарень нічим не відрізнялися від криївок, в яких зимували повстанці, хіба що вони були просторішими та мали покращену звукоізоляцію. Криївкам-друкарням намагалися забезпечити також добру вентиляційну систему — цього вимагала робота з поліграфічними фарбами, сильна концентрація яких у повітрі шкодила здоров'ю підпільників. Однак ці вимоги на практиці не завжди вдавалося врахувати, тож непоодинокими були випадки, коли працівники техзвена (ТХЗ) працювали у непристосованих приміщеннях.

Криївки та бункери являли собою доволі складні архітектурні споруди, будівництво яких відбувалося за певною схемою із використанням знань інженерії¹⁴. Їх будували в сухих та переважно щільних ґрунтах, відводячи на будівництво мінімум часу. Матеріали, необхідні для будови криївки (передовсім дерево), закуповували або здобували у сусідніх районах, щоб не навести на слід друкарні агентів радянських спецслужб чи облавників. Як зазначає дружина провідника ОУН ПЗУЗ Василя Галаси і його особиста секретарка Марія Савчин, найскладнішим моментом будівництва криївки було маскування виритої землі. Її треба було ретельно заховати, оскільки земля, вибрана на глибині 3–5 м, відрізнялася від ґрунту на поверхні: «Отож, копались глибокі поздовжні рови, засипувалось їх до половини землею з криївки, а верхню частину рова засипувалось уже чорною землею з городу. Це можна було робити лишень восени або навесні, після того, як присадибна була зорана. Коли вночі провелося таку операцію, тоді заскороджувалось граблями усю присадибну; щоб ранком жодна її частина не відрізнялась від решти. І так щоночі, поки не вибралось бункеру. Робота була мозольна і тривала довго. Коли будовано криївку, вся сім'я не спала ночами, вартувала кругом хутора. Роботу треба було проводити тихо, щоб не розбудити собак у сусідніх хуторах»¹⁵. Інколи вириту землю переносили на значну відстань або зсипали у річку чи потік. Так само ретельно маскували відходи деревообробки.

¹⁴ Паньків М. Партизанські схрони УПА // *Галичина (Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис). 100 років від дня народження Романа Шухевича. — Івано-Франківськ, 2008. — Вип. 14. — С. 291–302.*

¹⁵ Савчин М. *Тисяча доріг [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://lib.oun-ura.org.ua/savchyn/r25.html>.*

Криївки для друкарень розташовували на глибині 3-6 і більше метрів, щоб заглушити шум працюючих машин. Більшість криївок мали прямокутну або квадратну форму, розміром 2х3 м і висотою 2-2,5 м. Вони могли складатися із одного або 2-3-х приміщень, вистелених дошками або дерев'яними колодами, мали вентиляційну систему (віддушини) та джерело постачання води, санвузол. Більшість з них були обладнані запасним виходом, до якого вів підземний тунель, довжиною інколи до 40 м, який використовували для втечі в разі виявлення криївки ворогом. Розміщення віддушин мало гарантувати повну і вільну циркуляцію свіжого повітря в криївці при найбільшому навантаженні, адже при поганій вентиляції довготривале перебування в схроні більшої кількості осіб було неможливим. Матеріалом для прокладки віддушин слугували залізні труби невеликого діаметру, спеціально збиті довгі дерев'яні ящики, отвори в ґрунті, зроблені палицею, тріщини в камені тощо.

Наприклад, бункер для друкарні крайового проводу ОУН «Поділля» у с. Деренівка Буданівського району Тернопільської обл. складався з двох приміщень висотою 2,5 м, які освітлювалися електрикою¹⁶. Не менш ретельно було облаштовано криївку для друкарні проводу ОУН «Прага» у с. Мокротин Жовківського району Львівської обл., вхід до якої знаходився у stodолі одного з господарів і був замаскований під яму для зберігання картоплі. Криївка була доволі просторою і складалася з двох приміщень, у одному з яких розміщувалася друкарська техніка, а друге використовували як склад готової продукції та кімнату для відпочинку працівників¹⁷. На території Золочівського району друкарню було облаштовано в лісовому масиві на пагорбі, вкритому кущами, що робило підхід до неї непомітним. Криївка являла собою трикімнатний схрон: в одній з кімнат знаходилася друкарня, а дві інші були призначені під житло та зберігання виготовленої продукції¹⁸. У Шумлянках друкарня знаходилася на господарстві селянина Михайла Панаса у криївці під stodолою. Вона являла собою вели-

¹⁶ Іщук О., Ніколаєва Н. Ликвідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... — С. 9.

¹⁷ Пелех Т. У вирі боротьби. — Мюнхен; Торонто, 1988. — С. 145.

¹⁸ Огляд «Укриття і базування озброєних банд ОУН» 31 травня 1960 року // ГДА СБ України — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 19. — Арк. 26.

чезну кімнату розміром 6x8 м і висотою 2,5 м. Стіни були обшиті дошками, стеля викладена балками. Вхід до друкарні закривався пересувним щитом на роликах і рельсах¹⁹.

Винахідливість повстанців при облаштуванні та експлуатації підземних сховищ з метою забезпечення їхнього довговічного та повноцінного функціонування не знала меж. Вентиляційні труби намагалися виводити у непролазні хащі або на стрімкі гірські схили, де вітер швидко розвіював тепле повітря, що в холодну пору року перетворювалося на пару і могло виказати місцезнаходження повстанців. Слідкували за віддушинами, оскільки взимку сніг довкола них танув або набував темнішого кольору, що також могло вказати облавникам на місце схрону. Особливо багато зусиль витрачалося на природне маскування входів та виходів, які найчастіше влаштовували у господарських приміщеннях (шопак, стодолах, пивницях), прикриваючи їх сіном чи гноєм, заступаючи сільськогосподарським реманентом. Поза населеними пунктами вхід до криївок облаштовували в дуплах старих дерев, густих заростях, в ущелинах та ярах і под. Для непомітного підходу до криївки в лісових умовах використовували звірині стежки, просіки, вирубки та інші місця, що дозволяють не залишати слідів. Взимку зв'язок між схронами скорочувався до мінімуму або ж повстанці з метою комунікації використовували дні, коли падав сніг, що замітав сліди²⁰.

Керівники Проводу та провідники різних рівнів тримали під постійним контролем будівництво та експлуатацію криївок, про що свідчать численні інструкції з порадами про їх доцільне використання, вибір місця розташування, охорону, дотримання умов конспірації: «Криївки і їх будова, місце, маскування, це сувора орг. тайна. В криївках вільно перебувати і знати про них тільки тим, що стало в них живуть... Архіви, гроші, бібліотеки, господарські предмети, продукти, технічне приладдя уміщувати в окремих, для цього призначених криївках, там, де ніхто не живе. І так, мусять бути побудовані криївки для архівів, кас, gospodar-

¹⁹ *Огляд по архівній агентурній справі «Триzub» (архів. № 9106, складений полковником Матвієвим К. В., 1960 р.) // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 60.*

²⁰ *Там само. — Арк. 21.*

ські криївки, технічні криївки, бібліотеки і др. За безпеку криївок відповідають зверхники або окремі особи, яким доручені поодинокі криївки.... Не допускати до надмірного скупчення більшої кількості людей в криївках. В криївці постійно має перебувати найбільше 3-5 людей. Спільне перебування більшої кількості людей є строго заборонене. Під ніякою умовою не сміє перебувати в криївці постійно більше провідних членів»²¹.

Особливо оберегали криївки, призначені для підпільних друкарень, адже втрата фахівців та друкарської техніки призводила до значного послаблення впливу ОУН у тому чи іншому регіоні. Керівники організації розуміли, що у підрадянській дійсності саме засоби конспірації забезпечують тривалість роботи друкарні, тому майже в усіх пропагандивних вказівках приділяли цій ділянці максимум уваги. У «Вказівках №1 щодо пропагандивної роботи на 1949 рік» керівникам технічних звен, вже вкотре, наказували перевірити, наскільки техзвена є розконспіровані і, якщо є така потреба, то перемістити їх у нові криївки. Однак в жодному разі не припиняти роботу через страх перед розконспірацією — заготовляти шрифти, гутенбургівки, папір та інші поліграфічні матеріали навіть тоді, коли терен ними забезпечений, одночасно вишколювати друкарів, складачів-верстальників та інший техперсонал²².

На місцях ці вказівки конкретизували відповідно до місцевих умов та обставин. Зокрема, про необхідність оберегати криївки-друкарні йшлося у листі крайового провідника ЗУЗ Романа Кравчука ('Максим', 'Пан', 'Петро') від 3 січня 1945 р.: «...друкарні повинні зберігати у вивчених селах і напевно наших, до того ж у цих селах необхідно вилучити всіх сексотів, недалеко друкарні мають бути розташовані бойові відділи, які повинні охороняти друкарню...»²³. Місце розташування друкарні належало до суворої організаційної таємниці. Крім обслуги, цією інформацією володів

²¹ До відома всім членам і оргклітинам // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 28. — Арк. 70—71.

²² Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1949 рік // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 301.

²³ Огляд по архівній агентурній справі «Тризуб» (арх. № 9106, складений полковником Матвієвим К. В., 1960 р.) // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 59.

лише керівник пропаганди і шефслужби безпеки (СБ), який відповідав за охорону об'єкта. Навіть провідник терену, який курував роботу друкарні та постійно отримував звіти про її діяльність, не завжди знав, де саме вона знаходиться. Рівно ж члени боївок СБ, несучи варту неподалік криївки-друкарні, не знали, який саме об'єкт вони охороняють.

Восени керівникам технічних звен наказували подбати про підготовку друкарень до роботи у зимовий період. Виконуючи вказівки головного осередку пропаганди (ГОСП), референт пропаганди Львівського краю Радіон Жабко-‘Юг’ розпорядженням від 1 листопада 1944 р. наказав своїм підлеглим «якнайстаранніше, при повному збереженні засад конспірації (ночами, при варті)»²⁴ виготовити криївки для пропагандивних осередків та приналежних їм друкарень; змінити місце розташування наявних друкарень, якщо вони ненадійні²⁵, оскільки взимку проведення подібних робіт (транспорткування техніки чи взагалі будь-які переміщення) буде утруднене. У розпорядженні йшлося також про виготовлення надійних складських приміщень для зберігання паперу, готової продукції та друкарської техніки, які мали відповідати вимогам конспірації та бути захищеними від атмосферних змін.

За найменшої підозри на розконспірацію підпільники змушені були залишати криївку та наново працювати над облаштуванням сховища. Наприклад, працівники друкарні Жовківського надрайонного проводу впродовж 1947—1950 рр. з різних причин п'ять разів змінювали місце своєї праці: у 1947 р. друкарня працювала неподалік с. Нова Скварява, у 1948 р. — за шість кілометрів від с. Грими на Магерівщині, наприкінці 1949 р. її знову облаштували в районі с. Нова Скварява, навесні 1950 р. перенесли до нової криївки, що знаходилася в лісі між сс. Туринка і Боянець в районі Великих Мостів, а на початку липня 1951 облаштували біля с. Реклинець на Мостейщині²⁶. Кількаразове переміщення друкарні дозволило її працівникам довший час уникати арешту чи ліквідації.

²⁴ Керівним осередкам до виконання. — 1944, 1 лист. // ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 17.

²⁵ Там само.

²⁶ Бойко В. Матеріали виставки «Україна в боротьбі: "Ідея і чин" — як джерело до історії видавничої справи ОУН на Жовківщині 1947—1951 рр.» // Наукові записки. Львівський історичний музей. — Львів, 1997. — Вип. VI. — Ч. 2. — С. 71—81

Однак в обставинах жорсткого протиборотства з окупаційною системою ніщо не могло гарантувати безпеки, тож інколи саме зміна місця перебування криївки-друкарні призводила до втрати в людях і техніці. Зокрема, у листопаді 1943 р. в руки німців потрапила друкарня крайового проводу «Юнацтва» ЗУЗ, яку повстанці перевозили на нове місце²⁷. А 24 вересня 1945 р. на дорозі між селами Прошова і Козівка Велико-Борківського (тепер Тернопільського) району Тернопільської обл. при перевезенні друкарської машинки та мішка зі свіжо віддрукованою літературою працівники НКВД затримали заступницю референта пропаганди Тернопільської округи Мирославу Юрчинську-‘Іскру’²⁸.

Побут підпільників у підземній криївці був доволі невибагливим. «Коли криївка була вже обкладена, її вибілювали вапном, оббивали шпалерами паперу, споруджувалось стіл або два, залежно, хто в ній жив, ставлялось поверхові ліжка, щоб заощадити так важко здобутий простір, лавки, полиці, поличку на радіо... На стінах — портрети, тризуб, хрест або образ святих у вишитому рушникові, якщо господиня його подарувала, а де перебувала жінка — влітку квіти на столі. Окрема поличка з заслоною на начиння, параван над ліжками на випадок, коли не вистачало місця і треба було спати на зміну — оце й обладнання криївки п'ятдесятих років»²⁹. Для освітлення приміщення використовували гасові та карбідові лампи, свічки, а в окремих випадках, коли схрони знаходилися в населених пунктах, — електричне світло. Їжу готували на примусах та керосинках переважно вночі. Якщо криївка або бункер не мали природного постачання води (джерело, криничка), її зберігали в бідонах, а у великих бункерах навіть будували цементні басейни, які заповнювали водою³⁰.

У багатьох криївках літературу друкували у дві зміни, щоб техніка не простоювала. Під час виконання особливо важливого завдання криївку-друкарню «законсервовували» на кілька тижнів або й місяців. Це означало, що впродовж зазначеного часу ніхто

²⁷ Особова справа Дужого Миколи, Дужого Петра, Сусіка Дмитра // Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області. — Спр. 1641. — П 29767. — Арк. 255.

²⁸ Огляд по архівній агентурній справі «Тризуб»... — Арк. 58.

²⁹ Савчин М. Тисяча доріг [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://lib.oun-ura.org.ua/savchyn/r25.html>.

³⁰ Огляд по архівній агентурній справі «Тризуб»... — Арк. 18.

із працівників друкарні не міг з неї вийти, заборонено було також користатися каналами зв'язку. Так, виготовляючи перший номер журналу «Літопис УПА» (1947), підпільниці Ярослава Левкович-‘Оля’ та Євгенія Чорній-‘Катерина’ понад три місяці не полишали криївку біля с. Нова Скварява на Жовківщині. Впродовж грудня 1947 — березня 1948 рр. ними було виготовлено до 30 примірників журналу обсягом 48 сторінок³¹.

Умови праці в бункері були складними, адже тут, під землею, до численних побутових незручностей, які не раз загрожували не лише здоров'ю, а й життю підпільників, додавалися ще й труднощі психологічного характеру: замкнений простір, тривала відсутність інформації і, як наслідок, неясність і непевність становища, конфліктність або психологічна несумісність окремих осіб тощо. Їх докладно описав відомий повстанський поет, керівник пропаганди Карпатського крайового проводу Михайло Дяченко-‘Марко Боеслав’) у своєму щоденнику³². Він згадує про вогке задушливе повітря, неможливість нормально приготувати їжу та її повну відсутність в окремі періоди, нестачу ліків і предметів повсякденного вжитку, а ще почуття постійної небезпеки, напружені до краю нерви, фізичне виснаження. Тут же, з притаманним чи не кожному воякові УПА повстанським гумором, М. Дяченко описує весняний потоп у криївці, коли її мешканці, попри дошкульний холод, мушили ходити ще й по коліна у воді. Після кількомісячного перебування під землею майже кожен підпільник потребував лікування, однак члени організації свідомо йшли на ризик.

* * *

У підпіллі використовували найрізноманітнішу друкарську техніку: від потужних друкарських машин до примітивних копіювальних апаратів та друкарських машинок. Осередки вищого організаційного рівня намагалися забезпечувати потужнішою друкарською технікою, однак спеціальних вказівок стосовно її

³¹ Бойко В. Матеріали виставки «Україна в боротьбі: "Ідея і чин" — як джерело до історії видавничої справи на Жовківщині 1947—1951 рр.» // Наукові записки. Львівський історичний музей. — Львів, 1997. — Вип. VI. — Ч. 2. — С. 75—76.

³² Щоденник М. Дяченка // ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 110. — Спр. 8. — Арк. 152—164 (Опубл.: Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 9. — С. 32—44).

розподілу не було — зазвичай використовували ту техніку, яку вдавалося здобути в терені. Найчастіше послуговувалися циклостілями, ротаторами, стеклографами та друкарськими машинками. На цій техніці переважно друкували невеликі за обсягом матеріали (газет, листівок, відозв, декларацій). Компактність та відносно легкий спосіб використання дозволяв працювати навіть у непристосованих приміщеннях. За необхідності її можна було швидко заховати або перевезти в інше місце. Потужні друкарські машини розташовували у спеціально облаштованих підземних криївках та бункерах. Найчастіше у підпіллі використовували машини з ручним або ножним приводом, оскільки електричні створювали більше шуму, та й вимушене облаштування криївок у віддаленій від населених пунктів місцевостях, де не було ліній електропередач, унеможлиблювало їх використання.

У післявоєнний період використання потужних друкарських машин стало недоцільним. Внаслідок активізації діяльності радянських органів держбезпеки потужні друкарні першими потрапляли в поле зору ворога, оскільки потребували для обслуговування більшої кількості осіб, що призводило до деконспірації. Починаючи з 1947 р. у підпіллі основними технічними засобами стали циклостілі та друкарські машинки³³. Останні мали бути на озброєнні у кожного районного пропагандиста. В організаційних інструкціях цього періоду зазначалося, що «...при добре організованій роботі одна машина до писання може забезпечити (в мінімальній кількості) потреби району в листівках, закликах тощо»³⁴. Ситуацію в районі, де пропагандист не має у своєму розпорядженні навіть друкарської машинки, наказано вважати незадовільною та негайно змагати до її виправлення.

Доволі поширеним способом друку у підпіллі було виготовлення листівок, плакатів, а також гасел за допомогою кліше, які вирізали з дерева. З цією метою засновували підпільні клішарні, де працювали різьбярі, переважно з числа народних умільців або спеціалістів, вишколених у підпіллі. Окремі підпільники досягали

³³ *Організаційні вказівки. — 1947 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 66.*

³⁴ *Короткі вказівки щодо пропагандивної роботи на найближчий час. — 1947, квіт. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 236.*

у цій справі високої майстерності — мова передовсім про видатного графіка Ніла Хасевича та його учнів. При відсутності будь-якої техніки використовували паперограф або переписували листівки від руки.

Вчасне і достатнє забезпечення підпільних друкарень друкарською технікою, папером, поліграфічними фарбами, канцелярським приладдям та іншими необхідними матеріалами було важливим фактором успішного функціонування видавничо-технічної ланки загалом. Ця справа належала передовсім до компетенції господарчих структур організації. У 1944 р. з метою зменшити число осіб, втягнених у роботу підпільної друкарні, справу її технічного оснащення було покладено на пропагандивні осередки, при яких були створені т.зв. виробничі відділи, які займалися розшуком, закупівлею, ремонтом та магазинуванням друкарської техніки із подальшим розподілом її по техзвенах. Непоодинокими були випадки, коли друкарську техніку, захоплену під час бойових операцій у селах та районних центрах, передавали у підпілля вояки УПА. Чимало друкарської техніки було передано повстанцям цивільними особами.

Проблема забезпечення видавничих осередків друкарською технікою ставала з кожним роком гострішою, про що неодноразово йшлося на нарадах керівників організації та низового членства. Зокрема, на нараді членів Проводу ОУН та ГВШ УПА 14—16 червня 1947 р. було зазначено, що головним успіхом пропагандивної роботи у сучасній ситуації є вирішення проблеми з друкарською технікою, адже зразків пропагандивної літератури є багато, а друкувати їх немає на чому. Під час обговорення проблеми Роман Шухевич запропонував керівникові ГОСП Петрові Федуну-‘Северу’ виготовити кустарним способом кілька пересувних друкарських станків на зразок машин «Гутен-Бергер» (гутенбергівки), на яких окружні та надрайонні проводи ОУН могли б самостійно друкувати літературу³⁵. Відтоді на рівні округи, а також районів та надрайонів вирішено впроваджувати друкарські машини зразка «гутенбергівка», які визнано найбільш придатними для роботи в умовах підпілля: «Розпочати якнайширше вкорінювати в терен

³⁵ Виписка із протоколу допиту Зарицької Катерини від 30 березня 1948 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 53. — Арк. 194.

гутенбергівки: вчитися їх робити і на них працювати. Це в наших умовах найкраща друкарська техніка: мала, легка до перенесення, мінімальна обслуга 2 чол., в крайньому випадку й один, потрібна така кількість шрифту (черенок), яку завжди в наших умовах ще можна дістати, можна перебивати на будь-якому папері»³⁶.

Було опрацьовано та видруковано інструкцію для роботи на «гутенбергівках». З огляду на важливість цієї друкарської техніки для організації її рекомендовано розташовувати лише у пристосованих приміщеннях, а також дбати про те, щоб вони не простоявали і не падали. Окружні та надрайонні референти пропаганди мали також подбати про те, щоб при кожному техзвені, де є діюча гутенбергівка, навчати 1-2 надійних людей, які б у майбутньому могли працювати самостійно. З метою забезпечити видавничий осередок від несподіванок та провокацій наказано перевіряти техпрацівників службою СБ на надійність³⁷.

Фінанси для закупівлі друкарської техніки та поліграфічних матеріалів члени організації поповнювали передовсім за рахунок збору податків з кооперативів, за допомогою поширення бофонів, добровільних збірок з населення під час Різдвяної коляди чи Великодніх свят тощо. Окрім цього, кожен член ОУН за прочитання підпільних часописів і журналів платив певну суму в касу організації. Господарчі, які займалися закупівлею друкарської техніки та канцелярських товарів, про одержання та використання коштів робили відповідні записи, при чому витрати мали бути підтвержені фінансовими документами або розписками про одержання грошей. Фінансово-звітні документи знищували лише після відповідної перевірки, яка засвідчувала правильність витрат³⁸.

При закупівлі друкарської техніки та інших поліграфічних матеріалів за кошти організації підпільники змушені були вживати особливих заходів конспірації. Зокрема, за німецької окупації папір для друкарні «Прага» купували у приватних фірмах Золочева, Станіславава, Коломиї і навіть Кракова, використовуючи фаль-

³⁶ Додаток до «Коротких вказівок щодо пропагандивної роботи на найближчий час». — 1947, серп. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 238.

³⁷ Організаційні вказівки. — 1947 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 65—66.

³⁸ З протоколу допиту Кука Василя від 5 червня 1954 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 54. — Арк. 113.

шиві накладні. Поліграфічні фарби у той час можна було дістати лише у Кракові, тож їх замовляли у фірмі «Новіцкі і спулка» нібито для державної друкарні в Золочеві, — везли до Золочева, а звідти — до конспіративного сховку, і лише після цього фарба потрапляла у друкарню. Одного разу повстанцям вдалося купити партію паперу у німців, з приводу чого у підпіллі було складено чимало жартів³⁹.

Значна частина друкарської техніки, паперу та поліграфічних фарб були вилучені повстанцями під час нападів на державні друкарні чи адміністративні установи. Зокрема, під час переходу фронту матеріальну базу видавничих осередків було зміцнено за рахунок майна відступаючих німецьких частин, до чого членів організації спонукали спеціальні інструкції: «По містах у німецьких панів є досить багато майна: пишучих машинок, великих друкарських машин, цикльостилів, паперу, фарби, радієві апарати... Вже сьогодні повести належну в тім напрямі розвідку. Мати список цього всього, де знаходиться (по урядах і приватних мешканнях). Наші завдання: в хвилині відступу німців опанувати на певний час (хоч короткий) міста і все це вивезти. Це все мусить бути наше»⁴⁰.

Захоплене друкарське приладдя було використане для підвищення технічних можливостей існуючих друкарень і організації нових. Зокрема, дізнавшись, що у Бібрці в одному з адміністративних приміщень зберігається друкарня, члени Крайового осередку пропаганди ЗУЗ у 1944 р. за сприяння чиновника Баглая перевезли її до с. Дев'ятники Жидачівського району, де вона почала працювати на підпілля, отримавши кодову назву «Полтава»⁴¹. Шляхом конфіскації потрапила до підпілля і ковельська державна друкарня, яку у березні 1943 р., перед приходом радянських військ, вивезли у Свинарський ліс і розмістили в лісничівці. Вона функціонувала у підпіллі як друкарня під кодовою назвою «Случ». Напередодні приходу радянських військ підпіллям було реквізовано весь папір зі складів Перемишля, що забезпечило

³⁹ Подолянко Б. Підпілля друкарня ОУН // 50-річчя ОУН (1929—1979). — Торонто, 1979.

⁴⁰ Політичним референтам надрайонів. Інструкція від 18 квітня 1944 р. // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1997. — Кн. II. — С. 137.

⁴¹ Сусік Д. З любові до свого народу. — Львів, 2006. — С. 87—89.

безперебійну роботу друкарні обласного проводу Перемищини у с. Тисова аж до 1947 р.⁴².

Незважаючи на відносно добре налагоджену систему постачання друкарень, у підпіллі постійно відчувався брак друкарської техніки, паперу та поліграфічних фарб, адже їх здобуття часто залежало від волі випадку. Наприклад, провідник Житомирської округи 'Марко' у звіті за серпень 1945 р. повідомляв: «Література не помножується, бо нема чим...»⁴³. Через відсутність необхідних матеріалів не зміг налагодити друк підпільних видань і керівник Бібрського надрайону 'Наум'. У черговому звіті за серпень 1945 р. він доповідав: «Циклостиль ще не працює з браку матриць і циклостилевої фарби»⁴⁴. На Буковині через неможливість придбати поліграфічні фарби підпільники якийсь час змушені були відбивати листівки дьогтем⁴⁵.

Після 1946 р. напади повстанців на державні друкарні, видавництва, а також крамниці і склади паперу почастишали, адже запаси підпільників, змагаючись у великій кількості за часів німецької окупації, на цей момент уже були вичерпані. Зокрема, у листопаді 1946 р. боївкою 'Льотчика' було викрадено друкарський верстат з районної друкарні у м. Володимирець Рівненської обл.⁴⁶. 1 травня 1947 р. у м. Ківерці Волинської області боївка УПА у складі семи осіб напала на редакцію місцевої газети, звідки винесла 70 кг паперу⁴⁷. У грудні 1948 р. на Львівщині повстанці здійснили напад на друкарню куликівської районної газети «За нове життя», де забрали шрифт⁴⁸.

Незважаючи на величезний ризик, матеріали, необхідні для виготовлення друкованої продукції, постачали підпіллю окремі

⁴² Савчин М. Тисяча доріг // Літопис Української Повстанської Армії (За ред. Штендери Є.). — Торонто; Львів, 1995. — Т. 28. — С. 67.

⁴³ Звіти з груп ОУН з районів Житомирської та Київської областей // ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 158. — Арк. 66.

⁴⁴ Звіти з пропагандивної роботи Бібрського, Скільського, Славського, Стрийського районів // ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 29.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 105.

⁴⁶ Докладная записка «О выполнении постановления ЦК КП(б)У от 4 октября 1946 года "О состоянии борьбы с остатками украинско-немецких националистов в Западных областях УССР"» 30 ноября 1946 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2962. — Арк. 76.

⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4968. — Арк. 13 зв.

⁴⁸ Архів Управління МВС у Львівській області — Ф. 38. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 1—2.

працівники державних друкарень та радянських адміністративних установ, що були членами ОУН або симпатизували повстанцям. У багатьох випадках підпільники спеціально влаштовувалися на роботу у державні друкарні, щоб мати змогу допомагати підпіллю. У довідці заступника міністра державної безпеки УРСР Михайла Попереки від 6 квітня 1949 р. «Про проникнення оунівців у друкарні та друковані органи в західних областях Української РСР» наводиться низка таких прикладів⁴⁹. Зокрема, вказується, що колишній зв'язковий Львівського крайового проводу Ф. Жилінський, влаштувавшись за вказівкою керівників ОУН на роботу до друкарні львівської обласної газети «Вільна Україна», викрав з виробництва і передав підпіллю кілька кілограмів друкарських шрифтів та копіювальні апарати⁵⁰. Більше 100 кг шрифту та друкарська машинка були викрадені за завданням ОУН з поморянської районної друкарні її працівниками С. Лисевичем, Я. Пуківським та В. Ярошем⁵¹. Підпільну друкарню Тучинського районного проводу ОУН, що знаходилася у с. Матіївка Тучинського (тепер Гошчанського) району на Рівненщині, папером і поліграфічними фарбами забезпечували працівники друкарні Ковельської залізниці Павельчак, Зеленка, Смик та Мауер. У слідчих матеріалах МВД зазначається, що від червня 1945 до 7 січня 1946 р. ними було викрадено 300 аркушів паперу, 4 кг шрифту та 4 банки поліграфічної фарби⁵². Працівники редакції рівненської обласної газети «Червоний прапор» Кухарчук, Сідлер та Якимович до листопада 1948 р. систематично постачали підпільників папером, друкарським шрифтом і фарбою⁵³.

Провідник крайового проводу «Одеса» Степан Янішевський на допиті показав, що у 1946 р. папір для друкарні крайового проводу ПЗУЗ «Воля» здобували через працівників городницької та моквинської районних друкарень⁵⁴. У 1947 р. його привозили з Києва

⁴⁹ *Архів Управління Міністерства внутрішніх справ у Львівській області.* — Ф. 38. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 286—289.

⁵⁰ *ГДА СБ України.* — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 49. — Арк. 288—289.

⁵¹ *Там само.* — Арк. 289.

⁵² *Про використання оунівцями наших друкарень.* 25 березня 1946 р. // *ГДА СБ України.* — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 49. — Арк. 121—122.

⁵³ *ГДА СБ України.* — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 49. — Арк. 287.

⁵⁴ *Протокол допиту Янішевського Степана Павловича від 13 вересня 1948 р.* // *ГДА СБ України.* — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 284.

через довірених людей, а у 1948 р. — з пониківської паперової фабрики і півненської друкарні. Навесні 1948 р. папір купували у постачальника славутської друкарні, єврея за національністю, який продавав папір великими партіями — до двох центнерів наразі⁵⁵.

Інколи підпільники вдавалися до хитрощів, підробляючи посвідки радянських установ, без яких неможливо було купити будь-яку більшу партію канцелярських товарів. На Сході України папір купити було легше, але його транспортування зазвичай завершувалося арештом як партії паперу, так і причетних до цього людей. І все ж підпільники йшли на ризик, надсилаючи папір або друкарську техніку з інших регіонів. Як згадує член Буковинського окружного проводу ОУН, згодом відомий письменник Пантелеймон Василевський-‘Вірний’, стараннями членів організації з Кубані були надіслані дві друкарські машинки (нібито з заводу поліграфічних машин «Молот» м. Єйська) на фіктивну адресу видавництва «Радянська Буковина» у м. Чернівці, де потрапили у руки підпільників. З Кубані також привозили специфічні літери українського алфавіту (і, ї, є) для заміни у друкарських машинах з російським шрифтом⁵⁶.

Виготовляли друкарську техніку і власними силами — мова передовсім про кустарне виготовлення гутенбергівок, які зверхники наказували виготовляти навіть про запас. Рідше на замовлення виготовляли друкарські машини, звертаючись до спеціалістів. Так, коли друкарня, викрадена підпільниками у с. Межиріч, стала непридатною для роботи через зношеність шрифтів, провідник ‘Дністровий’ запропонував виготовити за її зразком нову. Підпільники знайшли в Корці спеціалістів, які виготовили їм таку саму друкарню⁵⁷. Кустарним способом виготовляли також ротатори, склографи, шапірографи та іншу копіювальну техніку.

Незважаючи на складність здобуття друкарської техніки та іншого приладдя, окремі підпільні друкарні були досить добре забезпечені усім необхідним. Це передовсім друкарні найвищого

⁵⁵ *Протокол допиту Янішевського Степана Павловича від 13 вересня 1948 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 285.*

⁵⁶ *Василевський П. Спогади // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.*

⁵⁷ *Протокол допиту Янішевського Степана Павловича від 13 вересня 1948 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 282—283.*

організаційного рівня. Зокрема, під час ліквідації друкарні крайового проводу «Поділля», що знаходилася у с. Деренівка, органами МВД було вилучено 2 друкарських верстати, пристрій для нарізання паперу, 20 кас зі шрифтами, 1000 кг шрифту, 200 кг паперу, 19 різновидів кліше⁵⁸. На оснащенні друкарні проводу ОУН «Прага» були дві великі друкарські машини, ручна машина для видруку листівок і пристрій для нарізання паперу⁵⁹. З друкарні крайового рівня в с. Шумлянах працівники МВД вилучили дві друкарські машини «американка», 32 ящика зі шрифтом, 17 банок фарби, прес для нарізання паперу, фотоапарат, 7 пакунків з папером, велику кількість надрукованої літератури⁶⁰. За якістю оснащення крайовим друкарням не поступалися окремі друкарні окружного чи надрайонного рівнів. Так, працівники друкарні Дрогобицького окружного проводу ОУН («Друкарня ім. Лопатинського в Стрию») послуговувалися друкарською машиною та циклостилем. У с. Боків Підгаєцького району в схроні, де знаходилася друкарня Бережанського надрайонного проводу ОУН, були друкарський верстат, 40 кг шрифту, 10 кг фарби і 20 кг паперу⁶¹. Друкарня Золочівського надрайонного проводу ОУН у с. Зозулі Золочівського р-ну Львівської обл. мала на оснащенні друкарський станок, склограф та станок для нарізання паперу⁶². А працівники друкарні Жовківського надрайонного проводу ОУН («Друкарня ім. Арпада-Золотаря») біля с. Нова Скварява Жовківського р-ну Львівської обл. друкували літературу на циклостилї та гутенбергівці⁶³.

* * *

Радянські органи держбезпеки докладали максимум зусиль для ліквідації підпільних друкарень та припинення поширення пропагандивних матеріалів ОУН. З кожним роком таке траплялося

⁵⁸ *Огляд по архівній агентурній справі «Тризуб» (архів № 9106, складений полковником Матвієвим К.В., 1960 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 62.*

⁵⁹ *Пелех Т. У вирі боротьби. — Мюнхен; Торонто, 1988. — С. 145—157.*

⁶⁰ *Огляд по архівній агентурній справі «Тризуб»... — Арк. 61.*

⁶¹ *Там само.*

⁶² *Іщук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 16—17.*

⁶³ *Бойко В. Матеріали виставки «Україна в боротьбі: "Ідея і чин" — як джерело до історії видавничої справи ОУН на Жовківщині 1947—1951 рр.» // Наукові записки. Львівський історичний музей. — Львів, 1997. — Вип. VI. — Ч. 2. — С. 71—81.*

все частіше, оскільки працівників радянських спецслужб спеціально навчали виявляти бункери за певними ознаками: прив'яла трава на місці входу до криївки або всохлий кущ, скаламучена вода у потоці, куди повстанці скидали землю під час будівництва, пар із віддушини, запах гасу тощо.

Докладну інформацію про досвід радянських спецслужб щодо виявлення та ліквідації повстанських криївок містить документ, складений заступником начальника відділу управління КГБ при Раді міністрів УРСР у Львівській області пполк. Володимиром 31 травня 1960 р.⁶⁴. Зокрема, для їх виявлення радянські каральні органи використовували агентурну мережу, влаштовували облави на села і прочісування лісових масивів, залучаючи до цих операцій інколи до двох тисяч солдатів. Саме так було викрито і ліквідовано друкарні Карпатського крайового проводу (у травні 1949 р.), Золочівського надрайонного проводу (14 червня 1949 р.), Яворівського надрайонного проводу (14 січня 1950 р.) та ін.

Інформацію про приблизне місце розташування друкарень здобували від завербованих агентів з числа місцевих мешканців або від самих повстанців, застосовуючи тортури під час слідства. На думку про існування друкарні у тому чи іншому районі працівників МВД наштовхувало також вилучення більшої партії свіжо друкованої літератури, віднайдення складських приміщень із заготовленим папером, поліграфічними фарбами тощо.

Не останнім методом було застосування провокацій. Затриманий 5 лютого 1946 р. працівник друкарні крайового проводу «Поділля» Микола Шмулик-‘Олег’ на допиті відмовився давати свідчення, тоді працівники МВД імітували викрадення М. Шмулика боївкою СБ під час його перевезення до тюрми. Думаючи, що потрапив до своїх, М. Шмулик назвав людей, з якими контактував у підпіллі, та розповів, що працював у трьох підпільних друкарнях — у сс. Шумляни, Деренівка та Дев’ятники. За допомогою цих свідчень були викриті друкарні у Шумлянках і в Деренівці⁶⁵.

У матеріалах КГБ УРСР вдалося відшукати інформацію про те, що працівники радянських спецслужб, створюючи легендовані проводи з метою налагодити зв'язки з діючими ланками підпіл-

⁶⁴ Огляд «Укриття і базування озброєних банд ОУН»... — Арк. 14—26.

⁶⁵ Там само. — Арк. 60.

ля, імітували навіть підпільні друкарні. Зокрема, у травні 1953 р. з метою захоплення керівника Жовківського надрайонного проводу ОУН «Буй-Тура» та інших учасників підпілля було легендовано Північний окружний провід ОУН, до складу якого входило технічне звено під керівництвом агента «Зоряний»⁶⁶.

Підсумовуючи досвід боротьби з націоналістичним підпіллям, працівники органів держбезпеки розсекретили ще один провокаційний метод, який застосовували передовсім до керівників підпілля найвищого рангу: «Компрометация — это такой метод борьбы с националистическим подпольем, когда органы МГБ, на основе собранных сведений в отношении того или иного бандита, приписывали ему ложное сотрудничество с МГБ и убеждали оуновских главарей в “предательских” действиях компрометируемого — с тем, чтобы добиться ликвидации его самими бандитами»⁶⁷. Ефективність цього методу була доведена на практиці, адже скомпрометованого підпільника, як правило, ліквідували товариші по зброї, які думали, що карають зрадника. Доволі часто скомпрометований органами МДБ підпільник, розуміючи безвихідність свого становища, закінчував життя самогубством або добровільно здавався радянським органам влади. Це була легка пожива для працівників радянських спецслужб, адже зневірена людина видавала на слідстві масу корисної для радянської сторони інформації, у тому числі й про місцезнаходження друкарень. Застосовуючи військову силу, агентурну мережу та провокативні методи боротьби з націоналістичним підпіллям, радянській стороні вдалося на початку 1954 р. зупинити масовий друк видань ОУН, однак поширення підпільних матеріалів тривало до середини 1960-х рр. Цим займалися окремі відділи звена організації або поодинокі підпільники, які діяли на власну руку.

Незважаючи на ліквідацію видавничо-технічної мережі та націоналістичного підпілля загалом, його видавничо-пропагандивна кампанія була і залишається доконаним фактом із далекосяжними наслідками в плані утвердження націоналістичних ідей та виховання національно зорієнтованого українця.

⁶⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 76. — Арк. 26—27.

⁶⁷ Довідка про боротьбу органів державної безпеки проти українських буржуазних націоналістів. 1960 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 100. — Арк. 188.

Територія поширення, масштабність та чітка структурованість технічної ланки ОУН вказують на неабияку силу національно-визвольного руху 1940-50-х рр. та його загальноукраїнський характер.

Теоретична спадщина ідеологів ОУН, що дійшла до нас у формі журналів, газет, листівок, брошур тощо, є важливим фактором легітимізації цього історичного явища, вказує на його потужну ідейно-політичну складову та дозволяє вважати невід'ємною частиною загальноукраїнської ідейно-політичної думки ХХ століття.

* * *

Вказати точні статистичні дані стосовно кількості підпільних друкарень та технічних звен ОУН, що діяли на українських землях впродовж 1941—1953 рр., через низку об'єктивних і суб'єктивних причин надзвичайно складно⁶⁸. Наразі вдалося зафіксувати лише 151 позицію. Нижче подано таблицю з їх переліком відповідно до територіально-структурного поділу організації, вказівкою місця розташування та періоду діяльності. На жаль, ця інформація є далеко неповною, на що вказують порожні клітинки у таблиці. Авторка свідомо також, що окремі дані про друкарні (назва, організаційна приналежність, місце розташування, прізвища та псевда працівників) можуть бути неточними, що залежить від якості джерела. Гадаємо, що подальше розсекречення архівних фондів, де зберігаються матеріали про діяльність українського національно-визвольного руху 1940-50-х рр., дозволить заповнити існуючі прогалини.

⁶⁸ Див. Стасюк О. Діяльність підпільних друкарень ОУН (1941—1953 рр.) (статистичний аспект) // *Українознавчі студії (Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника)*. — Івано-Франківськ, 2007—2008. — № 8—9. — С. 259—277.

ПЕРЕЛІК ПІДПІЛЬНИХ ДРУКАРЕНЬ ТА ТЕХНІЧНИХ ЗВЕН ОУН (1941—1953 рр.)						
№ п/п	Організаційна приналежність, назва, оснащення	Місце розташування	Період функціонування	Прізвища (псевда) керівників і працівників	Подальша доля друкарського осередку та працівників	Джерело інформації
1	2	3	4	5	6	7
ЗУЗ						
1	Друкарня ГОСП Друкарська машина	На південь від с. Сопіт Сколівського р-ну Львівської обл.	1945 — 1946	Петро Федун-Полтава — куратор, 'Волос' — керівник друкарні, Богдана Світлик-Ясна, 'Доля' — член редакції, 'Корній' — художник-літограф, Дарія Маларчин-Шпиталь — друкарка	Викрита радянськими спецслужбами 22 березня 1946 р.	Новий час. — Жиданів, 1995. — 14 вересня
2	Друкарня ГОСП («Друкарня УГВР ім. С. Петлюри», «Друкарня ОУН ім. полк. Шелеста»)	с. Бряза Болехівського р-ну Івано-Франківської обл.	1947 — 29.12. 1948	Петро Федун-Полтава — куратор, Богдана Світлик-Ясна, 'Доля' — член редакції, письменник, кур'єрка, Галина Голояд-Марта Гай, — член редакції, кур'єрка, Дарія Маларчин-Шпиталь, 'Надія' — друкарка, 'Муха', 'Богдан', 'Остап', Василь, 'Орест', 'Мак' — охорона	Викрита військами НКВД 28 грудня 1948 р. (під час перестрілки загинула письменниця Богдана Світлик)	Літопис нескореної України. — Львів, 1997. — Т. 2. — С. 512—515; Архів СБУ у Львівській обл. — Спр.1641. — П. 36254. — Т. 1 (Особова справа Голозад Галини). — Арк. 130.
3	Друкарня проводу (?) ОУН	м. Сіяня Ярославського пов.	літо 1941		Забезпечувала пропагандивними матеріалами учасників Похідних груп, ймовірно, того ж року припинила існування	Артимів В. «Чуєш, сурми грають» (У похідній групі — до берегів Дніпра) — Нью-Йорк, 1982. — С. 13.
4	Друкарня проводу ОУН Циклостиль	м. Винники біля Львова	09, 1941	Мирослав Прокоп — куратор		

5	Друкарня проводу ОУН («Прага»). Дві друкарські машини, машина для видруку листів, пристрій для нарізання паперу	Хутір Журів-Скери біля с. Мохротин Жовківського р-ну Львівської обл.	01. 1942 — 1943	Дмитро Маївський-‘Тарас’ — куратор, ‘Пилип’ — керівник, Теодор Дунець-‘Максим’ — технічний керівник, Микола Гошовський-‘Спартак’, ‘Старик’ — зв’язковий, Богдан Подольняк-‘Фелікс’ та Дмитро Лушпак-‘Слота’ — господарчі, ‘Володимир’ — кур’єр	У грудні 1943 р. через випадкову розконспірацію друкарню перенесено до с. Ігловицького Миколаївського р-ну Львівської обл., де вона належала до технічного звання Референтури пропаганди Проводу ОУН(б) «Зелений гай».	Петех Г. У вирі боротьби. — Мюнхен; Торонто, 1988. — С. 145—157; Жовківщина. Історичний нарис. — Жовква: Львів-Балтимор, 1994. — С. 233—234; Роман В. Моя праця й боротьба (Слогади члена ОУН) — 1983. — С. 52—65; Сусік Д. З любов’ю до свого народу. — Львів, 2006. — С. 86.; Вендесев Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка це точно й важливо...» (Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940—1950-ті роки) — К., 2006. — С. 133—134; Прокоп М. Журнал «Ідея і чин» // Прокоп М. Напередодні незалежної України (Спостереження і висновки) — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів. — С. 604—606.
6	Друкарська машина	Хутір Герзівка біля с. Ігловицького Миколаївського р-ну Львівської обл.	1943 — 1945	Петро Дужий-‘Аркадій’, ‘Дорош’ — куратор	У 1945 р. вивезено на повстанцями в р-н с. Соліт, де продовжила роботу як друкарня ГОСП	
7	Друкарня КП ОУН ЗУЗ («Друкарня ОУН ім. М. Хвильового»)	Тросятський ліс (Бережанський р-н Тернопільської обл.)	1941 — 1944	Йосип Позичанюк — редактор		Шанковський Л. УПА на Підгірччине (Причинки до історії ВО Ш «Лисоня») // Підгірська земля. — Торонто, 1980. — С. 255.

1	2	3	4	5	6	7
8	Друкарня Крайового проводу ОУН ЗУЗ	м. Станіславів (тепер Івано-Франківськ), вул. Галицька, 42; вилтку перенесена на вул. Довгу	1943	Ярослав Мельник-‘Роберт’ — куратор, Ярослав Богдан-‘Всеволод’ — редактор, Наталя Небелюк — секретар-друкарка, Ольга Лучко — друкарка, Омелян Небелюк, Ольга Світлана — кур’єри	У вересні 1943 р. Наталя Небелюк, Ольга Лучко та Ольга Світлана були заарештовані гестапо і відправлені у концтабір Освенцім; подальша доля друкарні невідома	http://zhshch.org.ua/?m=content&d=view&cid=143
9	Друкарня Крайового проводу ОУН ЗУЗ («Полтава» або «Друкарня ім. С. Лещицького», «Друкарня ОУН ім. Д. Мирона») Друкарська машина, пристрій для нарізання паперу	с. Юшківці Миколаївської р-ну Львівської обл.	20.04. 1944 — 12. 1944	Петро Дружий-‘Архадій’ — куратор, Йосип Позичанюк-‘Шугай’, Осип Дяків-‘Артем’, Ярослав Старух-‘Ярлан’, Петро Федун-‘Полтава’, Михайло Федоршин-‘Стефанік’ — редактори і публіцисти	За наказом П. Дужого була затоплена в ріці між селами Юшківці і Дев’ятники	Архів СБ України у Львівській обл. — Спр. 1641. — П. 29767 (Особові справи Дужого Миколи, Дужого Петра, Сусіка Дмитра), — Арх. 255—263. Сусік Д. 3 любов’ю до свого народу. — Львів, 2006. — С. 81—98.
10	Друкарня Крайового Проводу ОУН ЗУЗ («Вінниця» або «Друкарня Української Інформаційної Служби») Мала друкарська машина	с. Бертешів Миколаївського р-ну Львівської обл.	05. 1944 — 11. 1944	‘Трипор’ — керівник, ‘Славко’ — заступник керівника, Ярослав Старух-‘Ярст’ — редактор і публіцист, Василь Лаба-‘Горевий’, ‘Роман’, ‘Малістр’ — керівник інформаційної підфрентури, Богдан Гвоздецький-‘Кора’, ‘Емір’ — фахівець з міжнародних відносин, Василь Хомутник-‘Блакитний’, ‘Іскра’, ‘Брюховецький’, ‘Верес’ — художник-карикатурист, ‘Панько’, ‘Степан’, ‘Василь’, ‘Іван’ — персонал	Восени 1944 р. за наказом Проводу була демонтована і закопана у Бертешівському лісі. У квітні 1945 р. вилучена органами НКВД	Архів СБ України у Львівській обл. — Спр. 1641. — П. 29767 (Особові справи Дужого Миколи, Дужого Петра, Сусіка Дмитра), — Арх. 255—263; Сусік Д. 3 любов’ю до свого народу. — Львів, 2006. — С. 81—98; Мороз В. Підлілля Українська Інформаційна Служба // Визвольний шлях. — Київ, 2001. — №6 (639) — Червень. — С. 65—72; Лаба В. Повстанська друкарня у Бертешові // Новий час. — 1995. — 25 трав.

11	Друкарня Крайового Проводу ОУН ЗУЗ («Самара») Циклостиль	с. Дев'ятинки Миколаївського р-ну Львівської обл.	01. 1944 — 20.06. 1944	Петро Дужий-Аркадій' — куратор, Дмитро Сусік-Річард' — керівник, Тригор' — технічний редактор, Мирослав Мартин-Пор' — господарчий, Азан', Соловей', Сріплиць' — техніраціvníки, Богдан', Тиміш' — кур'єри	За наказом П. Дужого була перенесена у с. Бергешів і об'єднана з «Вінницею»	Архів СБ України у Львівській обл. — Спр. 1641. — П. 29767 (Особові справи Дужого Миколи, Дужого Петра, Сусіка Дмитра). — Арк. 255—263; Сусік Д. 3 любов'ю до свого народу. — Львів, 2006. — С. 81—98.
12	Друкарня керівника зв'язку проводу ОУН на ЗУЗ Друкарський станок	Уроцище Голяча Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.	1946	Арсен' — керівник	Викрита органами МВД 4 грудня 1946 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 72.
13	Друкарня керівника зв'язку проводу ОУН на ЗУЗ	Хутір Діброва біля с. Слов'ятин Бережанського р-ну Тернопільської обл.	1946	Крук' — керівник		ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 72.
14	Друкарня Крайового проводу Юнацтва ЗУЗ («Юнацька друкарня «фратер»)»	с. Мужилів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.	1941 — 1943	Микола Фроль-Зеро' — куратор, Осип Дяків-Торновий' — головний редактор, Василь Кардаш — член редакції	У листопаді 1943 р. при перевезенні друкарні на нове місце вона потрапила в руки німців	Шанковський Л. УПА на Підгаєччині (Причинки до історії ВО Ш «Лисоня» // Підгаєцька земля. — Торонто, 1980. — С. 255; Голант С. Підпільні друкарні... — С. 936; Архів СБ України у Львівській обл. — Спр. 1641. — П. 29767 (Особові справи Дужого Миколи, Дужого Петра, Сусіка Дмитра). — Арк. 255.
		с. Носів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. чи Чортківщина	1943 — 1945 (?)	Троян', Білик Микола — техніраціvníки		

1	2	3	4	5	6	7
15	Друкарня Дрогобицького обласного про-вуду ОУН Рогатин	с. Медвежа Дрогобицького р-ну Львівської обл.	1944 — 1947	Михайло Фарילו-Рубань — куратор, Іван Губарів-Поптавець — керівник, Степан Кузьменко-Кузьма, 'Професор' — редактор, Баян, Ромців — секретарі-машиністи, 'Грица', 'Роман' — друкарі на рогатині, 'Шрупка' — кур'єр	Викрита органами МІБ 25 грудня 1947 р.	Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині // Дрогобицький краєзнавчий збірник (Спец-випуск) — Дрогобич, 2002. — С. 189; Сов'як П., Друкарня УПА в с. Медвежа на Дрогобиччині // Дрогобицький краєзнавчий збірник (Спецвипуск). — Дрогобич, 2002. — С. 193.
16	Друкарня Кам'янець-Подільського обласного про-вуду ОУН		1944			Бофони. грошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 38.
17	Друкарня Перемиського обласного про-вуду ОУН	с. Військо Перемиського пов.	1943 — осінь 1944	Семен Левицький — куратор (1943), Василь Галаса-Орлан' — куратор (1944), Микола Лящин-Липа — керівник і друкар (?), 'Професор' — редактор, 'Черемош', 'Степова' — члени редакції, 'Святослава' — машиністка	Восени 1944 р. перенесена до с. Тисова Перемиського пов.	Літопис Української Повстанської Армії / За ред. П. Полічного. — Торонто, 1987. — Т. 16. — С. 11—12. Голіш С. Пцідільні друкарні... — С. 937.
		с. Тисова Перемиського пов.	осінь 1944 — 1947 (?)	Петро Кавула-Тарас' — куратор, Микола Лящин-Липа — керівник і друкар (?), 'Професор' — редактор, 'Черемош', 'Степова' — члени редакції, 'Омелян' — художник	Перенесена у лісовий масив в р-ні сіл Корманич та Делятова Перемиського пов., де почала діяти як друкарня окружного про-вуду ОУН(б) ЗУЗ	

18	Друкарня Тернопільського обласного провуду ОУН	с. Піагківці Чортківського р-ну Тернопільської обл.	1944	'Гриць'			Бофони: грошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 38—39.
19	Друкарня Закарпатського крайового провуду ОУН Друкарська машина	Біля с. Монастир Томашівського пов.	1945 — 1947	Ярослав Старух-‘Ярлан’, Петро Волош-‘Василенко’, Тетяменець — редактор, Юрій Цвіль-‘Антон’, ‘Атарин’, — художник-карикатурист			Юліан С. Підпільні друкарні... — С. 938—939.
20	Друкарня Закарпатського крайового провуду ОУН Циклостиль	Біля с. Монастир Томашівського пов.	1946 — 17.10.1947	Ярослав Старух — керівник		Викрита штурмовиками польської оперативної групи «Любачів» 17 жовтня 1947 р.	Юліан С. Підпільні друкарні... — С. 939; Прокоп М. Як загинув Ярослав Старух? // Прокоп М. Напередодні незалежної України (Спостереження і висновки) — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів. — С. 565—568.
21	Друкарня Львівського крайового провуду ОУН Циклостиль	Присілок Корчмак біля с. Купичівця Жовківського р-ну Львівської обл.	1944 — 1945	Василь Ваврук-‘Вягола’, — керівник, Ігор Сушко-‘Ігор’, ‘Хмурий’ — редактор, Ігор Вонс-‘Бродич’ — технічний редактор		19 грудня 1945 р. бункер разом з п’ятьма підпільниками був знищений відділом прикордонних військ НКВД	Духий П. Степан Бандера — символ нації... — № 39; Федущак І., Горбаль М. Сліди обриваються в Купичівці // Погляд сумління. — Львів, 1996. — №2 (2.38) — Лютий. — С. 1, 3.
22	Друкарня Львівського крайового провуду ОУН («Друкарня ім. полк. д-ра Юрія Діпи у Львові»)	Лісовий масив біля с. Ілів Миколаївського р-ну Львівської обл.	1946 — 1947	Зиновій Тершаківель-‘Федір’, — куратор, ‘Олег’ — керівник, Галина Голод-‘Марта Гай’ — редактор, письменниця, друкарка, ‘Зухра’ — машиністка, ‘Секунда’, Вірний, ‘Воробель’, ‘Зенко’, ‘Сукатий’, ‘Старик’ — бойовики		Викрита органами МГБ навесні 1947 р.	Архів СБ України у Львівській обл. — Спр. 1641. — П. 36254. — Т. 1 (Особова справа Голопад Галини). — Арк. 85.
23	Друкарня Львівського крайового провуду ОУН ЗУЗ	Львівщина	1948 — 1953 (?)	Любов Гайовська-‘Рута’, ‘О. Ілинська’ — куратор, редактор, автор оповідань			

1	24	Друкарня обласного провуду Тернопільщини (після 1945 р. — Подільського крайового провуду ОУН) Два друкарських верстатів, пристрій для нарізання паперу, 19 різних видів кліше	3	1941 — 1946	с. Деренівка Бугаївського р-ну Тернопільської обл.	4	5	6	7
					Йосип Поздик-Євген — куратор			Вилучена органами МВД та МГБ 5 лютого 1946 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 62; Ішук О., Ніколаєва Н. Ликвідація органами державної безпеки УРСР... — С. 9.
	25	Друкарня Подільського крайового провуду ОУН Два друкарських верстатів, пристрій для нарізання паперу	3	1942 — 1946	с. Шумляни Подільського р-ну Тернопільської обл.	4	5	6	7
					'Мирон' — керівник, 'Степан', 'Богун' — техпрацівники			Вилучена органами МВД та НКГБ 5 лютого 1946 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 60—61; Ішук О., Ніколаєва Н. Ликвідація органами державної безпеки УРСР... — С. 8.
	26	Друкарня Подільського крайового провуду ОУН	3	19? — 01.07. 1952	У лісі біля с. Черихів Зборівського р-ну Тернопільської обл.	4	5	6	7
					Василь Бей-Улас, 'Титар', 'Василенко' — редактор			Викрита органами МГБ 1 липня 1952 р.	Шанковський Л. Підгаєцька земля. — Торонто, 1980. — С. 254-256.
	27	Друкарня Бережанського (? округного провуду ОУН) Друкарська машина «американка», друкарська машинка	3	1946	м. Бережани (північна околиця) Тернопільської обл.	4	5	6	7
								Викрита військами НКВД 10 лютого 1946 р.	ЩДАГО України. — Ф. 1. Оп. 23. — Спр. 3701. Арк. 2021.

28	Друкарня Дрогобицького окружного проволу ОУН («Друкарня ім. Лопатинського в Стрию») Друкарська машина Циклостиль	На межі Сколівського, Славського, Боринського, Підбузького та Турківського р-нів	1945 — 1949	Мирослав Лаврів-‘Нечай’ — куратор, Михайло Блюзовський-‘Сноб’ як — керівник, ‘Кравель’ — коректор, ‘Омельян’ (‘Чорний’, ‘Крилан Обух’, Т-33) — художник-графік та керівник (від травня 1949 р.)	Ліквідована органами МГБ у жовтні 1949 р.	ЩАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5944. — Арк. 88—90; Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині. — С. 189; Ішук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... — С. 14—15; Бофони: прошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 47.
29	Друкарня Золочівського окружного проволу ОУН ЗУЗ Друкарська машина, «тутенбергівка»	с. Зозулівського р-ну Львівської обл.	19.? — 1945		Викрита органами НКВД восени 1945 р.	ДАЛО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 200. — Арк. 115—116.
30	Друкарня Золочівського окружного проволу ОУН(б) ЗУЗ	с. Зозулівського р-ну Львівської обл.	1946	Василь Кук — куратор	Діяльність друкарні відновлено наприкінці 1946 р. у тому ж селі	Бофони: прошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 47.
31	Друкарня Золочівського окружного проволу ОУН ЗУЗ Ротатор	Хутір Велин Бродівського р-ну Львівської обл.	1948	‘Окрий’ — керівник	Вилучена органами МГБ 28 грудня 1948 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 77. — Арк. 19; Ішук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... — С. 13.
32	Друкарня Золочівського окружного проволу ОУН ЗУЗ Ротатор	с. Жарків Бродівського р-ну Львівської обл.	1949	Кирило Якимець-‘Бєскід’ — куратор, ‘Мороз’ — керівник, Ольга Палайниця — техніпрацівник	Вилучена органами МГБ 14 січня 1949 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 77. — Арк. 20; Ішук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... — С. 13.

1	2	3	4	5	6	7
33	Друкарня Золочівського окружного проводу ОУН («Друкарня ім. ген. Тараса Чупринки»)		1951 — 1952			
34	Друкарня Калуського окружного проводу ОУН Друкарська машина	Біля с. Велика Тур'я Долинського р-ну Івано-Франківської обл.	194? — 1951	Богдан Боцян-Жук, Тарас, Ромко — керівник, Ірка — друкарка, Полтавець, Михайло — охоронці	Викрита органами МІБ 30 листопада 1951 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 77. — Арк. 339, 355; Ішук О., Николаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підлітківних типографій... — С. 21. Бофони: грошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 53.
35	Друкарня Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН ЗУЗ		1944 — 1945	'Гроза' та 'Скоб' — куратори, Ярослав Білінський-Бістрий — відповідальний за безпеку	Викрита органами НКВД взимку 1945 р.	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1705. — Арк. 8.
36	ТХЗ Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН ЗУЗ	с. П'ятичани Чермеровецького р-ну Хмельницької обл.	1948 — 1949	Петро Гнибίδα-Тарас — редактор, Михайлина Голіната-Лариса, Мрія — техпрацівник	Викрита органами МІБ 26 грудня 1949 р.	Український визвольний рух. — Львів, 2006. — № 8. — С. 246—247. Бофони: грошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 60—61.
37	ТХЗ Коломийського окружного проводу ОУН Ротаційний циклостиль	с. Волова Верховинського р-ну Івано-Франківської обл. с. Краснівів Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.	05. 1944 — 09. 1944 10. 1944 — ?	Григорій Ганчар-Моряк — куратор		Літопис нескореної України. — Львів, 1997. — Т. 2. — С. 486—497.

38	Друкарня Коломийського окружного проволу ОУН Ротаційний циклостиль	р-н с. Хімчин, Вербоваць, Горлакове, Горішній Іспас Косівського р-ну Івано-Франківської обл.	05. 1945 — 1946 (?)	Григорій Пладкий-‘Борис’ — куратор, Микола Сенюк-‘Самбірський’ — керівник, Ярослав Василук-‘Прім’ — редактор, Степан Радич-‘Сизий’ — художник, Лідія Німа та Дарія Кошак — друкарки		Літопис нескореної України. — Львів, 1997. — Т. 2. — С. 486—497; Бабух В. Не згубились під листям сліди // Голос України. — 1994. — №33 (783) — 19 лют.
39	ТХЗ Коломийського окружного проволу ОУН Друкарська машинка	У лісовому масиві біля с. Люча і Нижній Верезів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.	1948	‘Потіха’ — тетраправник	Викрита органами МІБ у травні 1948 р.	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5042. — Арх. 57.
40	Друкарня Перемиського окружного проволу ОУН ЗУЗ («Холодний яр»)	Лісовий масив в р-ні сіл Корманічі та Делогова, Перемищина	1945 — 1947	Мирослав Гук-‘Григор’ — куратор, ‘Ліпа’ — друкар, ‘Професор’ — редактор, ‘Омеянін’ — художник-графік, ‘Святослава’ — машиністка, Іван Мандрика-‘Легун’ — охорона	Знищений польським військом влітку 1947 р.	Літопис УПА / За ред. П. Потічного. — Торонто, 1987. — Т. 16. — С. 12
41	Друкарня Північного окружного проволу ОУН	с. Топорів Буського р-ну Львівської обл.	1952 — 03. 1953	‘Зубенко’, ‘Макар’ — керівник		ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 76. — Арх. 16, 21.
42	Друкарня Самбірського окружного проволу ОУН ЗУЗ		1944	Ярослав Мацан-‘Кружевич’ — куратор, ‘Кучманський’ та Володимир Никольський-‘Верховий’ — технічні працівники		Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччину // Дрогобичський краєзнавчий збірник (Спецвипуск) — Дрогобич, 2002. — С. 190.

1	43	Друкарня Сокальського окружного про-воду ОУН Циклостиль, склограф	Біля с. Нова Скварява Жовківського р-ну Львів-ської обл.	1944 — 1945	Василь Карпишин-Черник' — куратор, 'Марія' — редактор, 'Кропива' — ?	Викрита орга-нами НКВД 9 грудня 1945 р. (три працівниці підірвали себе гранатами)	7	ЩАВО України. — Ф. 3836. — Оп.1. — Спр. 7. — Арк. 9; ДА/Ю. — Ф. 3. — Оп.1. — Спр. 216. — Арк. 79.
44	Друкарня Ста-ниславського окружного про-воду ОУН ЗУЗ («Друкарня ім. С. Петлюри в Станиславо-ві»), Циклостиль	с. Лужки Ка-луського р-ну Івано-Фран-ківської обл.	1945 — 1946	Михайло Дяченко-Марко Боєслав' — куратор і головний редактор, Марія Петришин — друкарка		Пушик С. З архіву повстанця Богдана // Визвольний шлях. — Київ; Лондон, 2002. — Кн. 2. — Лют. — С. 50; Голяш С. Підпільні друкарні // Визвольний шлях. — Лондон. — № 9. — С. 938—939.		
45	Друкарня Ста-ниславського окружного про-воду ОУН ЗУЗ («Київ», «Київ-Львів», «Львів-Київ-Дрогобич», «Дрогобич-Ста-нислав-Чернів-ців», «Станісла-вів») ротатор, гутенбергіва	с. Височанка Калуського р-ну Івано-Франківської обл.	1947 — 1949	Михайло Дяченко-Марко Боєслав' — куратор і головний редактор, Дмитро Черевко-Промінь, 'Ліс' — керівник, А. Кравчук-Бук', В. Богословць-Кармелюк, С. Стурко, Ліщина, 'Журба' — техпрацівники	Викрита органа-ми МДБ Утравні 1949 р.	Ілук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки... — С. 16; Бюфони, прошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Дани-ленка. — К., 2008. — С. 52—53.		
46	ТХЗ Станис-лавського окружного про-воду ОУН ЗУЗ	с. Росілля Со-лотвинського (тепер Бого-родчанського) р-ну Станисла-вівської обл.	1950 (?)			ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 68. — Арк. 359.		

47	Друкарня Стрийського окружного проволу ОУН	1943 — 1944		1943 — 1944	«Кайдаш» — куратор, Ярослав Кулай-Дмитро» — куратор, Степан Курцид-Руслан», «Прокіп» — керівник (до 1947), Володимир Уленюк-«Легітвітер» — керівник, «Надя», «Чемний» — техпрацівники	Викрита органами МВД навесні 1948 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 80. — Арк. 79—80; Фофони: грошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 61.
48	Друкарня Тернопільського окружного проволу ОУН ЗУЗ Ротатор, три друкарські машинки	с. Шпиколоси Кременецького р-ну Тернопільської обл.	1946 — 1948		Михайло Татарнюк-«Бій», «Хорив» — керівник, Василь Хміль, Володимир Павук, «Звук» — публіцисти, Франко Заброцький і Ярослав Грицьків — техперсонал, Іванна Марущак-«Туга» — кур'єр, Йосип Марущак, Ганна Кошеля — господарчі	Викрита органами МІБ у лютому 1946 р.	ЦДАВО України. Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 1—2; Сулятицький Т. Друкарня Проводу ОУН-УПА в Озерянах // Шлях Перемоги. - Львів, 2000. — № 14. — Квіт.
49	Друкарня Чортківського окружного проволу ОУН («19-XXII») Друкарська машина «американка»	с. Озеряни Борщівського р-ну Тернопільської обл.	Кінець 1943 — 1946		Лісовий масив поблизу с. Жилинці Борщівського р-ну Тернопільської обл.	Викрита органами МІБ у лютому 1946 р.	Сулятицький Т. Друкарня Проводу ОУН-УПА в Озерянах // Шлях Перемоги. - Львів, 2000. — № 14. — Квіт.
50	Друкарня Чортківського окружного проволу ОУН		03. 1944 — 1946				

1	2	3	4	5	6	7
51	Друкарня Чортківського окружного проводу ОУН ім. Я. Старицького р-ну «Друкарня ім. Я. Старицького» вид. 1950 р. — «Друкарня ім. М. Міхновського» Друкарський верстат, ротатор	с. Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	1948 — 1951	Іларій Сказінський-Крига' — куратор, Мирослав Гук-Косач', Старий', Мирослав Яворський', В-16, І-606 — керівник, Володимир Гнибда-Неллоий' — різьбяр, Василь Мельник-Хмель', Василь Вігтонів-Ясен', Стефан Пішка-Славко', Вир' — техпрацівники	Вилучена органами МІБ 7 травня 1951 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 92. — Арк. 8, 41; Ішук О., Николаева Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 19—20; Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. — К., 2001. — Вип. І. — С. 130. http://zhnyborody.te.ua/kzbir/zasvobodul/zss29.htm
52	Друкарня Буковинського окружного проволу ОУН	м. Коломия Івано-Франківської обл.	1943	Кологилло-Кобзар' — куратор, Артемізія Галицька-Мотря' — редактор		http://uk.wikipedia.org/wiki
53	Друкарня Буковинського окружного проволу ОУН «Друкарня ім. Ю. Федьковича у Чернівицях»	м. Чернівці вул. Краснадарська, 9	05. 1946 — 10. 1950	Савчак Василь-Сталь' — куратор, Онуфрій Перун-Сян — керівник, художник-карикатурист, письменник, Пантелеймон Василевський — публіцист, Триша і Моряк' — кур'єри	Друкарня ліквідована самими підпільниками в жовтні 1950 р. після загибелі провідника Буковинського ОП Василя Савчака-Сталья'	Василевський П. Спогади // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: http://www.art.lutsk.ua/art/groshi/tkt42.html
54	ТХЗ Березанського надріонного проволу ОУН Друкарський верстат	с. Боків Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.	1946 — 1947 (?)	Михайло Когуц-Вітер', Вагря', Мака', Борун' — керівник	Викрита відділом МВД на початку лютого 1946 р. (за іншими даними — 15 жовтня 1947 р.)	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 61; Бофони: прошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 56. Ішук О., Николаева Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 8—9.

55	ТХЗ Бібрського надрайонного проводу ОУН Циклостиль	с. Любешка Перемишлянського р-ну Львівської обл.	1945 — 1946	'Наум' — куратор		ЩАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 29; ДАЛО. — Ф. 3. — Оп. 1. Спр. 190. — Арк. 40.
56	ТХЗ Бродівського надрайонного проводу ОУН		1950	Ліквідоване органами МГБ 1950 р.		ДАЛО. — Ф. 3. — Оп. 3. — Спр. 441. — Арк. 81.
57	ТХЗ Бровихівського надрайонного проводу ОУН		1950	Ліквідоване органами МГБ навесні 1950 р.		ДАЛО. — Ф. 3. — Оп. 3. — Спр. 441. — Арк. 83.
58	ТХЗ Городенківського надрайонного проводу ОУН Ротатор, дві друкарські машинки, кліше	с. Новоселиця Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.	1947	'Галка' — техпрацівник		ЩАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4974. — Арк. 21.
69	ТХЗ Городоцького надрайонного проводу ОУН		1944 — 1945			
60	ТХЗ Грубешівського надрайонного проводу ОУН Циклостиль	с. Утринів Грубешівського пов.	1944 — літо 1946	Козацький — куратор (1944 — квітень 1945), Теодосій Вербівський-Чмелик — куратор, Микола Лопушанський-Слога — редактор, Цибя — техник, Оля — машиністка, Теодор Іарасим'як-Дунайський — куратор від кінця 1946 року		Головн С. Підпільні друкарні // Визвольний шлях. — Лондон, 1982. — №8. — С. 942; Літопис УПА / За ред. П. Потічного. — Торонто, 1987. — Т. 16. — С. 12—13.

1	2	3	4	5	6	7
61	Друкарня Грубешівського надрайонного проводу ОУН	с. Осередів Грубешівської обл.	1946 — 1947	Євген Штендера-‘Прірава’ — куратор, Микола Лопушанський-‘Слюта’ — редактор, Леопосій Вербівський-‘Чмелик’, Тевний, Теодор Гарасим’юк-‘Дунайський’ — члени редакції, Юрій Циль-‘Скорик’, Антон’	Кривка була збудована 1940 р. за проектом ‘Горя’ і використувувалася спочатку як склад зброї. Від 1946 р. у ній розміщувався надрайонний ОП. 21 червня 1947 р. вона була вивкрита польською бойковою, майже всі члени ОП загинули	Голяш С. Підпільні друкарні // Визвольний шлях. — Лондон, 1982. — №8. — Серп. — С. 942; Лаврилюк І. Кривка при Чорному Шляху // Шлях перемоги. — 1955. — Ч. 4, 42, 43; Слопад Йосипа Лапчука, народженого в Корчмині Рава-Руського повіту // 1947. Пропам’ятна книга / Упор. Б. Гук. — Варшава, 1997. — С. 318.
62	ТХЗ Жовківського надрайонного проводу ОУН	с. Добросин Жовківського р-ну Львівської обл.	1948	Євгенія Чорний — друкарка		
63	ТХЗ Жовківського надрайонного проводу ОУН (‘Друкарня ім. Арпаца-Золотаря’) Циклостиль, гутенбергівка	Біля с. Нова Скварява Жовківського р-ну Львівської обл.	1947 — 1948	Степан Ханків-‘Носач’ — куратор, Мар’ян Шульган-‘Білоус’ — керівник, Ярослав Ньюцька — художник, Ярослава Романіна і Євгенія Романіна — друкарки		Бойко В. Матеріали виставки «Україна в боротьбі: «Ідея і чин» — як джерело до історії видавничої справи ОУН на Жовківщині 1947—1951 рр.» // Наукові записки. Львівський історичний музей. — Львів, 1997. — Вип. VI. — Ч. 2. — С. 71—81.
		За бкм від с. Прими Жовківського р-ну Львівської обл.	1948 — 1949	Софія Лагодич-‘У. Левиг’, ‘Наділка’, ‘Зена’, ‘Ліда’ — друкарка		

			Кінець 1949 — 1950	Біля с. Нова Скварява Жовківського р-ну Львів- ської обл.								
			Весна 1950 — 1951	У лісовому масиві між селями Турин- ка і Боянець Сокальського р-ну Львів- ської обл.								
			07. 1951	Біля с. Рекли- нець Сокаль- ського р-ну Львівської обл.								
64	Друкарня Золочівського на районного проводу ОУН. Друкарська машина, авто- матична копію- вальна машина, ротатори		1947	Золочівський р-н Львівської обл.		'Явір' — куратор, 'Макар' — охорона	Вилучена орга- ни МІБ у липні 1947 р.	Ішук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 10.				
65	ТХЗ Зо- лочівського на районного проводу ОУН. Друкарський верстат, скло- граф, верстат для нарізання паперу		1949	с. Зозулі Золо- чівського р-ну Львівської обл.		Володимир Качор- 'Пугач' — куратор, Іван Ковалишин- 'Олесь' — керівник	Викрита орга- нами МВД 14 червня 1949 р.	Ішук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 16—17.				

1	66	ТХЗ Кам'яно-Бузького надрайонного проводу ОУН(6)	Радехівський р-н Львівської обл.	1948 — 1950	'Вірлий' — техпрацівник	Викрита організація МВД 21 березня 1950 р.	7	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 271—272; Архів СБУ у Львівській обл. Архів Пришляка. Пакегет 1. — Док. 15. — Арк. 14.
67	ТХЗ Коломийського надрайонного проводу ОУН	с. Нижній Вербіж Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.	1947	'Ватсон' — куратор	Викрита організація МГБ 26 травня 1947 року	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4974. — Арк. 97.		
68	ТХЗ Коломийського надрайонного проводу ОУН	с. Нижній Вербіж Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.	1948	'Юрко' — куратор і техпрацівник	Викрита організація МГБ 10 травня 1948 р.	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5042. — Арк. 59—60.		
69	ТХЗ Крем'янецького надрайонного проводу ОУН		1947 — 1950	Степан Куриця-'Руслан', 'Прокіп' — куратор		Бофони; прошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 61.		
70	ТХЗ Лемківського надрайонного проводу ОУН	Біля с. Бук Льського пов.	1945 — 1946	Степан Голяш-'Мар', — куратор, 'Ночувий' — техкерівник, 'Степ' — заступник керівника, Нуся Скірка-'Дора' і Ярослава Філь-'Марта' — машиністки, Михайло Черешньовський-'Петро' — художник-різьбяр		Літопис УПА / За ред. П. Потічного. — Торонто, 1987. — Т. 16. — С. 16—17; Голяш С. Підпільні друкарні... — С. 940.		

71	ТХЗ Любачівського надрайонного проводу ОУН	Між селами Нове Село і Горасць Любачівського пов.	Весна 1945 — 1946	Дмитро Дзюба-‘Сталь’ — куратор, Петро Василенко-‘Волош’ — редактор, ‘Володар’ — керівник	Знищена опергурпою НКВДу 1946 р.	Гололи С. Підпільні друкарні... — С. 94і; Літопис УПА / За ред. П. Погічного. — Торонто, 1987. — Т. 16. — С. 12-13.
72	ТХЗ Любачівського надрайонного проводу ОУН (?)	с. Люблинець Любачівського пов.		Слюсарчик-‘Роман’ — керівник, Іван Мачай — заступник керівника		Літопис УПА / За ред. П. Погічного. — Торонто, 1987. — Т. 16. — С. 13.
73	ТХЗ Миколівського надрайонного проводу ОУН		1948 — 1950	‘Марко’, ‘Степан’, ‘Борис’		ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 121.
74	ТХЗ Миколівського надрайонного проводу ОУН		1950	‘Чорний’, ‘Чумак’, ‘Мартинович’, ‘Сосна’		ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 77. — Арк. 121.
75	ТХЗ Підляського надрайонного проводу ОУН (Видавництво УПА «Боротьба») Циклостиль	Підляшшия	1945 — літо 1947	Іван Чуб-‘Іван Шамрик’ — керівник, Олександр Дейнека-‘Скородога’, Микола Чуйко-‘Геник’ — друкар, Михайло Болнарук-‘Стефко’ — радист		Гололи С. Підпільні друкарні... — С. 94і—942; Літопис УПА / За ред. П. Погічного. — Торонто, 1987. — Т. 16. — С. 18.
76	ТХЗ Рогатинського надрайонного проводу ОУН	с. Псари Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.	1948	‘Лука’ — керівник, ‘Данте’ — технірацівник.	Ліквідоване 19 вересня 1948 р. військовим нарядом МДБ	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 72. — Арк. 368.
77	ТХЗ Сокальського надрайонного проводу ОУН		1949 — 1950	Зубенко, Макар — керівник, ‘Вірлий’ — технірацівник		ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 76. — Арк. 16.

1	2	3	4	5	6	7
78	ТХЗ Станіславського надрайонного (?) проводу ОУН	с. Чолгани Болевського р-ну Івано-Франківської обл.	1949 — 1952			
79	ТХЗ Яворівського надрайонного проводу ОУН (тезисно Чорного) Друкарська машина-«тутенберліка»	Лісовий масив неподалік м. Яворова	1947 — 1949	‘Магнет’ — куратор, ‘Чорний’ — керівник, Галина Голожд — публіцист, ‘Юрчик’, ‘Сокирка’ — техпрацівники		Архів СБУ у Львівській обл. — Спр.1641. — П.36254. — Т. 1 (Особа справи Голожд Галини), — Арк. 129.
80	ТХЗ Яворівського надрайонного проводу ОУН Друкарський верстат	с. Чершилява Яворівського р-ну Львівської обл.	1947 — 1950	‘Леткий’, ‘Верес’, ‘Уляна’, ‘Настя’	Викрита органами МІБ 14 січня 1950 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 271—272; Іщук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 18. Бофони: тропові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 48.
81	ТХЗ Ярославського надрайонного проводу ОУН (3 друкарні «Лисовик»)	Між селами Хотиніць і Грушівичі Ярославського пов.	1944 — 1945	‘Роман’ — адміністратор, ‘Сиг’ — технічний керівник, ‘Кармелюк’ — радіотехнік, ‘Хуртовина’ — машиністка		Літопис УПА / За ред. П. Потічного. — Торонто, 1987. — Т. 16. — С. 13.
82	ТХЗ (?) повітового (?) проводу ОУН	с. Делева Глузького р-ну Івано-Франківської обл.	1943 — 1944	Любомир Дирла-‘Богдан’ — технічний працівник	Викрита органами НКВД у квітні 1944 р.	Літопис нескореної України. — Львів, 1997. — Т. 2. — С. 510.

83	ТХЗ Рогатинського повітового (?) проводу ОУН	Хутір Дідурівка біля с. Впшнів Букачівського району Івано-Франківської обл.	1944				
84	Друкарня Ільїнського повітового проводу ОУН «Васильків»		1944 — 1945			Мороз В. Підпільна Українська Інформаційна Служба // Визвольний шлях. — Київ, 2001. — №6 (639) — Червень. — С. 66.	
85	ТХЗ Сокальського повітового проводу ОУН		1943 — 1944	Володимир Харко — редактор (?)			
86	ТХЗ Брюховицького районного проводу ОУН		1949 — 1950	'Оля' — керівник		Архів СБ України у Львівській обл. Архів Прилипка. — Пакет 1. — Док. 15. — Арк. 16.	
87	ТХЗ молодіжної організації «Борці за волю України» (БЗВУ), що діяли під керівництвом референта пропаганди Брюховицького районного проводу ОУН)	м. Львів	1946 — 1948	Роман Чех-'Немо' — керівник, Я. Тесля, С. Грцив, Р. Кулеба, Р. Кулик — технічні працівники	Викрите у листопаді 1948 р.	Бофони: прошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 48.	

1	88	ТХЗ Велико-мостівського районного проводу ОУН	4	5	6	7
	89	ТХЗ Вигодського (?) районного проводу ОУН Саморобний друкарський верстат (гугенбертівка)	1949 — 1950	'Лис', 'Марійка', 'Катруся' — техніци	Виявлене органами МГБ 18 листопада 1947 р.	Архів СБ України у Львівській обл. Архів Пришляка. — Пакет 1. — Док. 15. — Арк. 15—16.
	90	ТХЗ Гошанського (Тучинського) (?) районного проводу ОУН	1947	Ігнатюк — техніци	Виявлене органами НКВД 26 січня 1946 р.	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23, — Спр. 4974. — Арк. 149.
	91	ТХЗ Кам'янка-Бузького районного проводу ОУН	1946	Ігнатюк — техніци	Виявлене органами НКВД 26 січня 1946 р.	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23, — Спр. 2962. — Арк. 33; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23, — Спр. 4974. — Арк. 34.
	92	ТХЗ Крукеницького районного проводу ОУН Склограф	1949 — 1950	'Забіяка', 'Марко' — керівники, 'Стефа', 'Іванка', 'Малій', 'Каменяр' — техніци, 'Юрко', 'Мирон', 'Бір' — бойовики	Виявлене органами НКВД 26 січня 1946 р.	Архів СБ України у Львівській обл. Архів Пришляка. — Пакет 1. — Док. 15. — Арк. 9—10.
	93	ТХЗ Миколаївського районного осередку пропаганди ОУН «Байрак»	1949	'Сергій', 'Лепкий' — техніци	Виявлене органами НКВД 26 січня 1946 р.	Архів СБ України у Львівській обл. — Спр. 1641. — П. 36254. — Т. 1 (Особова справа Голояд Галини). — Арк. 128—129.
			1947	'Нестор' — керівник		ЦДА СБ України. — Ф. 1. — Спр. 376. — Т. 73. — Арк. 18.

94	ТХЗ Новосільського районного проводу ОУН Друкарська машина «Олімпія»	с. Нове Село Півдольського р-ну Тернопільської обл.	1947 — 1949 (?)	Ярослав Пненний- 'Лиман' — керівник, 'Влодко' — техпрацівник		Бюфони: прошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 70.
95	ТХЗ Підбузького районного проводу ОУН		1949	Клим Левницький- 'Дуб' — техпрацівник		Поіменний «Мартиролог» національних героїв України, які полягли в боротьбі за незалежність і свободу Електронний ресурс Режим доступу: http://www.martyrology.net/frms.com/people/4f01uk.htm
96	ТХЗ Радехівського районного проводу ОУН	Радехівський р-н Львівської обл.	1950	'Ковгун' — куратор		Архів СБ України у Львівській обл. Архів Пришляка. — Пакег 1. — Док. 15. — Арк. 4.
97	ТХЗ Сулово-Вишняського районного проводу ОУН	с. Заріччя Сулово-Вишняського р-ну Львівської обл.	1950 — 1951	'Настя', 'Ірка' — техпрацівники	Викрите органами МВД 15 жовтня 1951 р.	Архів СБ України у Львівській обл. Архів Пришляка. — Пакег 1. — Док. 10. — Арк. 1.
98	ТХЗ Шумського районного проводу ОУН	с. Ходаки Шумського р-ну Тернопільської обл.	1947	'Вій', 'Назар'	Викрита органами МВД 7 липня 1947 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 73. — Арк. 26.
99	ТХЗ Шумського районного проводу ОУН	с. Велика Іловиця Шумського р-ну Тернопільської обл.	1950 — 1951	Сильвестр Цимбалюк- 'Алас' — куратор, Микола Гарановський- 'Назар' — керівник, Григорій Фаб'ячук- 'Парас', Віра Сенкевич- 'Маруся' — техпрацівники, Анастасій Козарик- 'Смерек', Борис Смеречинський- 'Елген' — різьбяр	Викрита органами МПБ 14 квітня 1951 р.	Бюфони: прошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 62.

1	2	3	4	5	6	7
100	ТХЗ Яблунівського районного проводу	Лісовий масив між селами Баян-Березів і Лучки Косівського р-ну Івано-Франківської обл.	1950	'Пік' — куратор, 'Лобода' — керівник, 'Ліда' — машиністка, 'Юнак' і 'Морозенко' — техпрацівники	Викрита військами МПБ 22 жовтня 1950 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 72. — Арк. 194.
ПЗУЗ						
101	Друкарня Крайового проводу ОУН ПЗУЗ Друкарська машина	с. Плушків Млинівського р-ну Рівненської обл.	1949		Вилучена органами МПБ 17 лютого 1949 р.	ЩДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5681. — Арк. 45; Іщук О., Ніколаєва Н. Ликвідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944—1954 рр. — К., 2007. — С. 14.
102	Друкарня Крайового проводу ПЗУЗ, 10 друкарських кас, шрифтів, кліше	с. Довгів Берестечківського р-ну Волинської обл.	1949 — 25.08. 1950	Василь Галаса 'Орлан' — куратор, Григорій Сабчук-Журбай — керівник, 'Марко' — техпрацівник	Вилучена органами МПБ 25 серпня 1950 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 87. — Арк. 48—50.
103	Друкарня технічного відділу Крайового проводу ОУН ПЗУЗ	с. Сухівці Рівненського р-ну Рівненської обл.	19.? — 1952	Ніл Хасевич — керівник, художник-різьбар, 'Богдан', 'Павло' — помічники і охоронці	Викрита 4 березня 1952 р. органами МПБ	Дужий П. Степан Бандера — символ нації // Шлях перемоги. — Львів, 1994. — №39.
104	Друкарня Крайового проводу ОУН «Москва» («Друкарня ім. Кліма Савура»)	м. Радомишль Волинської обл.	1946 — 1950		Ліквідована восени 1950 р. самими підпільниками через зраду районного провідника Луцького р-ну 'Антон'	Бюфони: грошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 45.

105	Друкарня крайового проводу ОУН «Москва» Рогатин	с. Котів Ківерцівського р-ну Волинської обл. (у Котівському лісі)	1945	'Вадим' — керівник		ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 301.
106	Друкарня Крайового проводу «Одеса» («Воля» та «Друкарня ім. С. Коновальця») Друкарська машина-педалька	с. Совпа Березнівського р-ну Рівненської обл. (у Совпівському вепському Березнівського р-ну.	1946 — 1948	'Павло' ('Онищенко') — куратор, 'Дністровий' — керівник (до кінця 1947), 'Зінько' ('Клим') — керівник і коректор (1948), 'Нестор', 'Макар', 'Богун' — працівники друкарні		ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 121, 208, 212, 222.
107	Друкарня Крайового проводу «Одеса» Друкарська машина	с. Яполють Дераженського р-ну Рівненської обл.	1947 — 1948	Керівник Костопільського надрайонного проводу ОУН 'Ярослав' — куратор	Друкарня не діляла, тому що не було кому на ній працювати	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 280
108	Друкарня Волинського обласного проводу ОУН ПЗУЗ	с. Старосілля Маневського р-ну Волинської обл.	1943	Степан Драницький- 'Матвій' — керівник 'Дніпровий' — публіцист		Бондарук Л. Колки — до 55-річчя поїжді // Наше слово. — Варшава, 1998. — №41. — 10 листок.
109	Друкарня Рівненського обласного проводу ОУН ПЗУЗ («Свобода народам») Друкарська машина	с. Лартак (18 км від м. Дубно) Рівненської обл.	1943 — 1944		Викрита відділом контррозвідки СМЕРШ 13 армії та місцевим відділом НКВД у лютому 1944 р.	ЩАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1629. — Арк. 93. Ішук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 6. Бюфони: грошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 39.

1	2	3	4	5	6	7
110	Друкарня крайового проводу ПЗУЗ ОУН «Одеса» («Друкарня ім. Є. Коновальця»)	Рівненщина	1946 — 1948	Степан Янішевський-‘Далекий’ — куратор, Святослав Титко-‘Роман’, ‘Павло’, — початальники	Викрита у вересні 1948 р. органами МТБ	Ішук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 12.
111	Друкарня Володимир-Волинського окружного проводу ОУН		1943			
112	ТХЗ Горохівського окружного проводу ОУН Дві друкарські машинки, два шапірографа	с. Охлепково Горохівського р-ну Волинської обл.	1944		Викрита органами НКВД 19 листопада 1944 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 80. — Арж. 236.
113	ТХЗ Ковельського окружного проводу ОУН ПЗУЗ Друкарська машина, друкарська машинка	с. Мильці Старовизньського р-ну Волинської обл.	1946	Микола Паньківець-‘Барнак’ — куратор	Викрите органами НКВД 10 березня 1946 р.	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2955. — Арж. 104.
114	Друкарня Ковельського окружного проводу ОУН ПЗУЗ («Воля народам»)	с. Свинарин Ковельського р-ну Волинської обл.	1943 — 1948	Томашевич (?) (Т) — керівник, Федір Шоломницький-‘Одрач’ — редактор, Данилевич-‘Шило’ — публіцист, ‘Мотря’ — радистка, ‘Оксана і ‘Орися’ — машиністки, ‘Левко’ — кур’єр		Марчук І. Короткий життєпис (Федора Одрача) // Український визвольний рух. — Львів, 2005. — №4. — С. 25.

115	ТХЗ Ковельського окружного проводу ОУН ПЗУЗ	Лісовий масив між селами Замшани і Величче Станіславського р-ну Волинської обл.	1950	'Ніна', 'Гая', 'Наталка' — машиністки	Ліквідоване органами МВД 17 березня 1950 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 80. — Арк. 335—336.
116	Друкарня Ковельського окружного проводу ОУН ПЗУЗ	Ковельщина	1950 — 1953	Василь Сементух, 'Ярий' — куратор, 'Ат' — керівник, 'Корній' — друкар, 'Ртга' — технік, 'Дубовий' — охорона	Літопис УПА / За ред. Є. Шгендери). — Торонто, 1995. — Т. 28. — С. 355	
117	Друкарня (ТХЗ?) Луцького окружного проводу ОУН		1949 — 1951	Олександр Савира-Ярош' — куратор, Микола Стасюк-Василь, 'Очерет' — керівник	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 18—21.	
118	Друкарня Північно-Рівненського окружного проводу ОУН ПЗУЗ Друкарська машина	Пустомитівські ліси (біля с. Гоца), Іошанський р-н Рівненської обл.	1948	'Шлюзар' — куратор	Літопис УПА / За ред. Є. Шгендери. — Торонто, 1995. — Т. 28. — С. 302; Голяш С. Підпільні друкарні... — №9. — С. 1063.	
119	Друкарня Рівненського окружного проводу ОУН ПЗУЗ Друкарська машина	Хутір Бечаль Костопільського р-ну Рівненської обл.	1943 — 1944		Викрита Державним інспекційним відділом НКГБ 18 квітня 1944 р.	Ішук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 6. Бофони: грошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 39-40.

1	2	3	4	5	6	7
120	Друкарня Сарненського окружного проволу ОУН ПЗУЗ («Случ») Друкарська машина «Варшава», вилучена повстанцями із державної друкарні м. Олевська	На хуторі біля м. Сарни на березі річки Случ. в липні 1943 р. перенесена на хутір Люча в околиці с. Березища Дубровицького р-ну Рівненської обл.	10. 1942 06. 1943 — 22.01. 1944	Іван Литвинчук-Дубовий' — куратор, Роман Петренко-Юрко, Омелько — керівник, Триска' — технічний редактор, Святослав Лапін-Щербак, Данило' — складальники, Дуб' — охорона Святослав Лапін-Щербак' — керівник, І.В. Мукусей-Степан', Арсеній Зінчук — технічні, Корч' — охоронець	Викрита 22 січня 1944 р. військами СМЕРШ	Літопис УПА / За ред. Є. Штендері), — Торонто: Львів, 1997. — Т. 27. — С. 83; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 930. — Арх. 31; Ішук О., Николаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 5—6. Бюфони: прошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 39.
121	ТХЗ Корецького надрайонного проволу ОУН	Корецький р-н Рівненської обл.	1948	'Максим' — куратор, 'Дністровий' — технічний		Ішук О., Николаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 12—13.
122	Друкарня Костопільського надрайонного проволу ОУН (?) Друкарська машина, пристрій для нарізання паперу, рогагор	В районі с. Держане Костопільського р-ну Рівненської обл.	1944 — 1945		Викрита органами НКГБ у лютому 1945 р.	ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1700. — Арх. 79—81.
123	ТХЗ Костопільського надрайонного проволу ОУН (кодова назва «Ярослава»)	В р-ні с. Волюшки Рівненського р-ну Рівненської обл. (?)	1947 — 1950	Костянтин Павлок-Горчак, Круча, 'Явір' — куратор, Валентина Кіслик-Марійка, Білка' — машиністка.	Ліквідована органами МВД у 1950 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 87. — Арх. 42; Ішук О., Николаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 12.

124	Друкарня Рівненського надрайонного проводу ОУН (?)	Оржівські хутори Рівненського р-ну Рівненської обл.	1944 — 1945		Викрита військами НКВД 12 лютого 1945 р.	ЩДАГО України. Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1700. — Арк. 40—43; ДАРО. Ф. Р. 188. — Оп. 5. — Спр. 30. — Арк. 38.
125	ТХЗ Здолбунівського (?), надрайонного (?), проводу ОУН	с. Цурків Здолбунівського району Рівненської обл.				
126	ТХЗ Олександрійського (?), районного проводу ОУН Кліше для виготовлення листівок	с. Кустин Рівненського р-ну Рівненської обл.	1948	П. С. Данильчук-‘Зірка’ — куратор	Виявлена органами МГБ у квітні 1948 р.	ЩДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5042. — Арк. 42—43.
127	ТХЗ Острозького районного проводу ОУН	Лісовий масив біля с. Верхів Острозького р-ну Рівненської обл.	1946 — 1950	Іван Андрейчук-‘Богун’ — керівник, ‘Леся’, ‘Таня’ — машиністки	Викрита органами МГБ 20 лютого 1950 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 91. — Арк. 295—297.
128	Друкарня Тучинського (Гоцанського) (?), районного (?), проводу ОУН Друкарська машина	с. Магівка Гоцанського р-ну Рівненської обл.	1945 — 1946	‘Смільвий’ — куратор, Павельчак — господарчий, Ігнатюк — техпрацівник	26 січня 1946 р. друкарня була викрита відділом боротьби з бандитизмом Управління МВД Рівненської обл.	ЩДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2962. — Арк. 33—34; Ішук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 7.

1	2	3	4	5	6	7
129	Друкарня Шумського районного проводу ОУН («Друкарня ім. Т. Шевченка») Портативний друкарський верстат	с. Антонівці Шумського р-ну Тернопільської обл.	1945 — 1950	Сльвестр Цимбалюк-Алас' — куратор, Микола Парановський-Назар' — керівник, Анастасія Войтович-Журба', Надя', Оля', Лда' — друкарка	Викрита органами МВД 5 червня 1950 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 91. — Арк. 331—333; Бофони: грошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 61; Ілук О., Ніколаєва Н./Ліквідація органами державної безпеки УРСР... — С. 18.
130	ТХЗ нестановленого проводу ОУН Друкарська машинка	с. Бетень Рівненського р-ну Рівненської обл.	1949		Ліквідована органами МГБ 10 березня 1949 р.	ЩДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5681. — Арк. 106.
131	Друкарня не-встановленого проводу ОУН	м. Почаїв Тернопільської обл., Почаївська лавра	1944			Бофони: грошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 39.
132	Друкарня полі-відділу ПК УПА («Друкарня Української Повстанської Армії», «Друкарня Української Повстанської Армії ім. Б. Хмельницького)	Поблизу с. Велікий Стидин Костопільського р-ну Рівненської обл.	1943 — 1944	Яків Буссел — куратор і редактор, Антін Тучак-Крук, Дмитро Корда-Кнаш' — публіцисти	Взимку 1944 р. друкарня була викрита органами НКВД	Літопис УПА. Нова серія. — Київ: Торонто, 1995. — Т. 1. — С. XVII
133	ТХЗ технічного відділу Східного зв'язку УПА Склограф	с. Пурків Миколаївського р-ну Рівненської обл.	1943 — 1944	'Роса' — керівник, 'Коля' — гравер, Ростислав Кундуш -Роман', Тайдар' — техпрацівник	Викрита у грудні 1944 р.	ЩДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1700. — Арк. 26—27.

134	Друкарня південної групи УПА «Північ», ВО «Богун»	с. Антонівці Шумського р-ну Тернопільської обл.	06-08, 1943	06-08, 1943	Бофони; прошові документи ОУН і УПА / За ред. В. М. Даниленка. — К., 2008. — С. 38.
135	Друкарня політичної рефрентури ВО-2 Групи «Богун» УПА-«Північ»	Млинівський р-н Рівненської обл.	1944	08, 1943—?	‘Середя’ — куратор, Паламарчук-‘Лиман’ — коректор, Василь Худенко-‘Остап’, ‘Аскольд’, ‘Діброва’, ‘Полин’, ‘Прометей’, ‘Повільний’, ‘Сергій’ — техпрацівники
136	Друкарня збройних відділів ОУН	Крем’янецьчина	1942	1942	‘Крук’ — куратор Данилюк М. Повстанський записник. — К. 1993. — С. 108
137	Друкарня збройних відділів ОУН(м) Циклостиль	Крем’янецьчина	1942	1942	Михайло Данилюк-‘Блакитний’ — куратор і редактор, ‘Троян’ — публіцист Бухало Г. Видання УПА (1941—50-ті рр.) // Українська періодика: історія і сучасність. тези першої конференції по періодичі. — Львів, 1993. — С. 84
ОСУЗ					
138	Друкарня Крайового Проводу ОУН Півн.СУЗ	Макарівський р-н Київської обл.	1941	1941	Пантелеймон Сак — куратор
		м. Васильків Васильківського р-ну Київської обл.	1942—1947 (?)	1942—1947 (?)	Дмитро Мирон-‘Орлик’ — куратор (1942), Пантелеймон Сак-‘Могіла’ — редактор (1943), Миколай Прокоп — співредактор (1942)
Русащенко А. Народ збурений. — К., 2002. — С. 26					

139	Друкарня Крайового проволу ОУН(м) Циклостиль	м. Київ	1942	Василь Кузьмич-Петренко — редактор	У жовтні 1942 р. друкарню викрило гестапо	Полікарпенко Г. ОУН у війні. 1939—1945. — На чужині, 1951. — С. 81—82; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 582; http://ukrslowo.org.ua/ukrayina/istoriya/pochidni-grupy-oum.html .
140	Друкарня проволу ОУН «Схід»	Орининський р-н Кам'янець-Подільської обл. (тепер Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.)	1949 — 1950	'Гомін' — керівник	Викрита радянськими спецслужбами 1950 р.	ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 19.
141	Друкарня Київського обласного проволу ОУН	м. Вінниця	1942 — 1943	Пантелеймон Сак-Могिला і редактор Пантелеймон Сак-Могила — куратор і редактор		Прокоп М. Київ 1942 // Прокоп М. Напередодні незалежної України (Спостереження і висновки) — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів. — С. 573
142	Друкарня Харківського обласного проволу ОУН СУЗ	м. Харків	1942		Викрита гестапо 17 жовтня 1942 р.	Русначенко А. Народ збурений. — К, 2002. — С. 62; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 588
143	Друкарня Житомирського окружного проволу ОУН СУЗ Друкарська машина	с. Яроповичі Андрушівського р-ну, Житомирщина	1950 — 1951	'Будько' — куратор, 'Артем' — керівник, Ірина Чорна-Марта — техпрацівник	Вилучена органами МІБ 29 грудня 1951 р.	Літопис УПА / За ред. Є. Штендера. — Торонто, 1995. — Т. 28. — С. 324; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 28. — Арк. 365.

ПівдСУЗ						
144	Друкарня Вінницького окружного (?) / обласного (?) проводу ОУН	м. Калинівка Вінницької обл.	1943	І. Яценко — керівник і друкар	Друкарню ліквідували самі підпільники через порушення умов конспірації	Русначенко А. Народ збурений. — К., 2002. — С. 64
145	Друкарня Крайового Проводу ОУН Півд.СУЗ	м. Нижньодніпровськ	1942 — 1943	Василь Кук-Леміш' — куратор, Микола Самійленко — автор листівок		Русначенко А. Народ збурений. — К., 2002. — С. 48—49.
146	Друкарня Дніпропетровського обласного проводу ОУН(м) Півд.СУЗ	м. Дніпропетровськ	1943	Ярослав Самотовка — куратор		Полікарпенко Г. ОУН у війні. 1939—1945. — На чужині, 1951. — С. 81—82
147	Друкарня Кіровоградського обласного проводу ОУН Півд.СУЗ	м. Новоукраїнка Кіровоградської обл.	1942 — 1943	'Олесь' — куратор		Сергітчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К. 1996. — С. 57; Русначенко А. Народ збурений. — К., 2002. — С. 48.
		м. Кіровоград	1943			
148	Друкарня Одеського обласного проводу ОУН Півд.СУЗ Друкарська машина	м. Одеса	1943—1947 (?)	Тиміш Семчишин-Р'чка' — куратор і редактор, Мирослав Чепіга — керівник, Олег Легкий-Муню' — коректор, М. Н. Павлішин-Денис' — фінансове забезпечення, Володимир Ткаченко-Тур' — набірник, Микола Бєвзюк-Сокол', Ткаченко, Горощенко		Янчук О. Українське націоналістичне підпілля на Одещині // Нескорена нація. — Львів, 1998. — №19—20. — С. 3; Русначенко А. Народ збурений. — К., 2002. — С. 54—56; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 145—153.
			1943			

1	149	Друкарня окружного (?) проводу ОУН	2	1942	5	6	7
		с. Дівка-2 (передмістя м. Дніпропетровська)		1942	Іван Диравко — куратор	У грудні 1942 р. друкарня була викрита гестапо, працівники відправлені у концтабори Австрії	Русначенко А. Народ збурений. — К., 2002. — С. 49.
	150	Друкарня окружного (?) проводу ОУН СУЗ Циклостіль		1943	Група росіян з числа робітників та інтелігенції с. Рудченково під керівництвом ОУН(б)	Викрита гестапо влітку 1943 р.	Русначенко А. Народ збурений. — К., 2002. — С. 58
	151	Друкарня (?) районного проводу ОУН		1943	Ситіда — керівник, 'Нюся' — друкарка		http://blog.i.ua/community/662/476884/

Ігор Дерев'яний

*старший науковий співробітник
Національного музею-меморіалу
жертв окупаційних режимів «Тюрма
на Лонцького»*

У дослідженні показано діяльність органів НКВД УРСР, спрямовану на ліквідацію КЕ ОУН у Львівській обл. На основі проаналізованих кримінальних справ з фондів ГДА СБ України та Архіву Управління СБ України у Львівській обл. періоду 1940—1941 рр. досліджено особливості слідчої та судової діяльності органів радянської влади, встановлено 105 із 107 осіб, арештованих у ході оперативних дій протягом серпня 1940 — січня 1941 рр., інкриміновані їм обвинувачення, процедуру винесення вироків та їх виконання.

Ключові слова: ОУН, НКВД УРСР, Процес 59-ти, Процес 39-ти, Західна Україна.

Derevyanyy Ihor

THE SECOND ELIMINATION OF THE OUN REGIONAL EXECUTIVE BOARD HELD BY THE NKVD OF THE UKRAINIAN SSR IN THE LVIV REGION IN 1940-1941

The research depicts activities of NKVD of the Ukrainian SSR held to eliminate local leaders of the OUN in Lviv oblast. Peculiarities of prosecution and court activities of the soviet power are investigated from the criminal cases that are kept in the Branch-Wide State Archives of the Security Service of Ukraine. Names of 105 out of 107 persons arrested in Aug. 1940 — Jan. 1941 are defined, as well as laid accusations, verdict procedure and sentence implementation.

Key-words: OUN, NKVD of the Ukrainian SSR, «the process of 59», «the process of 39», Western Ukraine.

ДРУГА ЛІКВІДАЦІЯ ОРГАНАМИ НКВД УРСР КРАЙОВОЇ ЕКЗЕКУТИВИ ОУН У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1940–1941 РР.

Друга ліквідація Крайової екзекутиви ОУН органами НКВД в 1940—1941 рр. є яскравим прикладом перманентної боротьби карально-репресивної системи радянської влади в Західній Україні проти структур українського визвольного руху. Вона відображає специфіку методів ведення слідства в НКВД зокрема та систему судочинства в умовах радянської дійсності загалом. Наслідком ліквідації стали два показові судові процеси над членами ОУН в січні та травні 1941 р. (т. зв. «Процес 59-ти» та «Процес 39-ти») та поодинокі індивідуальні слідчі справи, що завершилися винесенням вироків позасудовими органами влади.

В історіографії ця проблематика побіжно прослідковується в загальному контексті політичних репресій органів НКВД проти ОУН та цивільного населення у 1939—1941 рр.¹ Окремі публікації лише частково висвітлюють деякі аспекти вказаної теми. Так, дослідниця Ірена Давид² розглядає на прикладі слідчих матеріалів «Процесу 59-ти» морально-психологічний аспект поведінки окремих його учасників під час слідства та судового засідання. А доктор історичних наук, професор Віктор Ідзьо³, посилаючись на дослідження Михайла Семиряги, твердить, що внаслідок операції НКВД було заарештовано «107 провідників ОУН різного рівня»⁴.

¹ Баран В. К., Токарський В. В. *Україна: західні землі: 1939—1941 рр.* — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. — 448 с.; Ярош Б. *Сторінки політичної історії західно-українських земель (30—50-х рр. ХХ ст.): Монографія.* — Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1999. — 184 с.; *Західна Україна під більшовиками IX. 1939 — VI. 1941 / За ред. Мілени Рудницької.* — Нью-Йорк: НТШ в Америці, 1958. — 494 с.;

² Давид І. *Нескорені (учасники Процесу 59-и) // Львівський історичний музей. Наукові записки. Вип. 5. Ч. 2.* — Львів, 1996. — С. 92—107.

³ Ідзьо В. *Репресивна система НКВС СРСР у протистоянні з ОУН та УПА у 1939—1944 роках за свідченнями спеціально таємних документів Головного архіву Російської федерації у Москві // Комуністичні репресії на Прикарпатті в 1939—1941 роках: Всеукраїнська наукова конференція / Упоряд. Романів О., Вітенко М.* — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. — С. 39—73.

⁴ Там само. — С. 54.

Проте документи НКВД⁵ свідчать про 107 арештованих членів ОУН рядового та керівного складу.

Основною джерельною базою для запропонованої розвідки слугують кримінальні справи учасників ОУН: 10-томна справа 75170фп⁶, що відображає перший слідчий та судовий процес (вересень 1940 — січень 1941 рр.); справа П-8174⁷ (вересень 1940 — травень 1941 рр.); поодинокі процеси висвітлюють 5 кримінальних справ⁸ (документи, окрім справи 75170фп, вводяться у науковий обіг вперше). Проте ці матеріали містять неповну інформацію з досліджуваної проблеми. У матеріалах кримінальних справ частково вилучено або втрачено документи (так, зі справи 75170фп вилучено слідчі матеріали на 10 осіб, у решті справ значна частина слідчих матеріалів втрачена). Про масштаби діяльності НКВД свідчить Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР Івана Серова наркому внутрішніх справ СРСР Лаврентію Берії та начальнику відділу ГУДБ НКВД СРСР Петрові Федотову про ліквідацію організації ОУН у Західній Україні.

Проблемою джерельної бази вказаної теми є брак оперативних та агентурних матеріалів цього періоду. Побіжно такі дані вказуються у витягах агентурних донесень, що містяться у кримінальних справах⁹ та звітах органів НКГБ¹⁰. Частково доповню-

⁵ Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії та начальнику відділу ГУДБ НКВС СРСР П. Федотову про ліквідацію організації ОУН у Західній Україні [далі — Повідомлення І. Серова] // Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. — К.: Києво-Могилянська академія, 2009. — С. 313—319.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 1—10.

⁷ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області. — Архів кримінальних справ (далі — Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр.). — Спр. № П-8174 з обвинувачення Могилянської-Трачук Євгенії Авксентіївни та інших. — Арк. 322.

⁸ Там само. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-11282 з обвинувачення Литинської Євгенії Григоріївни. — Арк. 5 б/н.; Там само. — Спр. № П-8273 з обвинувачення Яреми Марії Іванівни. — Арк. 5 б/н.; Там само. — Спр. № П-8418 з обвинувачення Куньки Зиновії Василівни. — Арк. 9 б/н.; Там само. — Спр. № П-8164 з обвинувачення Шуст Ірини Михайлівни та інших. — Арк. 10.; Там само. — Спр. № П-11282 з обвинувачення Савчина Івана Софроновича. — Арк. 6 б/н.

⁹ Там само. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8285 стосовно Закшевського Петра Степановича. — Арк. 28.

¹⁰ Витяг із довідки 2-го Управління НКДБ УРСР щодо оперативної розробки митрополита УГКЦ Андрея Шептицького та його оточення від 18 жовтня 1944 року // Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939—1944 рр.). — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — С. 345—360.

ють їх спогади Люби Комар¹¹, Олени Матли¹² та Богдана Казанівського¹³.

У 1939—1941 рр. на західноукраїнських землях політика радянської влади відзначалася швидкими темпами радянїзації краю. Одну з керівних ролей у цьому процесі відведено карально-репресивним органам — НКВД та від 1940 р. — НКГБ, що від 1939 р. здійснювали арешти, засуди та депортації реальних та потенційних противників радянського режиму. У 1939 — першій половині 1940 рр. основною мішенню для НКВД були польські підпільні організації. Масові арешти польського населення та чекістсько-військові операції значно послабили польське підпілля: станом на середину 1940 р. на вказаних теренах діяв лише Союз збройної боротьби [далі — ЗВЗ, від пол. *Związek Walki Zbrojnej*].

Паралельно з боротьбою з польським підпіллям НКВД вела ліквідацію мережі ОУН (в грудні 1939 та березні 1940 рр. були проведені дві широкомасштабні операції). Наслідком останньої операції була ліквідація Крайової ексекутиви [далі — КЕ] ОУН у Західній Україні. Протягом березня — вересня 1940 р. зусиллями Револьюційного проводу ОУН у Кракові, що відрядив у Західну Україну Дмитра Мирона-‘Роберта’, ‘Попа’ та Льва Зацного-‘Трояна’, було відновлено структуру ОУН. Львівський крайовий провід очолив Іван Максимів. Послаблений польський антирадянський та український визвольний рухи тяжіли до співпраці, зокрема підготовки антирадянського повстання. Із агентурного донесення «Януса»¹⁴ та протоколу допиту Костянтина Вальчика¹⁵ відомо про спроби митрополита Андрея Шептицького на зламі липня — серпня 1940 р. об’єднати сили ОУН та ЗВЗ для здійснення загального антирадянського повстання, яке планувалося на вересень 1940 р.

¹¹ Люба Комар. *Процес 59-ти*. — Б.м.в.: Сучасність, 1990. — 75 с.

¹² Олена Матла-Казанівська. *Із спогадів зв’язкової // Макар В. Бойові друзі. Спомини. Т. 2*. — Торонто: Видавнича Спілка «Гомін України» та Дослідний інститут «Студіюм», 1993. — С. 259—285.

¹³ Записав І. Дерев’яний 26.10.2010 у м. Львові від Казанівського Богдана, 1916 р.н. // Фонд Національного музею-меморіалу пам’яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

¹⁴ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8285 стосовно Закишевського Петра Степановича. — Арк. 6.

¹⁵ Витяг із довідки 2-го Управління НКДБ УРСР щодо оперативної розробки митрополита УГКЦ Андрея Шептицького та його оточення від 18 жовтня 1944 року... — С. 359.

Володіючи інформацією про підготовку антирадянського повстання, НКВД провело третю операцію з ліквідації ОУН, внаслідок чого протягом вересня 1940 — січня 1941 рр. у Львові було заарештовано 107¹⁶ осіб, причетних до діяльності ОУН. Слідство провадили паралельно, проте винесення та виконання вироків відбувалося у кілька етапів: 1-й — вересень 1940 — січень 1941 рр., що завершився показовим судовим процесом, т.зв. «Процес 59-ти»; 2-й — листопад 1940 — травень 1941 рр., що завершився судовим процесом в травні 1941 р., т.зв. «Процес 39-ти»; 3-й — поодинокі позасудові процеси протягом вересня 1940 — квітня 1941 рр., вирокі щодо яких приймалися позасудовими органами при НКВД («особым совещанием» — ОСО при НКВД УРСР та військовий трибунал військ НКВД УРСР).

Першим найбільшим судовим процесом був т.зв. «Процес 59-ти». Його учасники перебували під час слідства у в'язниці № 2 (на вул. Замарстинівській). Слідство тривало від вересня до грудня 1940 р. та було пов'язане із поступовими арештами оунівців. 13 грудня 1940 р. слідчі матеріали були передані до обласного суду м. Львова. На лаві підсудних опинилися:

1. Максимів Іван Андрійович, нар. 1913 р. у с. Дрогомишль Яворівського р-ну Львівської обл., освіта середня (2 класи комерційного училища), арештований 4 вересня 1940 р.¹⁷

2. Вовк Микола Андрійович, нар. 1911 р. у с. Ятвяги Крукеницького р-ну Дрогобицької обл., освіта вища (Львівський університет), арештований 11 вересня 1940 р.¹⁸

3. Матвійчук Микола Михайлович, нар. 1909 р. у с. Глушин Пониківського р-ну Львівської обл., освіта вища (Львівський політехнічний університет), арештований 11 вересня 1940 р.¹⁹

4. Думанський Михайло Іванович, нар. 1915 р. у с. Товців Винниківського р-ну Львівської обл., освіта середня, арештований 13 вересня 1940 р.²⁰

5. Березовський Кость-Арпад Амброзійович, нар. 1914 р. у м. Львові, освіта середня (на момент арешту навчався на 1 курсі

¹⁶ Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова... — С. 315.

¹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 1. — Арк. 5, 6.

¹⁸ Там само. — Арк. 159 зв, 254, 255.

¹⁹ Там само. — Арк. 286, 287, 291 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 1, 4 зв.

історичного факультету Львівського університету), арештований 24 липня 1940 р.²¹.

6. Сороківський Семен Григорович, нар. 1912 р. у с. Гайковиці Друдковського р-ну Дрогобицької обл., освіта середня (студент медичного інституту), арештований 6 вересня 1940 р.²².

7. Єднорог Богдан-Лев Савич, нар. 1919 р. у м. Львові, освіта вища (студент 4-го курсу Львівського університету), арештований 6 вересня 1940 р.²³.

8. Костишин Юрій Васильович, нар. 1919 р. у с. Задеревач Стрийського р-ну Дрогобицької обл., освіта середня, арештований 6 вересня 1940 р.²⁴.

9. Коцюба Тарас Теодорович, нар. 1918 р. у м. Дрогобичі, освіта середня (студент Львівського політехнічного університету), арештований 3 вересня 1940 р.²⁵.

10. Куницький Богдан Миколайович, нар. 1922 р. у м. Ярославі Дрогобицької обл., освіта середня, арештований 13 вересня 1940 р.²⁶.

11. Левицький Олег Васильович, нар. 1921 р. у м. Бережани Тарнопільської обл., освіта середня (студент 2-го курсу Львівського університету), арештований 6 вересня 1940 р.²⁷.

12. Нирка Станіслав Михайлович, нар. 1910 р. у м. Львові, освіта середня (студент педагогічного інституту у Львові), арештований 10 вересня 1940 р.²⁸.

13. Тисляк Степан Михайлович, нар. 1918 р. у с. Мшани Янівського р-ну Львівської обл., освіта середня, арештований 23 вересня 1940 р.²⁹.

14. Слюзар Дмитро Йосипович, нар. 1919 р. у с. Бортники Ходорівського р-ну Дрогобицької обл., освіта середня (студент 2-го курсу юридичного факультету Львівського університету), арештований 6 вересня 1940 р.³⁰.

²¹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 2. — Арк. 60, 61, 65 зв.

²² Там само. — Арк. 124, 125, 128.

²³ Там само. — Т. 6. — Арк. 82, 87 зв, 89.

²⁴ Там само. — Т. 2. — Арк. 179, 200.

²⁵ Там само. — Арк. 229, 230.

²⁶ Там само. — Т. 3. — Арк. 1.

²⁷ Там само. — Арк. 40, 45, 47, 47 зв.

²⁸ Там само. — Арк. 74, 82.

²⁹ Там само. — Арк. 109, 116, 116 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 153, 157.

15. Волошина Олена Василівна, нар. 1898 р. у с. Цеперів Новояричівського р-ну Львівської обл., освіта початкова, арештована 13 вересня 1940 р.³¹.

16. Ковалик Володимир Тимофіївна, нар. 1915 р. у с. Скнилів Краснянського р-ну Львівської обл., освіта середня, арештована 7 вересня 1940 р.³².

17. Грицай Марта Теодорівна, нар. 1920 р. у м. Львові, освіта середня (студентка Львівського університету), арештована 6 вересня 1940 р.³³.

18. Коверко Дарія Максимівна, нар. 1922 р. у с. Бродки Щирецького р-ну Львівської обл., освіта середня (студентка Львівського медичного інституту), арештована 6 вересня 1940 р.³⁴.

19. Пик Ірина Олександрівна, нар. 1918 р. у м. Мизизракс (США), освіта вища (навчалася на 4-му курсі філологічного факультету Львівського університету), арештована 5 листопада 1940 р.³⁵.

20. Наконечна Марія Іванівна, нар. 1924 р. у м. Львові, освіта початкова (учениця 9-го класу середньої школи), арештована 7 вересня 1940 р.³⁶.

21. Винників Наталія Сидорівна, нар. 1920 р. у м. Львові, освіта початкова (учениця 9-го класу середньої школи), арештована 7 вересня 1940 р.³⁷.

*Кость-Арпад Березовський. Львів,
1936 р.*

³¹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 3. — Арк. 170, 177 зв.

³² Там само. — Арк. 185, 189 зв.

³³ Там само. — Т. 4. — Арк. 1, 5 зв.

³⁴ Там само. — Арк. 51, 52, 55.

³⁵ Там само. — Арк. 37, 38, 42 зв.

³⁶ Там само. — Арк. 82, 87 зв.

³⁷ Там само. — Арк. 104, 109 зв.

*Кость-Арпад Березовський. Львів,
1939 р.*

22. Пакуляк Михайло Іванович, нар. 1913 р. у с. Іванків Скалаподільського р-ну Тарнопільської обл., освіта вища (юрист), арештований 10 жовтня 1940 р.³⁸.

23. Горбаль Роман Томович, нар. 1919 р. у м. Львові, освіта середня, арештований 7 вересня 1940 р.³⁹.

24. Дяків Роман Григорович, нар. 1904 р. у с. Жеребки Скалатського р-ну Тарнопільської обл., освіта середня, дата арешту не вказана⁴⁰.

25. Гончарук Богдан Семенович, нар. 1912 р. у м. Львів, освіта середня (студент Львівського політехнічного інституту), дата арешту не вказана.

26. Берест Роман Мар'ян Петрович, нар. 1897 р. у м. Львів, освіта вища, дата арешту не вказана.

27. Гошко Микола Михайлович, нар. 1890 р. у с. Стариця Яворівського р-ну Львівської обл., освіта середня, дата арешту не вказана.

28. Матвійчук Андрій Михайлович, нар. 1913 р. у с. Глушиця Бродівського р-ну Львівської обл., дата арешту не вказана.

29. Думанський Петро Іванович, нар. 1913 р. у с. Товців Винниківського р-ну Львівської обл., дата арешту не вказана.

30. Думанський Степан Іванович, нар. 1918 р. у с. Товців Винниківського р-ну Львівської обл., освіта середня (студент Львівського медичного інституту), дата арешту не вказана.

³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 4. — Арк. 131, 136 зв.

³⁹ Там само. — Арк. 156, 157.

⁴⁰ Там само. — Т. 8. — Арк. 309.

31. Малащук Людвіга Іванівна, нар. 1915 р. у с. Товців Винниківського р-ну Львівської обл., освіта середня (студентка Львівського університету), дата арешту не вказана⁴¹.

32. Клак Петро Васильович, нар. 1911 р. у с. Борятин Мостиського р-ну Львівської обл., дата арешту не вказана.

33. Клак Софія Степанівна, нар. 1917 р. у с. Тулиголове Львівської обл., дата арешту не вказана⁴².

34. Крупа [у документах — «Круп» — І.Д.] Теодозій Володимирович, нар. 1918 р. в с. Залужжя Любачівського р-ну Львівської обл., освіта середня (студент Львівського медичного інституту), арештований 6 вересня 1940 р.⁴³

35. Грицяляк Богдан Миколайович, нар. 1923 р. у м. Перемишлі Дрогобицької обл., освіта середня (учень 10-го класу середньої школи), арештований 3 жовтня 1940 р.⁴⁴.

36. Пецух Михайло Іванович, нар. 1920 р. у м. Львові, освіта середня (учень 10-го класу середньої школи), арештований 9 липня 1940 р.⁴⁵.

37. Онуферко Степан Антонович, нар. 1923 р. у с. Козівка Великоборківського або Козівського р-ну Тарнопільської обл., освіта середня (учень 10-го класу середньої школи), арештований 6 вересня 1940 р.⁴⁶.

38. Булка Орест Іванович, нар. 1922 р., освіта середня (студент Львівського медичного інституту), арештований 6 вересня 1940 р.⁴⁷.

39. Гаврилишин Мирослав Дмитрович, нар. 1923 р., освіта середня, арештований 23 вересня 1940 р.⁴⁸.

40. Старка Богдан Микитович, нар. 1922 р. у м. Львові, освіта середня (студент Львівського медичного інституту), арештований 6 вересня 1940 р.⁴⁹.

⁴¹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 310.

⁴² Там само. — Арк. 311.

⁴³ Там само. — Т. 6. — Арк. 1, 2, 16.

⁴⁴ Там само. — Арк. 60, 61.

⁴⁵ Там само. — Арк. 146, 156.

⁴⁶ Там само. — Арк. 180, 185 зв.

⁴⁷ Там само. — Арк. 199, 200.

⁴⁸ Там само. — Арк. 226.

⁴⁹ Там само. — Арк. 244, 252.

Микола Вовк. Кінець 1930-х рр.

41. Чарковський Михайло Теодорович, нар. 1924 р. у с. Замостя Глинянського р-ну Львівської обл., освіта початкова (учень 9-го класу середньої школи), арештований 20 вересня 1940 р.⁵⁰.

42. Комар Володимир Степанович, нар. 1917 р. у с. Лисятичі Стрийського р-ну Дрогобицької обл., освіта середня (студент філологічного факультету Львівського політехнічного університету), арештований 12 вересня 1940 р.⁵¹.

43. Комар Любов Степанівна, нар. 1919 р. у с. Жирівка Сокольницького р-ну Львівського р-ну, освіта середня (студентка германістики Львівського університету), арештована 11⁵² або 12 вересня 1940 р.⁵³.

44. Зубач Ірина Антонівна, нар. 1923 р. у м. Львові, освіта початкова (учениця 8-го класу середньої школи), арештована 7 вересня 1940 р.⁵⁴.

45. Жидик Григорій Стефанович, нар. 1912 р. у с. Яструбків Щирецького р-ну Львівської обл., освіта початкова, арештований 11 вересня 1940 р.⁵⁵.

46. Столяр Олена Теодорівна, нар. 1916 р. у м. Тарнополі, освіта середня, арештована 9 вересня 1940 р.⁵⁶.

⁵⁰ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 6. — Арк. 274.

⁵¹ Там само. — Т. 7. — Арк. 168, 175, 205.

⁵² Комар Л. Процес 59-и ... — С. 16.

⁵³ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 7. — Арк. 149, 153, 153 зв; Комар Л. Процес 59-и... — С. 7.

⁵⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 7. — Арк. 1, 6 зв.

⁵⁵ Там само. — Арк. 19, 23 зв.

⁵⁶ Там само. — Арк. 57, 61 зв.

47. Ставарська Галина Петрівна, нар. 1920 р. у с. Старі Збоїська Львівського р-ну Львівської обл., освіта початкова, арештована 9 вересня 1940 р.⁵⁷.

48. Кохман Ганна Йосипівна, нар. 1922 р. у с. Хоросниця Перемишлянського р-ну Дрогобицької обл., освіта початкова, арештована 7 вересня 1940 р.⁵⁸.

49. Данилевич Михайло Васильович, нар. 1910 р. у с. Залужжя Збаразького р-ну Тернопільської обл., освіта початкова, арештований 11 вересня 1940 р.⁵⁹.

50. Клячківський Дмитро Семенович, нар. 1911 р. у м. Збараж Тернопільської обл., освіта середня, арештований 18 вересня 1940 р.⁶⁰.

51. Матла Олена Антонівна, нар. 1917 р. у с. Містки Пониквицького р-ну Львівської обл., освіта середня, арештована 3⁶¹ або 7 вересня 1940 р.⁶².

52. Притуляк Стефанія Василівна, нар. 1915 р. у с. Конюхів Стрийського р-ну Дрогобицької обл., освіта початкова, арештована 7 вересня 1940 р.⁶³.

53. Безпалько Ірина Володимирівна, нар. 1921 р. у с. Ворзель Київської губернії, освіта середня (студентка Львівського медичного інституту), арештована 6 вересня 1940 р.⁶⁴.

54. Боднар Ганна Андріївна, нар. 1920 р. у м. Львові, освіта середня (студентка 2-го курсу фізико-математичного факультету Львівського педагогічного інституту), арештована 23 вересня 1940 р.⁶⁵.

55. Попадин Ольга Петрівна, нар. 1923 р. у м. Львові, освіта початкова (учениця 9-го класу середньої школи), арештована 19 вересня 1940 р.⁶⁶.

⁵⁷ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 7. — Арк. 97, 101 зв.

⁵⁸ Там само. — Арк. 126, 131 зв.

⁵⁹ Там само. — Т. 8. — Арк. 48, 55 зв, 70.

⁶⁰ Там само. — Т. 8. — Арк. 108, 112 зв.

⁶¹ Матла-Казанівська О. — *Із спогадів...* — С. 269.

⁶² ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 7. — Арк. 206, 211.

⁶³ Там само. — Т. 8. — Арк. 1, 2 зв.

⁶⁴ Там само. — Арк. 25, 30, 30 зв, 33.

⁶⁵ Там само — Арк. 133, 137, 137 зв.

⁶⁶ Там само. — Арк. 151, 155, 155 зв.

Микола Вовк. 1940 р.

56. Світлик Лідія-Оксана Юліанівна, нар. 1924 р. у м. Львові, освіта початкова (учениця 9-го класу середньої школи), арештована 7 вересня 1940 р.⁶⁷.

57. Шухевич Наталія Йосипівна, нар. 1922 р. у м. Радехів Львівської обл., освіта середня (студентка 1-го курсу Львівського медичного інституту), арештована 9 вересня 1940 р.⁶⁸.

58. Матківська Марія-Ангеліна Петрівна, нар. 1921 р. у с. Росоховатець Золотниківського або Підволочиського р-ну Тернопільської обл., освіта середня, арештована 11 вересня 1940 р.⁶⁹.

59. Шенгера Петро Іванович, нар. 1920 р. у с. Соколівка Пониковицького або Щи-

рецького р-ну Львівської обл., освіта середня (студент 1-го курсу фізико-математичного факультету Львівського педагогічного інституту), арештований 23 жовтня 1940 р.⁷⁰.

58 особам інкримінували злочини за статтю 54^I КК УРСР, пунктами 2^{II} та 11^{III}. 59-му, П. Шенгері, — за статтями 19^{IV}, 54 (п.п. 2 та 11), 20^V, 206^{VI}, 71 КК УРСР.

Згідно зі слідчими документами, злочини підсудних полягали у такій діяльності.

В березні 1940 р. на посаду керівника організаційної референтури КЕ призначено І. Максиміва, К.-А. Березовського — рефе-

⁶⁷ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 7. — Арк. 37, 42 зв, 47.

⁶⁸ Там само. — Т. 8. — Арк. 168, 172 зв.

⁶⁹ Там само. — Арк. 191, 195 зв.

⁷⁰ Там само. — Арк. 207, 211 зв.

¹ 54-та стаття карного кодексу УРСР (відповідає статті 58 КК РСФСР) — стаття першого розділу особливої частини КК УРСР — Контрреволюційні злочини, що визначала злочином антидержавну діяльність. Складалася з 14 пунктів.

рентом пропаганди КЕ, М. Матвійчука — референтом розвідки, В. Ковалик — керівником жіночої сітки ОУН, також вона організувала пошук конспіративних квартир для перебування кур'єрів від закордонного центру ОУН та для таємних зустрічей членів КЕ.

І. Максимів організував розширення мережі ОУН: Н. Шухевич проводила агітацію серед жінок, К. Березовський та С. Сороківський — серед студентів, В. Ковалик та М. Пакуляк — на підприємствах, фабриках та заводах⁷².

Таким чином, на 1 вересня 1940 р. кількість членів ОУН у Західній Україні, що підпорядковувалися Львівській КЕ, склада-

¹¹ Пункт 2 статті 54 КК УРСР: «За збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі або на місцях з цієї самою метою і, зокрема, щоб силоміць відірвати від Союзу РСР і окремої союзної республіки будь-яку частину її території або розірвати укладені Союзом РСР з іноземними державами договори...» // Кримінальний кодекс УРСР [далі — КК УРСР]. Офіційний текст з змінами і доповненнями на 1 лютого 1940 р. — Київ: Юридичне видавництво Народного Комісаріату Юстиції Союзу РСР, 1940 р. — С. 27—28.

¹¹¹ Пункт 11 статті 54 КК УРСР: «За всяку організаційну діяльність, спрямовану на підготування або вчинення передбачених у цьому розділі злочинів [контрреволюційні злочини — дія, спрямована на повалення, підлив або послаблення радянської влади. — І. Д.], а також за участь в організації, утворенні для підготування або вчинення одного з злочинів, передбачених у цьому розділі...» // КК УРСР. — С. 32.

^{11V} Стаття 19 КК УРСР: «Заходи соціальної оборони застосовуються до всіх співучасників злочину (підмовників, виконавців, підсобників) залежно від ступеня їх участі в даному злочині і від ступеня їх соціальної небезпеки. За переховування злочинів або слідів злочину, коли це не допомагає виконанню злочину, застосовуються заходи соціальної оборони тільки у випадках, спеціально зазначених у цьому Кодексі». // КК УРСР. — С. 9.

^V Стаття 20 КК УРСР: «Підмовниками вважаються особи, які схилили до скоєння злочину.

Виконавцями вважаються особи, які брали безпосередню участь у виконанні злочину, в чому вона б не полягала.

Підсобниками вважаються люди, які допомагали вчинити злочин порадами, вказівками, усуненням перешкод та іншими способами, а також переховували злочинця або сліди злочину.

За недонесення про вчинений або підготовлюваний злочин застосовуються заходи соціальної оборони тільки у випадках, спеціально зазначених у цьому Кодексі». // КК УРСР. — С. 9—10.

^{11V} Стаття 206 IX розділу КК УРСР «Військові злочини»: «Військовими злочинами визнаються спрямовані проти встановленого порядку несення військової служби злочини, вчинені військовослужбовцями і військовозобов'язаними запасу Робітничо-Селянської Червоної Армії під час перебування в лавах Робітничо-Селянської Червоної Армії». // КК УРСР. — С. 107.

⁷¹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 285—286.

⁷² Там само. — Арк. 287.

Дмитро Клячківський.
Фото 1930-х рр.

ла 5500 осіб^{VII}. Це дозволило розпочати підготовку антирадянського повстання, яке планувалося на вересень 1940 р. Для цього було розроблено «Мобілізаційний план», що був розісланий у всі області Західної України у серпні 1940 р. Попередньо зроблено облік військових-українців РККА^{VIII}. Розвідка ОУН (керівник — М. Матвійчук) проводила збір матеріалів про розташування та плани військових частин РККА. Також створювали «чорні списки» працівників партійних структур, офіцерів РККА, співробітників НКВД, осіб, що прибули зі Сходу України. Було проведено заходи для створення т. зв. «Сеньйорату» — авторитетних осіб, що повинні стати «кістяком» державного апарату новоствореної держави внаслідок повстання. Ця робота у Львові була доручена М. Пакулякові.

Проводилася військова підготовка кадрів ОУН у лісах, використовували при цьому польську зброю, яку збирали у спеціальних схрони. На гроші, що надсилалися з-за кордону, купувалася військова література, устами, інструкції, топографічні карти⁷³.

^{VII} Показовий суд 15—18 січня 1941 р. мав на меті дискредитації ОУН та створення позитивної думки про радянську владу та НКВД. На ньому було засуджено кілька керівних членів ОУН, проте більшість — учні шкіл та училищ, що нещодавно стали членами Юнацтва ОУН. Це свідчить про перебільшення успіхів та масштабності операції НКВД з ліквідації ОУН і наводить на думку про свідоме завищення кількості членів ОУН з пропагандивною метою.

^{VIII} РККА (від рос. Рабоче-Крестьянская Красная Армия). Офіційна назва збройних сил СРСР протягом 1918—1946 р. З 1946 — Радянська Армія (всі роди військ, крім воєнно-морських сил).

⁷³ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 288.

К.-А. Березовський, С. Сороківський та Б.-Л. Єднорог здійснили заходи зі створення ланок ОУН у східних регіонах УРСР⁷⁴.

Індивідуальний зміст обвинувачень підсудних був таким:

І. Максимів був від 1930 р. членом ОУН. В листопаді 1939 р. перейшов радянсько-німецький кордон та опинився у Німеччині, а в січні 1940 р. повернувся в Україну. У лютому 1940 р. організував у Коломиї 6-денні курси для ОУН та створив молодіжну мережу. Зберігав кошти ОУН. Часто виїжджав до Станіславова з інспекційними перевітками⁷⁵.

М. Вовк — від травня 1940 член ОУН, завербований К.-А. Березовським. Псевдо — ‘Андрій’, керівник Львівської округи ОУН (Куликівський, Яворівський, Винниківський, Городоцький, Щирецький, Бібрецький, Рудський райони). Від 1 вересня 1940 р. член КЕ як керівник референтури пропаганди⁷⁶.

М. Матвійчук — керівник референтури розвідки ОУН від 1 вересня 1940 р. Брав участь у підготовці антирадянського повстання⁷⁷.

М. Думанський — заступник керівника референтури розвідки ОУН. При арешті у нього вилучено гранату, револьвер та антирадянську листівку⁷⁸.

К.-А. Березовський — член ОУН з 1934 р. Псевда — ‘Карпо’ та ‘Кречет’. Керівник референтури пропаганди. Завербував М. Вовка та С. Сороківського⁷⁹.

С. Сороківський — працівник референтури пропаганди ОУН⁸⁰.

Б.-Л. Єднорог — член ОУН з 1939 р. Завербований Голімбйовським. Очолив ОУН у Львівському університеті, а потім у всіх вищих навчальних закладах Львова, працівник референтури пропаганди. Агітував студентів з Харкова та Одеси вступати в ОУН та створювати ланки ОУН на сході України⁸¹.

Ю. Костишин — член ОУН з 1935 р. Псевда — ‘Лис’ та ‘Вовк’. До 1939 р. керівник Юнацтва ОУН у Дрогобицькій окрузі. З 1939 пере-

⁷⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 290.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. — Арк. 292.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. — Арк. 293.

⁸¹ Там само.

Олена Матла. Львів, 1941 р.

їхав до Львова. Заступник керівника організаційної референтури, керував Винниківським, Яворівським та Куликівським районними проводами ОУН. Зберігав 45 топографічних карт та військову літературу. Від 1940 р. проживав під ім'ям Марків Юрій Михайлович⁸².

Т. Коцюба — член ОУН від 1937 р., псевдо — ‘Верба’. До 1939 р. був керівником Юнацтва ОУН у гімназії м. Дрогобича. У Львові проживав з 1940 р. та керував Юнацтвом ОУН, займався залученням учнів шкіл до лав ОУН⁸³.

Б. Куницький — член ОУН від 1938 р. Від 1939 р. був керівником Юнацтва ОУН в одній з львівських шкіл. Кур’єр між КЕ та Центром ОУН у Кракові⁸⁴.

С. Нирка — керівник Юнацтва ОУН в одній з львівських шкіл. Проводив облік працівників НКВД, зберігав антирадянську літературу та зброю. Брав участь у переховуванні радіостанції ОУН,

⁸² ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 293–294.

⁸³ Там само. — Арк. 294.

⁸⁴ Там само.

переданої з-за кордону. При арешті намагався застрелитися з допомогою пістолета системи Браунінг, що був вилучений та доданий до речових доказів проти нього⁸⁵.

О. Левицький — псевдо 'Смерека', від лютого 1940 р. був керівником Юнацтва ОУН у двох середніх школах Львова. Проводив збір інформації про місця проживання співробітників НКВД та партійних структур, адрес та планів військових частин⁸⁶.

С. Тисяк — член ОУН з 1937 р., псевдо 'Степ'. До 1939 р. керував міським окружним проводом ОУН. Зберігав вогнепальну зброю (револьвер системи Наган, польську гвинтівку та 29 набоїв, пачку пороху) та антирадянську літературу. З метою конспірації та одержання корисної інформації для ОУН вступив до ВЛКСМ⁸⁷.

Д. Слюзар — член ОУН з 1940 р., залучений С. Сороківським. Залучав до ОУН студентів Львівського університету⁸⁸.

О. Волошина — зберігала грошовий фонд ОУН в сумі 8000 рублів (радянськими та іноземними знаками)⁸⁹.

В. Ковалик — член ОУН від 1934 р., керувала жіночою мережею організації та займалася пошуком конспіративних квартир для потреб ОУН⁹⁰.

Олена Матла. Львів, 1942 р.

⁸⁵ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 294.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само. — Арк. 295.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

Наталія Шухевич

М. Грицай — залучена до ОУН в 1936 р. Іриною Козак. Від 1939 керувала Юнацтвом ОУН в одній з середніх шкіл Львова. Від 1940 р. — заступниця керівника кур'єрської референтури Любові Шевчик. Відала шифрувальною роботою, обліком членів ОУН, зброї, зв'язкових на території Західної України. Під час арешту у неї були вилучені всі вищевказані матеріали та додані до справи⁹¹.

Д. Коверко — член ОУН від 1938 р., залучена Дарією Сидір. Від 1939 р. — інструктор ОУН в одній з середніх шкіл Львова, кур'єр КЕ до Тарнопільського обласного проводу⁹².

І. Пик — член ОУН від 1936 р. Від 1939 р. утримувала конспіративну квартиру для потреб ОУН⁹³.

М. Наконечна — член ОУН від січня 1940 р., залучена до роботи ОУН Ганною Кінкою-‘Вірою’. Зберігала антирадянську літературу, листівки та шифри⁹⁴.

Н. Винників — член ОУН від 1939 р., залучена до організації Іриною Козак. Від 1939 р. керівниця осередку Юнацтва ОУН в одній з середніх шкіл Львова, що налічував 15 членів. Зберігала антирадянську літературу⁹⁵.

М. Пакуляк — член ОУН від 1937 р. Керівник міського проводу ОУН у Львові, відповідальний за створення т.зв. «Сеньйорату». В 1939 р. двічі переходив радянсько-німецький кордон⁹⁶

⁹¹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 295—296.

⁹² Там само. — Арк. 296.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само. — Арк. 296—297.

⁹⁶ Там само. — Арк. 297.

Р. Горбаль — заступник керівника Львівського міського проводу ОУН. У власній квартирі приймав керівника Тернопільського обласного проводу ОУН Костянтина¹ Вальчика-‘Сума’⁹⁷.

Р. Дяків — завідував складом зброї у саду собору св. Юра. Арсенал налічував 9 ручних кулеметів, 11 гвинтівок, більше 1000 бойових набоїв. Переховував у власній квартирі Л. Зацного. В липні 1940 р. відвідав м. Чернівці (щойно окуповані РККА) для створення ланки ОУН⁹⁸.

Б. Гончарук — в липні 1940 р. був кур’єром ОУН на Буковину для встановлення контактів з місцевим осередком організації (керівник ‘Славко’)⁹⁹.

Р.-М. Берест — працівник референтури розвідки ОУН. Проводив збір матеріалів з розташування аеродромів, військових частин та підрозділів РККА, організовував перетинання кур’єрами ОУН радянсько-німецького кордону. При арешті у нього вилучено пістолет системи Дрейса з набоями та антирадянську літературу¹⁰⁰.

М. Гошко — член ОУН, арештований у Перемишлі. Після загибелі 3 вересня 1940 р. його сина Володимира, керівника референтури розвідки ОУН у Бродях, переїхав з Бродів до Львова. Переховувався у свого брата. За дорученням М. Матвійчука повинен був перетнути радянсько-німецький кордон. Заарештований під час переходу кордону¹⁰¹.

А. Матвійчук — керівник референтури розвідки ОУН. Залучив до діяльності ОУН Р.-М. Береста¹⁰².

С. Думанський — працівник референтури розвідки, заступник М. Думанського — керівника референтури розвідки ОУН, свого брата¹⁰³.

П. Думанський — брат М. Думанського. Зв’язковий КЕ та Центру ОУН у Кракові. Заарештований на конспіративній квартирі. При затриманні спробував втекти¹⁰⁴.

¹ У документі помилково вказане ім’я «Олег».

⁹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 297.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само. — Арк. 298.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само.

Олена Столяр

Л. Малащук — член ОУН, залучена до ОУН М. Думанським. Утримувала конспіративну квартиру, де зустрічалися члени КЕ з кур'єрами від Центру ОУН у Кракові¹⁰⁵.

П. Клак — член ОУН, залучений до роботи ОУН М. Думанським. Працівник референтури розвідки ОУН. Проводив збір відомостей про РККА¹⁰⁶.

С. Клак — член ОУН, працівниця референтури розвідки ОУН. Проводила збір відомостей про РККА¹⁰⁷.

Т. Крупа — член ОУН під псевдом 'Харон'. Кур'єр КЕ до Дрогобицького та Перемиського обласних проводів. Вів залучення до ОУН нових членів. Володів інформацією про радіостанцію у Перемишлі та перевіряв її дієздатність. Проводив пошук шляхів переходу радянсько-німецького кордону¹⁰⁸.

Б. Грицяляк — член ОУН, для потреб якої сконструював радіостанцію¹⁰⁹.

М. Пецух — член Юнацтва ОУН від січня 1940 р. Керував ланкою Юнацтва в одній з середніх шкіл Львова¹¹⁰.

С. Онуферко — член Юнацтва ОУН від березня 1940 р. Керівник ланки в одній з середніх шкіл Львова. Залучав до ОУН нових членів¹¹¹.

О. Булка — від листопада 1939 р. член Юнацтва ОУН¹¹².

¹⁰⁵ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 299.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само. — Арк. 300.

М. Гаврилишин — від червня 1939 р. член Юнацтва ОУН, керівник ланки у одній з середніх шкіл Львова. Вербував нових членів¹¹³.

Б. Старка — від січня 1939 р. член Юнацтва ОУН¹¹⁴.

М. Чарковський — член Юнацтва ОУН¹¹⁵.

В. Комар — член ОУН від 1935 р. До 1939 р. керівник Юнацтва ОУН у гімназії «Філія», залучав нових членів. Від 1939 р. — розвідник та військовий інструктор ОУН. Проводив збір даних про партійних працівників¹¹⁶.

Л. Комар — член ОУН від літа 1940 р., зв'язкова¹¹⁷.

І. Зубач — член ОУН від 1939 р. під псевдом 'Ольга'. Утримувала конспіративну квартиру для кур'єрів центру ОУН у Кракові¹¹⁸.

Г. Жидик — член ОУН. Утримував конспіративну квартиру, у якій приймав Д. Мирона — провідника КЕ¹¹⁹.

О. Столяр — член ОУН від лютого 1939 р. Від вересня 1939 р. — зв'язкова КЕ з Волинським обласним проводом ОУН. Залучила 4-х осіб до ОУН¹²⁰.

Г. Ставарська — член ОУН від літа 1940 р. Переховувала у власній квартирі Д. Мирона¹²¹.

Г. Кохман — член ОУН від квітня 1940 р. Залучена до ОУН Гриною Ковалик. Зв'язкова. Утримувала конспіративну квартиру для прийому кур'єрів від Центру ОУН у Кракові¹²².

М. Данилевич — член ОУН від 1936 р. До грудня 1939 р. — керівник Збаразького повітового проводу ОУН. Підпорядковувався Д. Клячківському, за завданням якого віз до Львова друкарську машинку для потреб КЕ. Затриманий на конспіративній квартирі¹²³.

Д. Клячківський — від липня 1940 р. член КЕ ОУН. Керівник Юнацтва ОУН у Станіславській області. В січні 1940 р. надав М. Данилевичу фальшиві документи та відрядив до Львова з дру-

¹¹² ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 300.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само. — Арк. 301.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само.

¹²³ Там само.

Ольга Попадин

карською машинкою для потреб КЕ¹²⁴.

О. Матла — член ОУН. Утримувала конспіративну квартиру для прийому кур'єрів від Центру ОУН у Краків¹²⁵.

С. Пригуляк — член ОУН, зв'язкова¹²⁶.

Г. Боднар — член ОУН від лютого 1940 р., утримувала конспіративну квартиру для зустрічей членів КЕ¹²⁷.

О. Попадин — член ОУН від квітня 1940 р., зв'язкова між Л. Шевчик та Г. Боднар¹²⁸.

І. Безпалько — член ОУН¹²⁹.

Л. Світлик — член ОУН, зв'язкова КЕ¹³⁰.

Н. Шухевич — член ОУН, кур'єр КЕ. Утримувала конспіративну квартиру для прийому кур'єрів від Центру ОУН у Кракові¹³¹.

М.-А. Матківська — член ОУН. Зв'язкова КЕ з Бучацьким окружним проводом ОУН¹³².

П. Шенгера — член ОУН, за завданням якої погодився на роботу в НКВД. Не доносить про дії та плани ОУН. Навпаки, попереджав про арешти членів ОУН. Передав С. Нирці списки імен співробітників НКВД, при арешті спробував накласти на себе руки. При обшуку у С. Нирки виявлено револьвер з набоями та списки імен працівників НКВД, передані П. Шенгерою¹³³.

¹²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 301.

¹²⁵ Там само. — Арк. 302.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Там само.

¹³² Там само.

Судове засідання тривало від 15 до 18 січня 1941 р. у приміщенні обласного управління НКВД у м. Львові. Всі підсудні були засуджені за ст. 54 п.п. 2 та 11 КК УРСР: «Суд вважає, що всім підсудним по цій справі злочин по ст. ст. 54-2 та 54-11 цілком доведено»¹³⁴.

Таким чином, І. Максимів, М. Вовк, М. Матвійчук, М. Думанський, К.-А. Березовський, С. Сороківський, Б.-Л. Єднорог, Ю. Костишин, Т. Коцюба, Б. Куницький, О. Левицький, С. Нирка, С. Тисляк, Д. Слюзар, О. Волошина, В. Ковалик, М. Грицай, Д. Коверко, І. Пик, Н. Винників, М. Пакуляк, Р. Горбаль, Р. Дяків, Б. Гончарук, Р.-М. Берест, М. Гошко, А. Матвійчук, П. Думанський, С. Думанський, Л. Малащук, П. Клак, Т. Крупа, Б. Грицяляк, М. Пецух, В. Комар, Л. Комар, І. Зубач, О. Столяр, М. Данилевич, Д. Клячківський, Г. Боднар та П. Шенгера були засуджені до розстрілу з конфіскацією майна на користь держави¹³⁵. С. Клак, М. Наконечна, О. Булка, С. Онуферко, М. Гаврилишин, Б. Старка, М. Чарковський, Г. Жидик, Г. Ставарська, Г. Кохман, О. Матла, С. Притуляк, І. Безпалько, О. Попадин, Л. Світлик, Н. Шухевич, М.-А. Матківська — по 10 років ІТЛ¹ та по 5 років ураження в правах з конфіскацією майна на користь держави¹³⁶.

Ольга Попадин

¹³³ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 302.

¹³⁴ Там само. — Арк. 401.

¹³⁵ Там само. — Арк. 401, 401 зв.

¹ ІТЛ (від рос. Исправительно-трудовые лагеря) — система концентраційних таборів СРСР в 1919—1956 рр.

¹³⁶ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 401 зв.

Після суду їх утримували у в'язниці № 1 (декого утримували у тюрмі № 4, т. зв. «Бригідки»¹³⁷) до виконання вироку. Протягом кількох наступних днів всі засуджені написали скарги про незаконність обвинувачення, а згодом (протягом січня — лютого 1941 р.) їх батьки слали листи та телеграми у республіканський суд та особисто Й. Сталінові з проханням про помилування¹³⁸.

Внаслідок таких заходів вироки засуджених було переглянуто Верховним судом ССРСР та в березні 1941 р. змінено: вирок щодо І. Зубач змінено на 10 років ув'язнення в ІТЛ. Злочин П. Думанського переqualіфіковано за ст. 54 п. 12¹ КК УРСР та змінено на 10 років ІТЛ. Вироки Б. Куницького, О. Левицького, Д. Слюзая, О. Волошиної, М. Грицай, Д. Коверко, Н. Винників, Р. Горбала, Б. Гончарука, Л. Малащук, Т. Крупи, М. Пецуха, В. Комара, Л. Комар, О. Столяр, Д. Клячківського, Г. Боднар та П. Шенгери замінено на 10 років ІТЛ. Вироки щодо С. Клак, І. Безпалько, М.-А. Матківської змінено на 8 років ІТЛ; О. Булки, С. Онуферка, М. Гаврилишина, С. Притуляк, Б. Старки, М. Чарковського — на 6 років ІТЛ; Л. Світлик, Г. Ставарської, О. Попадин, Н. Шухевич — на 5 років ІТЛ. Звинувачення щодо Г. Жидика переqualіфіковано за ст. 19 та 54 п. 2 КК УРСР та змінено вирок на 4 роки ІТЛ. 27 березня 1941 р. Вищу міру покарання І. Пик, як громадянці США, змінено на екстрадицію (за свідченням О. Матли-Казанівської, цього було досягнуто стараннями посла США у Москві¹³⁹). Вироки щодо І. Максиміва, М. Вовка, М. Матвійчука, М. Думанського, С. Думанського, К.-А. Березовського, С. Сороківського, Б.-Л. Єднорога, Ю. Костишина, Т. Коцюби, С. Нирки, С. Тисяка, В. Ковалик, Б. Грицяляка, М. Пакуляка, Р. Дяківа, Р.-М. Береста, М. Гошка, А. Матвійчука, П. Клака, М. Данилевича залишили без змін, тобто розстріл¹⁴⁰. Вироки (по 10 р. ув'язнення) щодо М. Наконечної, Г. Кохман, О. Матли теж не змінили.

¹³⁷ *Комар Л. Процес 59-и...* — С. 40; *Записав І. Дерев'яний 26.10.2010 у м. Львові від Казанівського Богдана, 1916 р.н.* — Фонд Національного музею-меморіалу пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

¹³⁸ *ГДА СБ України.* — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 5. — Арк. 1 — 424.

¹ *Пункт 12 статті 54 КК УРСР: «За недонесення про певно відомий підготовлюваний або про вчинений контрреволюційний злочин...» // КК УРСР.* — С. 32.

¹³⁹ *Матла-Казанівська О. Із спогадів зв'язкової...* — С. 271.

¹⁴⁰ *ГДА СБ України.* — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 8. — Арк. 424.

Частина смертних вироків була здійснена 14 квітня 1941 р. Вони стосувалися І. Максиміва¹⁴¹, М. Думанського¹⁴², М. Вовка¹⁴³, С. Сороківського¹⁴⁴, С. Нирки¹⁴⁵, М. Гошка¹⁴⁶. Щодо інших засуджених до розстрілу інформації немає. У справі містяться документи, що інформують про розстріли 26 червня 1941 р. у в'язниці № 2 братів С. Клак: Клака Миколи Степановича¹⁴⁷, Клака Григорія Степановича¹⁴⁸, Клака Івана Степановича¹⁴⁹. Тому цілком імовірно, що вироки щодо окремих осіб виконувалися протягом квітня — червня 1941 р., що порушувало усталену процедуру. Аналогічно справа Б. Старки 18 січня 1941 р. була передана на розгляд військового трибуналу військ НКВД УРСР, що тоді ж засудив Б. Старку до розстрілу. За процедурою вироки військового трибуналу виконувалися через 12 годин після вироку. Але й у цьому випадку співробітники радянських карально-репресивних органів порушили усталену процедуру, і вирок було виконано 18 серпня 1941 р.¹⁵⁰

Таким чином, з 59-ти підсудних було засуджено до розстрілу 42 особи, а до ув'язнення в ІТЛ — 17. Після перегляду справи до розстрілу засудили 22 осіб, до ІТЛ — 36, І. Пик виїхала до США.

Депортації засуджених до ІТЛ відбувалися лише 21 червня 1941 р.¹⁵¹, перед початком німецько-радянської війни.

Невелика частина засуджених членів ОУН — керівні члени КЕ (загалом 52 дійсних членів ОУН, 6 членів Юнацтва ОУН та одна особа — О. Волошина — довірена особа, що не була чинним членом організації). Про це свідчить Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова про ліквідацію організації ОУН у Західній Україні, де зазначені лише 8 осіб (І. Максимів, М. Матвійчук,

¹⁴¹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75170фп. — Т. 9. — Арк. 97 зв.

¹⁴² Там само. — Т. 10. — Арк. 124 зв.

¹⁴³ Там само. — Т. 9. — Арк. 96 зв.

¹⁴⁴ Там само. — Т. 10. — Арк. 200.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 213.

¹⁴⁶ Там само. — Арк. 245.

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 128 зв.

¹⁴⁸ Там само. — Арк. 130 зв.

¹⁴⁹ Там само. — Арк. 131 зв.

¹⁵⁰ Там само. — Арк. 276.

¹⁵¹ Матла-Казанівська О. *Із спогадів зв'язкової...* — С. 272; Комар Л. *Процес 59-и...* — С. 53.

Родина Старків. Праворуч – Богдан

нівці Кам'янка-Струмилівського р-ну Львівської обл., освіта середня¹⁵⁴. Інформація про арешт відсутня.

3. Гасин Володимир Васильович, нар. 1916 р. в с. Конюхів Стрийського р-ну Дрогобицької обл., освіта середня¹⁵⁵. Інформація про арешт відсутня.

4. Винничук Іван Васильович (він же Сич Остап Васильович), нар. 1911 р. у м. Княжів Станіславівської обл.¹⁵⁶. Інформація про арешт та освіту відсутня.

5. Гринів Орест Іванович, нар. 1912 р. у с. Куликів Куликівського або Лопатинського р-ну Львівської обл., освіта середня, заарештований 31 березня 1940 р.¹⁵⁷.

М. Вовк, В. Ковалюк, М. Думанський, К.-А. Березовський, М. Грицай та Р. Горбаль¹⁵².

Наступний судовий процес відбувався 12—13 травня 1941 р. На лаві підсудних опинилося 39 осіб, причетних до діяльності ОУН та арештованих протягом листопада 1940 — січня 1941 рр. (за винятком В. Глуха, арештованого в грудні 1939 р., та О. Гриніва, арештованого у березні 1940 р.):

1. Глух Василь Степанович (він же Андрусин Андрій Степанович), нар. 1920 р. у с. Конюхи Бережанського р-ну Тернопільської обл., заарештований в грудні 1939 р.¹⁵³.

2. Собашек Іларіон Йосипович, нар. 1917 р. в с. Яблу-

¹⁵² Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова... — С. 314—315.

¹⁵³ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та інших. — Арк. 65, 71, 74.

¹⁵⁴ Там само. — Арк. 104.

¹⁵⁵ Там само. — Арк. 104.

¹⁵⁶ Там само. — Арк. 104.

¹⁵⁷ Там само. — Арк. 19—20.

6. Могильницька-Трачук Євгенія Авксентіївна, нар. 1916 р. у м. Острог Рівненської обл., освіта середня (студентка), заарештована 13 листопада 1940 р.¹⁵⁸.

7. Грималюк Василь Миколайович (інформації немає).

8. Зубрій Іван Миколайович (інформації немає).

9. Дзедзінський Лев Леонардович, нар. 1919 р. у м. Львові, освіта середня (студент)¹⁵⁹. Інформація про арешт відсутня.

10. Малик Микола Тимофійович, нар. 1913 р. у с. Серединки Микулинецького р-ну Тарнопільської обл., освіта середня (студент медичного інституту), заарештований 16 грудня 1940 р.¹⁶⁰.

11. Мацьків Микола-Мирослав Михайлович, нар. 1911 р. у м. Львові, освіта середня¹⁶¹. Інформація про арешт відсутня.

12. Тихолиз Євстахій Теодорович, нар. 1920 р. у м. Львові, заарештований в грудні 1940 р.¹⁶².

13. Гнур Петро Олександрович, нар. 1921 р. у м. Львові, заарештований 16 грудня 1940 р.¹⁶³.

14. Зачкевич Ольга Михайлівна, нар. 1919 р. у Ново-Яричівському р-ні (населений пункт не вказано) Львівської обл., заарештована 16 грудня 1940 р.¹⁶⁴.

15. Гавур Роман Михайлович, нар. 1917 р. у м. Львові, заарештований 16 грудня 1940 р.¹⁶⁵.

16. Дуда Мирослава Павлівна, нар. 1914 р. у м. Золочеві Львівської обл., заарештована 24 грудня 1940 р.¹⁶⁶.

17. Котелко Микола Степанович, нар. 1920 р. у м. Городенка Станіславівської обл., освіта середня (студент)¹⁶⁷. Інформація про арешт відсутня.

18. Гурій Григорій Дмитрович, нар. 1917 р. у с. Озимина Львівської обл., освіта середня (студент 2-го курсу Інституту радянської торгівлі), заарештований 27 грудня 1940 р.¹⁶⁸.

¹⁵⁸ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та інших. — Арк. 1 2.

¹⁵⁹ Там само. — Арк. 104.

¹⁶⁰ Там само. — Арк. 41.

¹⁶¹ Там само. — Арк. 104.

¹⁶² Там само. — Арк. 21.

¹⁶³ Там само. — Арк. 15.

¹⁶⁴ Там само. — Арк. 3.

¹⁶⁵ Там само. — Арк. 28.

¹⁶⁶ Там само. — Арк. 55.

¹⁶⁷ Там само. — Арк. 104 зв.

¹⁶⁸ Там само. — Арк. 32.

Микола Матвійчук із матір'ю
Катериною. Серпень 1938 р.

19. Вовк Нестор Гаврилович, нар. 1923 р. у с. Гаї Львівської обл., освіта середня (студент)¹⁶⁹. Інформація про арешт відсутня.

20. Богурат Мирон Іванович, нар. 1921 р. у м. Львові, освіта середня (студент Медичного інституту), заарештований 24 грудня 1940 р.¹⁷⁰.

21. Котович Ніна Анатоліївна, нар. 1920 р. у с. Сарни Краковецького р-ну Львівської обл., заарештована 20 січня 1941 р.¹⁷¹.

22. Думанська Марія Владиславівна, нар. 1919 р. у м. Дрогобичі, заарештована 16 грудня 1940 р.¹⁷².

23. Павлусевич Теофілія Михайлівна, нар. 1903 р. у с. Лишиця-Горішня Рогатин-

ського р-ну Станіславівської обл., освіта середня, заарештована 23 грудня 1940 р.¹⁷³.

24. Шкляр Галина Рафаїлівна, нар. 1917 р. у с. Решетиліві Новосанжарського р-ну Полтавської обл., освіта неповна вища (студентка останніх курсів Львівського політехнічного інституту), заарештована 25 лютого 1940 р.¹⁷⁴.

25. Калівошко Ілля Назарович, нар. 1916 р. в с. Ременів Ново-Яричівського р-ну Львівської обл.¹⁷⁵. Інформація про арешт та освіту відсутня.

¹⁶⁹ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та інших. — Арк. 104 зв.

¹⁷⁰ Там само. — Арк. 49.

¹⁷¹ Там само. — Арк. 51.

¹⁷² Там само. — Арк. 5.

¹⁷³ Там само. — Арк. 13 14.

¹⁷⁴ Там само. — Арк. 47 48.

¹⁷⁵ Там само. — Арк. 104 зв.

26. Юр Василь Кирилович, нар. 1911 р. у с. Ременів Ново-Яричівського р-ну Львівської обл., заарештований 15 грудня 1940 р.¹⁷⁶.

27. Пец Іван Михайлович, нар. 1914 р. у с. Тимковичі Станіславівської обл., освіта середня (студент), заарештований 14 січня 1940 р.¹⁷⁷.

28. Онишко Василь Михайлович, нар. 1917 р. у с. Дорнфельд Щирецького р-ну Львівської обл., заарештований 21 січня 1941 р.¹⁷⁸.

29. Приндин Михайло Михайлович, нар. 1915 р., освіта середня (студент 2-го курсу Медичного інституту), заарештований 24 грудня 1940 р.¹⁷⁹. Інформація про місце народження відсутня.

30. Біленький Богдан Ярославович, нар. 1921 р. у м. Львові, освіта середня (студент медичного інституту), заарештований 16 грудня 1940 р.

31. Кішай Маркян Миколайович, нар. 1911 р. у с. Олесине Козівського р-ну Тарнопільської обл., заарештований 16 грудня 1940 р.¹⁸⁰.

32. Романишин Іван Миколайович, нар. 1913 р. у с. Бжовиці Заложцівського р-ну Тарнопільської обл., освіта середня¹⁸¹. Інформація про арешт відсутня.

33. Сулима Іван Теодорович, нар. 1914 р. у с. Гірське Стрийського р-ну Дрогобицької обл., заарештований 16 грудня 1940 р.¹⁸².

34. Ліуш Іван Васильович, нар. 1913 р. у с. Костовичі Львівської обл., заарештований 16 грудня 1940 р.¹⁸³.

35. Кузик Йосип Петрович, нар. 1912 р. у с. Соколівка Пониковицького або Щирецького р-ну Львівської обл., освіта початкова, заарештований 16 грудня 1940 р.¹⁸⁴.

36. Мазай Євген Васильович, нар. 1914 р. у м. Олесько Львівської обл.¹⁸⁵. Інформація про арешт відсутня.

¹⁷⁶ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та інших. — Арк. 11 12.

¹⁷⁷ Там само. — Арк. 9 10.

¹⁷⁸ Там само. — Арк. 57.

¹⁷⁹ Там само. — Арк. 53.

¹⁸⁰ Там само. — Арк. 17.

¹⁸¹ Там само. — Арк. 104 зв.

¹⁸² Там само. — Арк. 43.

¹⁸³ Там само. — Арк. 26.

¹⁸⁴ Там само. — Арк. 45, 105.

¹⁸⁵ Там само. — Арк. 105.

Богдан-Лев Єднорог. Львів, 1938 р.

м. Володимирі-Волинському¹⁸⁹; О. Зачкевич — членство в ОУН, керівництво антирадянською роботою серед фізкультурників м. Льво-

37. Бартків Михайло Миколайович, нар. 1915 р. у с. Ростички Львівської обл., заарештований в грудні 1940 р.¹⁸⁶.

38. Бартків Теодор Петрович (інформації немає).

39. Лебіщак Григорій Михайлович, заарештований в грудні 1940 р.¹⁸⁷.

Першим 36-м підсудним висунуто обвинувачення за ст. 54 п. 2 та 11 КК УРСР, М. Бартківу та Т. Бартківу — за ст. 54 п. 1¹ та 11 КК УРСР, а Г. Лебіщаківі — за ст. 54 п. 12¹⁸⁸ КК УРСР.

Під час слідства всі ці особи перебували у в'язниці № 1 (окрім Г. Лебіщака та Т. Бартківа, яких утримували у в'язниці № 2). Індивідуально їм інкримінували: Є. Могильницькій-Трачук — членство в ОУН, організацію Юнацтва ОУН у

¹⁸⁶ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та інших. — Арк. 30.

¹⁸⁷ Там само. — Арк. 23.

¹ Пункт 1 статті 54 КК УРСР: «Контрреволюційною вважається всяка дія, спрямована на повалення, підриг або послаблення влади робітничо-селянських рад і обраних ними на підставі Конституції Союзу РСР і Конституцій союзних республік робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік, або на підриг чи послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР і основних господарств, політичних та національних здобутків пролетарської революції.

В силу міжнародної солідарності інтересів усіх трудящих такі дії визнаються контрреволюційними і тоді, коли вони спрямовані проти всякої іншої держави трудящих, хоч би і такої, що не входить до Союзу РСР». // КК УРСР. — С. 26

¹⁸⁸ Архів УСБ України Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та інших. — Арк. 105.

¹⁸⁹ Там само. — Арк. 1.

¹⁹⁰ Там само. — Арк. 3.

ва¹⁹⁰; М. Думанській — членство в ОУН, роботу кур'єра між Львівським та Дрогобицьким обласними проводами ОУН¹⁹¹; Б. Біленькому — членство в ОУН¹⁹²; І. Пецові — членство в ОУН¹⁹³; В. Юрі — членство в ОУН, утримування конспіративно-явочної квартири для потреб ОУН¹⁹⁴; Т. Павлусевич — членство в ОУН, утримування конспіративно-явочної квартири для потреб ОУН, роботу зв'язкової КЕ ОУН¹⁹⁵; В. Глухові — членство в ОУН, перехід радянсько-німецького кордону з метою передачі інформації для Центру ОУН у Кракові¹⁹⁶; П. Гнурові — членство в ОУН, керівництво кур'єрською (за матеріалами НКВД — шпигунською) групою¹⁹⁷; М. Кішаєві — членство в ОУН та керівництво надрайонним проводом ОУН у м. Львові¹⁹⁸; О. Гриніву — членство в ОУН та зберігання нелегальної антирадянської літератури та зброї¹⁹⁹; Є. Тихолизіві — членство в ОУН та розвідувальну діяльність на користь Німеччини²⁰⁰; Г. Лебіщаківі — членство в ОУН²⁰¹; І. Ліушу — членство в ОУН²⁰²; Р. Гавуру — членство в ОУН та розвідувальну діяльність на користь Німеччини²⁰³; М. Бартківу — членство в ОУН²⁰⁴; Г. Гурію — членство в ОУН²⁰⁵; В. Грималюкові — членство в ОУН²⁰⁶; І. Зубрію — керівництво Львівською окружною екізекутивною та антирадянською роботою, пов'язану з керівником КЕ ОУН Д. Мироном-‘Робертом’²⁰⁷; Т. Бартківу — членство в ОУН²⁰⁸; М. Малику — членство в ОУН²⁰⁹;

¹⁹¹ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та інших. — Арк. 5.

¹⁹² Там само. — Арк. 7.

¹⁹³ Там само. — Арк. 9.

¹⁹⁴ Там само. — Арк. 11.

¹⁹⁵ Там само. — Арк. 13.

¹⁹⁶ Там само. — Арк. 71.

¹⁹⁷ Там само. — Арк. 15.

¹⁹⁸ Там само. — Арк. 17.

¹⁹⁹ Там само. — Арк. 19.

²⁰⁰ Там само. — Арк. 21.

²⁰¹ Там само. — Арк. 23.

²⁰² Там само. — Арк. 26.

²⁰³ Там само. — Арк. 28.

²⁰⁴ Там само. — Арк. 30.

²⁰⁵ Там само. — Арк. 32.

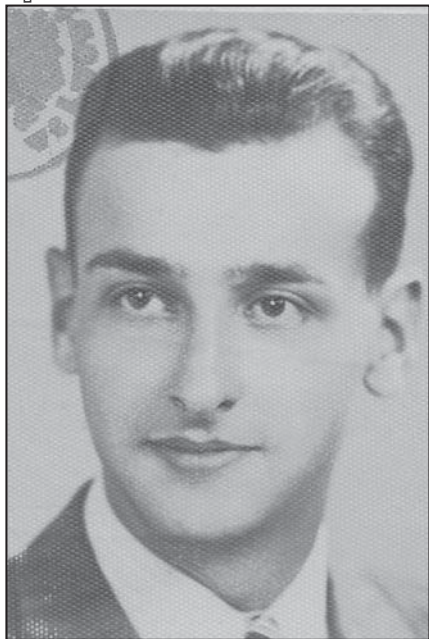
²⁰⁶ Там само. — Арк. 35.

²⁰⁷ Там само. — Арк. 36.

²⁰⁸ Там само. — Арк. 38.

²⁰⁹ Там само. — Арк. 41.

²¹⁰ Там само. — Арк. 43.

Богдан-Лев Єднорог. Львів, 1939 р.

І. Сулимі — членство в ОУН²¹⁰; Й. Кузикові — членство в ОУН²¹¹; Г. Шкляр — членство в ОУН²¹²; М. Богуратові — членство в ОУН²¹³; Н. Котович — членство в ОУН²¹⁴; М. Приндинові — членство в ОУН²¹⁵; В. Онишкові — членство в ОУН²¹⁶. М. Дуда підозрювалася у зв'язку з членами ОУН, оскільки була затримана на конспіративній квартирі ОУН²¹⁷. Достовірних даних про те, що інкримінували В. Гасинові, І. Собашеку, І. Винничуку, Л. Дзедзінському, М. Мацьківу, М. Котелкові, Н. Вовку, І. Калівошкові, І. Романишину, Є. Мазаєві, поки що не знайдено.

Львівський обласний суд, засідання якого відбувалося у приміщенні УНКВД у Львівській області, виніс підсудним

такі вироки: В. Глухові, І. Собашеку, В. Гасину, І. Винничуку, О. Гриніву, В. Грималюку, І. Зубрію, Л. Дзедзінському, М. Малику, М.-М. Мацьківу, Є. Тихолизу, Р. Гавуру, І. Калівошкові, Б. Біленькому, Є. Мазаю — вища міра покарання з конфіскацією майна на користь держави²¹⁸; Є. Могильницькій-Трачук, П. Гнуру, О. Зацькевич, М. Котелкові, Г. Гурію, М. Кішаю та І. Сулимі — позбавлення волі «в далеких місцях Союзу терміном на десять років, з

²¹¹ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та інших. — Арк. 45.

²¹² Там само. — Арк. 47.

²¹³ Там само. — Арк. 49.

²¹⁴ Там само. — Арк. 51.

²¹⁵ Там само. — Арк. 53.

²¹⁶ Там само. — Арк. 57.

²¹⁷ Там само. — Арк. 55.

²¹⁸ Там само. — Арк. 106 зв.

поразкою в правах по пп. а, б, в ст. 29 КК терміном на п'ять років з конфіскацією майна»²¹⁹; Н. Котович, М. Приндину, І. Романишину та Й. Кузику — 8 років ІТЛ з ураженням у правах на 4 роки та з конфіскацією майна на користь держави. Н. Вовку, М. Богурату, М. Думанській, Т. Павлусевич, В. Юрові та І. Пецу — 7 років ІТЛ з ураженням у правах на 3 роки та конфіскацією майна на користь держави. Вирок М. Дуді, Г. Шкляр, В. Онишкови, І. Ліушу, М. Бартківу, Т. Бартківу та Г. Лебіщаку — 6 років ІТЛ з ураженням у правах на 3 роки та конфіскацією майна на користь держави²²⁰.

Проте не всі вирокі були виконані за приписом суду. Окремі особи з числа засуджених до ув'язнення у ІТЛ були розстріляні 26 червня 1941 р. у в'язниці № 1, у виключній ситуації неможливості евакуації в'язнів на початку німецько-радянської війни. Зокрема, були розстріляні: І. Сулима²²¹, Н. Котович²²², М. Приндин²²³, І. Романишин²²⁴, Т. Павлусевич²²⁵, І. Пец²²⁶, М. Бартків²²⁷, М. Дуда²²⁸, Г. Шкляр²²⁹ та Н. Вовк²³⁰.

Богдан Грицеляк. Перемишль, 1939 р.

²¹⁹ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8174 з обвинувачення Могильницької-Трачук Євгенії Авксентіївни та інших. — Арк. 107.

²²⁰ Там само. — Арк. 107.

²²¹ Там само. — Арк. 172 зв.

²²² Там само. — Арк. 177 зв.

²²³ Там само. — Арк. 180 зв.

²²⁴ Там само. — Арк. 181 зв, 235 зв.

²²⁵ Там само. — Арк. 183 зв.

²²⁶ Там само. — Арк. 184 зв, 237 зв.

²²⁷ Там само. — Арк. 198 зв.

²²⁸ Там само. — Арк. 200 зв, 238 зв.

²²⁹ Там само. — Арк. 201 зв.

²³⁰ Там само. — Арк. 232 зв.

Значну частину засуджених було розстріляно у в'язницях Львова на початку німецько-радянської війни. На фото — процес ексгумації тіл розстріляних в'язнів в тюрмі на Лонцького. Липень 1941 р.

У вищевказані процеси не ввійшли окремі особи, що були засуджені індивідуально позасудовими радянськими органами. Зокрема:

Литинська Євгенія Григоріївна, нар. 1910 р. у м. Чортків Тарнопільської обл., освіта середня (9 класів середньої школи), заарештована 11 вересня 1940 р. Їй інкриміновано причетність до ОУН та роботу окружної зв'язкової (за матеріалами, вилученими у І. Максиміва), висунуто обвинувачення за ст. 54, п.п. 1 та 11 КК УРСР²³¹. Розстріляна у в'язниці № 2 м. Львова (Замарстинівська) між 26 і 28 червня 1941 р.²³²

Ярема Марія Іванівна, нар. 1922 р. в с. Лапшині Тарнопільської обл., освіта початкова, заарештована 11 вересня 1940 р. Їй інкриміновано членство в ОУН та роботу окружної зв'язкової (за матеріалами, вилученими у І. Максиміва), висунуто обвинувачення за ст. 54, п.п. 2 та 11 КК УРСР²³³. Розстріляна у в'язниці № 2 м. Львова (Замарстинівська) між 26 і 28 червня 1941 р.²³⁴

²³¹ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-11282 з обвинувачення Литинської Євгенії Григоріївни. — Арк. б/н.

²³² Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. — Львів; Нью-Йорк, 2002. — С. 134.

²³³ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8273 з обвинувачення Яреми Марії Іванівни. — Арк. б/н.

²³⁴ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. — С. 141.

Кунька Зиновія Василівна, нар. 1920 р. у с. Рудники Кременецького або Підгаєцького р-ну Тернопільської обл., освіта початкова (3-4 класи), заарештована 11 вересня 1940 р. Їй інкриміновано членство в ОУН та роботу окружної зв'язкової (за матеріалами, вилученими у І. Максиміва), висунуто обвинувачення за ст. 54, п.п. 2 та 11 КК УРСР²³⁵. Розстріляна у в'язниці № 2 м. Львова між 26 і 28 червня 1941 р.²³⁶.

Шуст Ірина Михайлівна, нар. 1918 р. у м. Ланцут у Польщі, освіта вища (юридичний факультет Львівського університету), заарештована у 12 квітня 1941 р. Їй інкриміновано членство в ОУН, ідеологічну роботу в ОУН (за свідченнями О. Столяр та В. Ковалик), висунуто обвинувачення за ст. 54, п.п. 2 та 11 КК УРСР. Засуджена військовим трибуналом 6-ї Армії²³⁷. Розстріляна у в'язниці № 2 м. Львова між 26 і 28 червня 1941 р.²³⁸.

Домбровська Мирослава Зиновіївна, нар. 1911 р. в с. Демидів Бібрецького р-ну Львівської обл., заарештована 12 квітня 1941 р. Їй інкриміновано членство в ОУН, антирадянську пропаганду, залучення нових членів до ОУН (за свідченнями О. Столяр та В. Ковалик), висунуто обвинувачення за ст. 54, п.п. 2 та 11 КК УРСР. Засуджена військовим трибуналом 6-ї Армії (вирок та його виконання не вказані)²³⁹.

Левицька Богдана Йосипівна, нар. 1912 р. у м. Перемишлі, заарештована 12 квітня 1941 р. Їй інкриміновано членство в ОУН, залучення нових членів до ОУН серед вчителів (за свідченнями О. Столяр та В. Ковалик), звинувачена за ст. 54, п.п. 2 та 11 КК УРСР. Засуджена військовим трибуналом 6-ї Армії (вирок та його виконання не вказані)²⁴⁰.

Савчин Іван Сафронович, нар. 1895 р. у с. Задвір'я Глинянського р-ну Львівської обл., освіта початкова, заарештований 16 вересня 1940 р. Йому інкриміновано володіння інформацією про переховування зброї для Львівської КЕ ОУН, про що відомо з

²³⁵ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8418 з обвинувачення Куньки Зиновії Василівни. — Арк. б/н.

²³⁶ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 р. — С. 133.

²³⁷ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8164 з обвинувачення Шуст Ірини Михайлівни та інших. — Арк. 2, 3, 6, 9, 10.

²³⁸ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 р. — С. 141.

²³⁹ Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр. № П-8164 з обвинувачення Шуст Ірини Михайлівни та інших. — Арк. 2, 3, 5.

²⁴⁰ Там само. — Арк. 2, 3, 5.

свідчень Г. І. Гниди; обвинувачений за ст.ст. 20, 54, п.п. 2 та 11 та ст. 196¹ КК УРСР²⁴¹. Розстріляний у в'язниці № 2 м. Львова між 26 і 28 червня 1941 р.²⁴².

Імена ще двох осіб на сьогодні не встановлено.

Таким чином, протягом другої половини 1940 — першої половини 1941 рр. у Львівській області було проведено карально-репресивні операції із ліквідації ОУН, внаслідок яких було заарештовано та засуджено 107 осіб. Відсутність архівних матеріалів не дозволяють прослідкувати хід оперативних дій органів НКВД з вказаної проблеми.

Характерною особливістю судових процесів 1941 р. є використання судових органів влади для розгляду політичних справ, попри загальнозживану практику використання в 1937—1941 рр. позасудових органів — ОСО при НКВД УРСР та військового трибуналу військ НКВД УРСР, а також проведення судових засідань у приміщенні УНКВД у Львівській області. Судові засідання були закритого характеру. Їхньою метою була ліквідація ОУН шляхом фізичного знищення її членів. Велика кількість підсудних на процесах потрібна була для демонстрування успішної діяльності НКВД у звітах партійним структурам і відтак живила очікування соціальних та кар'єрних вигод для співробітників карально-репресивних органів УРСР (Начальник УНКВД у Львівській обл. Василь Сергієнко від лютого 1941 р. призначений керівником НКВД УРСР на місце І. Серова). В ході дії карально-репресивних органів була пришвидшена процедура розслідування справи слідчим відділом НКВД, обвинувачувальні висновки не мали ґрунтового опертя на факти, що доводили інкриміновані злочини, судові процеси відбувалися у короткі часові терміни, пропонувані слідчим висновком вироки затверджувалися на судових засіданнях без змін, що свідчить про підпорядкування органів судової влади органам державного управління — НКВД УРСР.

¹ *Стаття 196 VIII розділу КК УРСР «Порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку і публічний порядок»: «За виготовлення, зберігання, збут, купівлю вибухових речовин або снарядів, вогнепальної (крім мисливської) зброї без належного дозволу, а так само за виготовлення, зберігання, збут і носіння кинджалів, фінських ножів та іншої холодної зброї без дозволу Наркомвнудсправ у встановленому порядку...» // КК УРСР. — С. 104.*

²⁴¹ *Архів УСБ України у Львівській області. — Арх. крим. спр. — Спр № П-11282 з обвинувачення Савчина Івана Софроневича. — Арк. б/н.*

²⁴² *Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 р. — С. 137.*

Володимир Мороз

історик

У статті проаналізовано особові справи тих студентів Львівського університету і Українського техніко-господарського інституту в Подебрадах (Чехія), що були активними учасниками українського визвольного руху середини ХХ ст. Систематизовано інформацію про їхнє навчання, біографічні відомості, охарактеризовано громадську, господарську, суспільно-політичну і військову діяльність.

Ключові слова: Львівський університет, Український техніко-господарський інститут, ОУН, УПА.

Moroz Volodymyr

STUDENTS DOSSIERS AS A SOURCE FOR STUDYING UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT

Dossiers of the Lviv University and the Ukrainian Technical and Economic Institute (Podebrady, Czech Republic) students participating actively in Ukrainian liberation movement in the middle of XX c. are analyzed. Information about their studies, biographies, public, political, economical and military activities is systematized.

Key-words: Lviv University, Ukrainian Technical and Economic Institute, OUN, UPA.

ОСОБОВІ СПРАВИ СТУДЕНТІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Учасники визвольного руху Організації Українських Націоналістів (ОУН) і Української Повстанської Армії (УПА) навчалися у дуже багатьох вищих навчальних закладах на території України та за її межами. Ми розглянемо документи, які зберігаються в архіві Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів) та Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Київ; фонд 3879 «Український техніко-господарський інститут заочного навчання в Подєбрадах»). Саме у цих двох навчальних закладах здобувала освіту основна частина тих студентів, які брали участь у діяльності ОУН і УПА (у випадку Львівського університету — це період 1939—1941 рр., про який і йтиметься нижче).

Метою цієї статті є в першу чергу з'ясувати, які саме матеріали містяться в особових справах та яка їхня цінність, натомість повне висвітлення документів з навчання учасників визвольного руху у Львівському університеті та Українському техніко-господарському інституті (УТГІ) є справою окремого дослідження.

Документи, які стосуються навчання певних осіб у тому чи іншому навчальному закладі, насамперед зосереджені у особових справах. Залежно від вимог документоведення і від обставин, в яких відбувалися вступ і навчання, у таких справах містяться: 1) заява про вступ, припинення чи призупинення навчання; 2) документи про отриману попередню освіту; 3) документи з інформацією про особу (автобіографія, анкета); 4) фотографії; 5) рішення керівництва навчального закладу щодо вступу і навчального процесу (витяги з наказів, візи на заявах, повідомлення та ін.); 6) інші документи, які стосуються навчання.

Насамперед, документи містять інформацію про навчання особи у конкретному закладі, зокрема факультети, спеціальності, прослухані чи заочно опрацьовані курси, складені та нескладені іспити і т. п. Із навчанням пов'язані дані, які стосуються майнового стану студентів — можливість оплати навчання, вчасна оплата чи її затримки, отримання стипендії, проживання в гуртожитку. Біографічні документи, крім відомостей про попередню освіту,

містять дату і місце народження особи, імена батьків, місце проживання, стан здоров'я тощо. Окремі документи містять додаткову інформацію, з якої можна довідатися про громадську, господарську, суспільно-політичну і військову діяльність, характеризують особистість студентів. Документи із особових справ мають важливе значення для ідентифікації осіб за почерком (оскільки багато документів заповнені власноручно) і за фотографією (за умови її наявності). Це є суттєвим при вивченні історії ОУН і УПА, учасники яких діяли на конспіративних засадах.

Український техніко-господарський інститут — навчальний заклад заочної форми навчання, який діяв у Подєбрадах (до 1939 р. — Чехо-Словаччина, у 1939—1945 рр. — протекторат Богемії і Моравії), тоді як переважна більшість його студентів мешкали на території Польщі (до 1939 р.), Німеччини та окупованих нею територіях (Генерал-губернаторство, Райхскомісаріат «Україна» та ін.; 1939—1945). Проблеми поштового сполучення, особливо під час Другої світової війни, ускладнювали організацію заочного навчального процесу. Також існували відмінності у діловодстві (зокрема і щодо навчального процесу), оформленні автобіографій, світлин тощо. Створення та існування УТГІ до 1945 р. було пов'язане з труднощами отримання українцями вищої і повної середньої освіти у довоєнній Польщі та на окупованих Німеччиною територіях. Ці обставини визначали досить ліберальних підхід до поданих при вступі документів і до комплектування справи загалом. Дуже часто у справі може міститися тільки один-два документи (наприклад, заява про вступ та повідомлення про зарахування). Відсутність подальшого контакту між інститутом і курсантом пояснюється перериванням чи припиненням навчання через проблеми з оплатою, воєнні дії, хворобу тощо. Зрештою, абсолютна більшість учасників національно-визвольного руху, які навчалися в УТГІ, інституту не закінчили, що відбулося на наповненості їхніх особових справ.

Заяви про вступ та автобіографії оформлені довільно, документи про освіту (оригінали або завірені копії) представлені або свідоцтвом про середню освіту, або, за їх відсутності: 1) свідоцтвами про закінчення вищих класів середніх навчальних закладів, 2) табелями успішності, 3) документами про навчання у вищих навчальних закладах; 4) довідками від місцевих органів влади

чи установ; 5) поданою вступником інформацією в окремій заяві чи автобіографії. Копії документів завірялися не тільки нотаріально, а й представниками місцевих органів влади, установ, а часом і приватними особами. Фотографії відрізняються розміром, папером, композицією; часто у справах світлин взагалі немає.

В особових справах УТГГ міститься листування секретаріату навчального закладу зі студентами, яке стосується як навчального процесу, так і інших питань. Документів про відрахування у особових справах УТГГ немає, оскільки це не практикувалося. Підставою для продовження навчання була оплата відповідних курсів. Листування з цього питання міститься у справі, проте самих чеків чи їх копій немає — очевидно, вони передавалися в бухгалтерію. Рішення керівництва (зарахування, складення іспитів і т. п.) зафіксовані у копіях повідомлень, надісланих курсантам, а також у вигляді резолюцій, накладених на заявах і зверненнях. Серед інших документів, які містяться в особових справах курсантів УТГГ — листування з приводу діяльності студентських організацій, поширення інформації про інститут тощо.

У заявах про вступ та автобіографіях часто висловлювалося бажання вчитися. Так, Микола Левицький з с. Молодинче Бібречького повіту (згодом крайовий референт пропаганди ОУН Львівського краю, користувався псевдами 'Жубер', 'Жабко', 'Юг') писав: «Я хотів школи й Львова. Трохи прозьбами, трохи плачем, а найбільше своєрідним підступом заставив батька перед доконаним фактом і той спосіб зневолив його піти на зустріч моему бажанню — науки»¹. Василь Лялюк (майбутній окружний військовий референт ОУН Городоччини під псевдом 'Савич') писав: *«Уписуюся до читальні Просвіти членом і ще до інших установ і коло тих установ солідно працюю і рівночасно побираю з чит. бібліотеки книжки і читаю, читаю, та й пізнаю свою рідну землю, історію, свою українську та й деяких інших народів, так працюю і читаю у перерві роботи аж до двадцять першого мого життя. У тім часі 33 р. арештують мене то й просидів 6 місяців, виходжу і далі працюю на культурному освітньому полі і даліше учуся сам над собою і хочу мати якнайбільше знання для себе та й щоби*

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3879. — Оп. 1. — Спр. 4054. — Арк. 2.

міг другому ще дати і думаю, що осягну коло людей і від людей тих, що почувають себе до почуття Національної Єдності»². Складний шлях здобуття освіти описував Василь Хома (розстріляний у 1941 р. німцями як обласний провідник ОУН Житомирщини ‘Щербак’): «В 6 році життя ходжу до 1-оклясової вселюдної школи в родиннім селі. По укінченню 4 кляси тої школи здаю до 5-ої кляси 7 клясової вселюдної школи в Сокалі. До школи в Сокалі ходжу з дому родичів, віддаленого 6 км від школи. Спершу маю намір стати сільським учителем. В тій цілі закінчую 7-у клясу вселюдної школи в Сокалі, але з огляду на замолодий вік до вступного іспиту учительського семінаря не допускають мене. Вдруге повторюю 7 кл. вселюдної школи і 1930 р. здаю до учительського семінаря в Сокалі»³.

Інколи документи містять інформацію про стан здоров’я та матеріальну скруту курсантів. Так, Микола Никифорчин (згодом обласний референт пропаганди ОУН Станіславівщини під псевдами ‘Дубенко’ і ‘Вартовий’) пояснював перерву у навчанні хворобою Менъера⁴, а згадуваний вище Василь Хома через стан здоров’я звільнився з праці у волосній управі⁵. Орест Гринів та Роман Стець (член повітового проводу ОУН Городоччини) пояснювали припинення навчання на юридичному факультеті Львівського університету важким матеріальним становищем⁶.

Враховуючи специфіку УТГІ, дуже часто курсанти і вступники відзначали в документах свою активність в українському кооперативному та культурно-освітньому житті. Наприклад, Василь Хома в автобіографії писав: «Від березня 1932 з малими перервами працюю в Філії “Сільського Господаря” в Сокалі, а також в міжчасі відбуваю 6-місячну практику в Українськiм кооперативнiм банку в Сокалі»⁷. В наступній автобіографії цю інформацію доповнив: «Працюю спершу у Філії товариства “Сільський господар” в Сокалі, відтак в Українськiм кооперативнiм банку в Сокалі, знова у Філії товариства “Сільський господар”, районівiй молочарнi

² ЦДАВО України. — Ф. 3879. — Оп. 1. — Спр. 4358. — Арк. 4.

³ Там само. — Спр. 7539. — Арк. 2.

⁴ Там само. — Спр. 5229. — Арк. 17.

⁵ Там само. — Спр. 7539. — Арк. 4.

⁶ Там само. — Спр. 1925. — Арк. 12; Там само. — Спр. 6964. — Арк. 9.

⁷ Там само. — Спр. 7539. — Арк. 2.

в Первятичах, а від вересня 1934 р. втретє у Філії товариства «Сільський господар» в Сокалі як помічник повітового агронома і інструктор Хліборобського вишколу молоді. У вільних від заняття хвилинах доучуюся та дописую до львівських українських часописів»⁸.

Андрій Шукатка (у 1941 р. під псевдом «Гліб» був обласним провідником ОУН Дрогобиччини) навесні 1939 р. повідомляв, що працює постійним організатором повітового кружка «Рідної школи» у м. Сколе, а перед тим у тому ж місті відбув організаційно-кацелярську практику у Філії Товариства «Просвіта»⁹. Ще один майбутній провідний член ОУН Юліян Петrenchко (1942 р. загинув у німецькій тюрмі) у 1932 р. повідомляв, що працює в читальні «Просвіти» як бібліотекар, переплетник та викладач курсів для неграмотних і доповнюючої освіти¹⁰.

Микола Никифорчин у 1942 р. писав, що за Польщі був культосвітнім організатором, а на час подачі заяви працював референтом протиалкогольних справ у відділі культурної праці Українського Центрального Комітету (УЦК)¹¹. В українському протиалкогольному товаристві «Відродження» членом Головної Ради працював Михайло Коржан¹².

Важливою інформацією є наявність відомостей про політичну діяльність курсантів, у першу чергу про переслідування та арешти польською владою. Так, Андрій Шукатка писав, що був усунений з 7 класу Стрийської гімназії за політичну діяльність¹³. З цих же причин виключений з Сокальської учительської семінарії Василь Хома «під час відомих подій восени 1930 р.»¹⁴. В іншому документі він подав подробиці свого арешту, засудження і перебування у в'язниці: «8 травня 1936 р. польська поліція арештує мене під закидом приналежності до Організації українських націоналістів, а слідуючого року окружний і апеляційний суди у Львові засуджують мене за приналежність до ОУН на 9 років в'язниці. В

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3879. — Оп. 1. — Спр. 7539. — Арк. 4.

⁹ Там само. — Спр. 8024. — Арк. 4, 5.

¹⁰ Там само. — Спр. 5694. — Арк. 9.

¹¹ Там само. — Спр. 5229. — Арк. 2, 5.

¹² Там само. — Спр. 3457. — Арк. 3.

¹³ Там само. — Спр. 8024. — Арк. 5.

¹⁴ Там само. — Спр. 7539. — Арк. 2.

Опис життя.

Юліян Петречко, народився дня 6 січня 1912р.
в Возогичах пов. Самбір.

Зотирокнявську народну школу скінчив
у рідному селі.

Після та другу класу гімна. ходив та скінчив
в Самборі. Стієня черетіся до Бторова та там
хорів до третої, четвертої і п'ятої. Месту класу
стипен. скінчив в Бровдві.

Під генеральною хвилю перебував в Возо-
гичах при родичах та займається куд.-
релігійного процесом в селі.

Автобіографія курсанта УТГІ Юліяна Петречка

польських в'язниць (Львів, Равіч, Короново, Сідлець) перебуваю до розвалу Польщі»¹⁵.

Микола Левицький з с. Молодинче Бібрецького повіту писав: «Школу скінчив 1933 р., а по трьох місяцях попав в холодну за те, за що туди попадає на правду українська молодь. Амнеція 1936 р. мене звільнила, і я 3-го січня вже на волі»¹⁶. А Володимир Фрайт (загинув у грудні 1951 р. як окружний провідник ОУН Ка-луцини) у заяві про вступ повідомляв, що був заарештований за приналежність до ОУН у перший місяць навчання в сьомому класі Стрийської гімназії у вересні 1932 р., після чого не міг вступити до

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3879. — Оп. 1. — Спр. 7539. — Арк. 2, 4.

¹⁶ Там само. — Спр. 4054. — Арк. 2.

жодної школи, а тому просив записати на матуральні курси¹⁷. Був зарахований на курс українознавства, про що повідомлений листом від жовтня 1933 р., проте не зміг розпочати навчання, оскільки знову був заарештований і відповів з виходом на волю у червні 1934 р.¹⁸ Майбутній військовий інструктор крайової ексекутиви ОУН Орест Гринів в автобіографії писав: «На початку 1935 року був я засуджений окружним судом у Тернополі за приналежність до Організації Українських Націоналістів (97 стаття, 1§ карного закону) на вісім місяців в'язниці та позбавлення громадянських прав на п'ять літ»¹⁹.

Кілька разів був заарештований і Михайло Коржан. При вступі він повідомляв: «В році 1930 після тої хуртовини, що шаліла над Західними українськими землями, я був арештований у зв'язку з підпалами польських фільварків в Чишках і Миклашеві Львівського повіту. Майже рік просидів у львівській тюрмі. Опісля мене звільнено»²⁰. А 8 березня 1938 р. дружина Михайла Коржана, Марія, повідомляла секретаріат УТГП: «Мій муж є від пів року арештований і тому змушений перервати науку»²¹.

Часом курсанти листувалися з інститутом із ув'язнення. Юліян Петречко повідомляв секретаріат УТГП: «Писав лист з тюрми з 26.I.33, що я арештований з кінцем грудня 1932 р. Тепер вже на волі»²². У зв'язку з арештом Зеновія Мазуркевича (загинув у 1944 р. як член штабу Львівської воєнної округи УПА «Буг») його батько Василь 18 травня 1939 р. просив керівництво УТГП надсилати лекції йому, а він їх передасть синові для закінчення навчання, оскільки той не перебуває вдома з незалежних причин²³.

Долю окремих курсантів під час Другої світової війни також можна з'ясувати з документів особових справ. Так, Григорій Дулін, який до війни мешкав у Верхньому Синьовидному на Сколівщині, протягом 1940—1941 рр. писав листи до УТГП із села Матяшівка Біла-Підляської округи на Підляшші²⁴. В той же час

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3879. — Оп. 1. — Спр. 7450. — Арк. 9.

¹⁸ Там само. — Спр. 7450. — Арк. 10-11.

¹⁹ Там само. — Спр. 1925. — Арк. 12.

²⁰ Там само. — Спр. 3457. — Арк. 3.

²¹ Там само. — Арк. 12.

²² Там само. — Спр. 5694. — Арк. 15.

²³ Там само. — Спр. 4407. — Арк. 19.

²⁴ Там само. — Спр. 2437. — Арк. 76.

Теодозій Охримович перебував у місті Стараховичі²⁵, що дає підстави припускати його службу у комплектованому з членів ОУН відділі охоронної поліції (“Веркшцц”), який там дислокувався. Тоді ж Теодор Перун працював на військовому патронному заводі фірми HASAG у м. Скаржиско-Каменне²⁶, а Юліян Петречко — у таборах в Ватенштадті, Брауншвайгу та Берліні²⁷, Пилип-Юрій Сайко — в Берліні²⁸.

Цінним є листування з УТГІ його курсанта Миколи Левицького, який народився у с. Серафинці Городенківського повіту, згодом під псевдами ‘Макаренко’, ‘Мікадо’ і ‘Славута’ діяв на посту шефа штабу воєнної округи «Заграва», майор УПА. Він у 1941—1942 рр. служив у батальйоні «Нахтігаль» і створеному на його основі батальйоні «Щуцманшафту». Так, у заяві на вступ від 10 січня 1942 р. він вказує своє громадянство (державна приналежність: українська), подаючи свою посаду (чотар Дружини українських націоналістів) і ступінь (лейтенант), а також адресу тогочасного перебування: «Ltn. Mykola Lewycky, Schutzmannschaftsbatallion Roland / Nachtigal, Frankfurt/Oder, Nuhmenstrase»²⁹. У листі від 29 грудня 1942 р. він писав про проблеми з навчанням: «Сейчас знаходжусь на сході, тому не можу вирівнати рахунку і взагалі проводити нормального навчання і листування. Маю надію, що в короткім часі (около 2 місяці) вирівнаю свій рахунок. Звідсіля грошей не можна висилати. Про можливість дальшого студювання напишу. Слава Україні!». Тут же вказано адресу польової пошти батальйону: «Leutenant Mykola Lewytky, feldpostnummer 45734»³⁰. Своє місце праці та перебування у листуванні з секретаріатом УТГІ вказував Петро Ляшкевич-‘Марочек’ (в майбутньому чотовий в сотні УПА «Дружинники» поручник ‘Певний’), пишучи 20 грудня 1942 р. про вимушену перерву у навчанні: «Я, бувший студент кореспонденційних курсів українознавства при УТГІ, не скінчивши мого Курсу Українознавства, тому, що якраз під час мого навчання вибухла німецько-большевицька війна, і я

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3879. — Оп. 1. — Спр. 5462. — Арк. 1.

²⁶ Там само. — Спр. 5676. — Арк. 1.

²⁷ Там само. — Спр. 5694. — Арк. 22, 25, 26, 44, 53.

²⁸ Там само. — Спр. 6390. — Арк. 1, 10.

²⁹ Там само. — Спр. 4061. — Арк. 4.

³⁰ Там само. — Спр. 4061. — Арк. 3.

як доброволець вступив до військової Української частини, організованій при німецькій армії. Тепер я остався на прикріпленім до одного місця перекладчика в Миколаїві (Україна)»³¹. Ще один член ОУН, перекладач в німецькій армії Ярослав Гумовський, писав на початку 1942 р.: «Я беру участь в поході на ССРСР. Находжуся на східних наших землях. Тому Ваше письмо дістав щойно 16.1 ц. р. Війна змусила мене перервати навчання. Про це не міг я Вас вчасніше повідомити. Дальше навчання буду продовжати по скінченні походу... Моя адреса: dolm. Jaroslaw Gumowskyj. Feldpost Nr. 07119»³².

Про участь в бойових діях Другої світової війни, які перешкодили навчанню, писав у липні 1942 р. Василь Лялюк: «Яким чином би я міг закінчити курс, що започаткував я та з причини теперішньої війни, яка ще далі точиться, не міг скінчити. Я за той час дуже багато дечого доброго та злого зазнав, а також зробив багато поступу в своїм знаню. За той цілий час був я два рази на війні, та два рази партизанкою доводив, скінчив курс поліцейний, а остаточно перебуваю при українській поліції у Львові»³³.

В окремих випадках автобіографії містять не тільки сухі відомості, а широко і яскраво відтворюють життєвих шлях курсантів. Прикладом цього є відповідний документ активіста УВО Федора Воробця³⁴:

Опис життя

Родивсь я 22 вересня 1902 р. в Жовкві, де минули мої диточі літа.

Листопад 1918 р. застав мене в рядах укр. нар. армії. Ранений під Кумперковом в марті 1919 р., дістаюсь до лічниці в Тарнополі, а оставлений при відвороті назад домів. Тут вписуюсь знова до школи і кінчу в прискореному темпі сему клясу гімназійну.

Та уникаю арештів і судів, кидаю школу і вже в жовтні 1919 р. опинююсь на Чехах в складі 1 гірської бригади в Німецькому Яблінному.

Тут в 1920 р. в травні здав іспит зрілости, а в червні виїжджаю відкомандирований до Праги — Дейвіце. Користаючи з цього, вписуюсь на політехніку (відділ будови машин), та вже в

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 3879. — Оп. 1. — Спр. 4369. — Арк. 15.

³² Там само. — Спр. 2004. — Арк. 11.

³³ Там само. — Спр. 4358. — Арк. 61.

³⁴ Там само. — Спр. 1406. — Арк. 3.

серпні 1921 р. обставини примушують мене закинути студії а вертати домів.

Тут, у Львові вписуюсь знова на I рік укр. політехніки (бо другого року іще не утворено) і студіюю I і II рік. В 1922/23 виїжджаю до Данціґу, де відбуваю практику в Данцігер-версрті. Та штрайки в початку 1923 р. примушують мене вертати домів.

В 1923 р. забрано мене в грудні до п. війська.

Але уже в дні 7 січня 1924 р. попадаю в тюрму спершу військову у Варшаві, потому цивільну у Львові.

У тюрмі перебуваю до 15 листопада 1927 р., одержавши два присуди: на 1 1/2 і 2 1/2 року (справа агітації у війську і справа «Бесарбової»).

25 листопада 1927 р. опинивсь я на волі.

Дня 1 грудня одержав я заняття в магазині «Маслосоюза» яко помічник магазинера з денною винагородою. По чотирох місяцях став я гутовим продавцем, та недуга перервала цю кар'єру.

По недугі стаю помічником машинового референта, а від серпня 1928 р. книговодцем, чим є досьогодні.

Зазначую, що спеціального фахового вишколу в тій ділянці не маю, лише практичне знання, набуте тут же у Маслосоюзі.

Тепер працю в характері ліквідатора-масловода. Одначе відчуваючи недостачу знання кооперативної історії і засад, рішивсь я вписатись на позаочне навчання техн. госп. інституту.

Додаю, що дня 8 липня 1930 р. одружився.

/Федір Воробець/

Львів, дня 10 жовтня 1932 р.

Із встановленням радянської влади восени 1939 р. у Західній Україні здобуття вищої освіти для українців стало значно доступнішим, що призвело до збільшення їх кількості серед студентів. Це, зокрема, стосується і Львівського університету. Відповідно, зросла і кількість членів ОУН, які навчалися в університеті. Незважаючи на арешти і перехід у підпілля, у 1940 р. їх чисельність ще більше зросла після літньої вступної кампанії. Натомість із відновленням роботи університету в 1944 р. чисельність членів ОУН в ньому була значно меншою і внаслідок арештів до кінця 1940-х років стала мінімальною. 1939—1941 рр. можна вважати періодом найчисельнішого охоплення студентства університету членством в ОУН. При цьому студенти-націоналісти часто навчалися або пра-

1. Фрізи

Дата

1. Пик Грина Олександрівна 114
2. 31. січня 1918 р., Mc Kees Rocks, В. Д. П. А.
3. українська
4. американська
5. мати-вдова, не має заняття
6. незаняття
7. покінула приватну гімназію у Львові 1937 р. і записалася на університет.
8. а) — не налетала
б) не налетить
9. —
10. Львів, вул. Парковського 47.
11. Пик Грина

Мед. іст. 1205
Ж

Анкета студентки Львівського університету Грини Пик

цювали в Львівському університеті дуже недовго — через арешти або перехід у підпілля чи за кордон. Так, на початку лютого 1940 р., невдовзі після початку навчання, пішов за кордон студент української філології Ілярій Собашек (щоправда, був затриманий прикордонниками), у березні перейшов у підпілля ще один студент цієї ж спеціальності — Іван Максимів.

Яскравою є доля відомого згодом лідера політ'язнів Михайла Сороки. 6 грудня 1939 р. професор фізико-математичного факультету Мирон Зарицький на ім'я ректора подав прохання про призначення М. Сороки бібліотекарем та рисівником при бібліотеці факультету, де, зокрема, сказано: «Михайло Михайлович Сорока є людиною чесною і роботящою, і є добрим рисівником, має 28 літ, є сином безземельного селянина і не має ніякої посади»³⁵. Цього ж дня ректор підтримав це прохання³⁶ і вніс відповідне рішення до наказу ч. 85 від 6.12.1939 р.: «призначити бібліотекарем на фізико-математичному факультеті тов. Михайла Михайловича Сороку з оплатою 250 крб. на місяць»³⁷. Одночасно з цим М. Сорока вступив на навчання на цьому ж факультеті (спеціальність математика), і у зв'язку з цим з праці бібліотекаря був звільнений наказом ч. 120 від 28.01.1940 р.: «Звільнити з посади в Бібліотеці тов. Михайла Сороку у зв'язку з переходом на студії, з днем 15 січня 1940 року»³⁸, натомість йому призначено стипендію³⁹.

В облікових документах студентів I курсу математики зазначено, що Сорока М. М. народився 27.03.1911 в с. Гнилиці Тернопільської області, походив із родини малоземельних селян, батьки померли, українець, навчався в гуманітарній гімназії у Тернополі і Празі, мешкав у Львові на вул. Обертинській, 27⁴⁰. В журналі обліку відвідувань вказано, що М. Сорока не відвідував заняття 27 і 28 лютого, 15, 25—29 березня і 1 квітня, після чого його присутність не відмічали і зроблено відмітку про його вибуття⁴¹. Сьогодні відо-

³⁵ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі — Архів ЛНУ ім. І. Франка). — Ф. 119. — Оп. 1. — Спр. 1422. — Арк. 149.

³⁶ Архів ЛНУ ім. І. Франка. — Ф. 119. — Оп. 1. — Спр. 1422. — Арк. 149.

³⁷ Там само. — Арк. 151; Там само. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 112.

³⁸ Там само. — Арк. 149; Там само. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 53.

³⁹ Там само. — Спр. 3. — Арк. 31.

⁴⁰ Там само. — Спр. 3862а. — арк. 101; Там само. — Спр. 3881. — Арк. 69; Там само. — Спр. 3882а. — Арк. 18.

⁴¹ Там само. — Спр. 3881. — Арк. 69.

№ записки

Стіяє час ~~вирешити~~ вивести фондів 1-ої частини Львівського обидерфархіву, було виділено справу № 192 (Фонд 119-сг, отже 4сг) на доктора Туркевича Мисаю, який зараз працює професором Львівського медичного інституту.

В цій справі ~~знаходяться~~ знаходяться: власноручна заява М. Туркевича від 1.8.1941р., написана ним в м. Ліпманштадті (Лодзі) на ім'я головного ректора Львівського університету Р. Сімовича, відомою своїм рішучим зв'язками з гітлерівськими ~~організаціями~~ зарплатками, автобіографія Туркевича та список його наукових праць.

Доводимо до Вашого відому ^{назної} реєстр ~~заяви~~ М. Туркевича:

Туркевич
1 жез
(судимість)

Д. Ризин

Доповідна записка на викладача Львівського університету
Миколу Туркевича

мі причини цього — у п'ятницю 22 березня 1940 р. М. Сорока був заарештований⁴². Згодом у списку студентів, які не склали іспитів, вказано, що М. Сорока їх не здавав, оскільки перебував у тюрмі⁴³. Загалом згадки про арешт чи ув'язнення в документації ЛДУ радянського періоду зустрічаються рідко — абсолютна більшість заарештованих була звільнена через невідвідування (зокрема, і Осип Дяків).

Загалом, якщо порівнювати сформованість особової документації Львівського університету за 1939—1941 рр. та УТГІ, то перевага за першим закладом. Його документи більш впорядковані, хоча також є не завжди повними і належно оформленими. Це пояснюється, насамперед, зміною діловодства з польського на радянське, зокрема в освіті, а також змінами системи органів влади і реорганізацією структури самого університету. Відповідно, документація осені 1939 — початку 1940 рр. оформлена з елементами вимог як польського, так і радянського діловодства або на власний розсуд. Більш-менш налагоджено оформлення документів у 1940 р., проте початок німецько-радянської війни у 1941 р. і перерва у роботі університету до 1944 р. перешкодили належному оформленню особових справ. Відповідно, вони укомплектовані неповністю, а наявні документи не завжди містять потрібну інформацію. Оскільки члени ОУН, які навчалися в університеті, часто були арештовані, переходили у підпілля або за кордон, їхні справи містять мало документів або взагалі відсутні. Можливо, ці документи були вилучені радянськими органами безпеки. За відсутністю особових справ відомості про студентів можна знайти тільки у наказах ректора університету, які містять інформацію про допущення до іспитів, зарахування, призначення і зняття стипендій, виключення. Також у фондах архіву Львівського університету виявлено кілька справ, які стосуються надання студентам стипендій і, зокрема, документи, які були підставою для цього: заяви та довідки про соціальний стан.

У документах Львівського університету періоду 1939—1941 рр. інформацію, яка стосується суспільно-політичної діяльності спів-

⁴² Онішко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржавії грати...». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. — *Торонто; Львів: Літопис УПА, 2007.* — С. 92.

⁴³ *Архів ЛНУ ім. І. Франка.* — Ф. 119. — Оп. 1. — Спр. 3882а. — Арк. 30.

робітників та студентів, можна зустріти дуже рідко. Причина цього не тільки в тому, що це не стосувалося навчання чи роботи, а й в намаганні приховати таку інформацію перед радянською установою. Такі побоювання були небезпідставними. Про це, зокрема, розповів 1 серпня 1941 р. у своєму клопотанні до ректора проф. Василя Сімовича колишній викладач Микола Туркевич: «В 1939 році був я іменований дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка, далі доцентом на Львівській Політехніці при кафедрі Технології Нафти, а опісля Професором Університету, де провадив я вправи та виклади хемії аж до червня 1940 р. Ізза гострої вимоги через НКВД доносництва або негайного арештування разом з ріднею, був я змушений залишити місце праці. В останній хвилі удалося мені, залишивши все майно, втіти щасливо з ріднею за кордон»⁴⁴ Подібна інформація містилася і в доданій до листа автобіографії⁴⁵. Після повернення радянської влади до Львова і відновлення роботи університету ці документи стали підставою доповідної записки такого змісту: «Під час вивчення І частини Львівського облдержархіву було виявлено справу №19а (фонд 119-сч, опис 4сч) на доктора Туркевича Миколу, який зараз працює професором Львівського медичного інституту. В цій справі знаходяться: власноручна заява М. Туркевича від 1.8.1941 р., написана ним в м. Ліцманштадті (Лодзі) на ім'я тогочасного ректора Львівського університету В. Сімовича, відомого своїми тісними зв'язками з гітлерівськими загарбниками, автобіографія та список його наукових праць. Доводимо до Вашого відома текст згаданої заяви М. Туркевича»⁴⁶. Результатом такої доповідної мав стати арешт, проте викладачеві як кваліфікованому фахівцеві вдалося уникнути ув'язнення, після чого він ще тривалий час працював професором і завідувачем кафедри в медінституті, створив власну наукову школу.

У справах подавалася інформація про участь в заходах радянської влади, комсомольській роботі чи художній самодіяльності. Прикладом є характеристика Неоніли Безкоровайної (на час навчання — зв'язкова обласного проводу ОУН Тернопільщини):

⁴⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка. — Ф. Р-119. — Оп. 1. — Спр. 189а. — Арк. 1.

⁴⁵ Там само. — Арк. 2.

⁴⁶ Там само. — Арк. 5.

Характеристика⁴⁷

Безкоровайна Неоніля Василівна, студентка I курсу філологічного факультету Львівського Держуніверситету, народилася в 1921 р. в Тернополі. Гімназію закінчила в 1939 р. Батько її працює учителем десятирічки у Львові. Студ[ентка] Безкоровайна приймає активну участь в громадській роботі Університету. Зокрема, брала найактивнішу участь у виборчій кампанії до Верховних Рад СРСР та УРСР. Особливо виявила себе в галузі художньої самодіяльності. Також пильно виконує обов'язки старости I групи I курсу відділу української мови й літератури, так що її група одна з найкращих у відвідуванні лекцій та успішності. Студентка Безкоровайна одна з перших вступила до профспілки та інших громадських організацій.

Курсові іспити склала з такими оцінками:

Основи марксизму-ленінізму	Добре
Іноземна мова	Відмінно
Російська мова	Відмінно
Теорія літератури	Відмінно

Ректор Львівського Державного Університету ім. І. Франка	/ Марчен- ко/
Декан Філологічного факультету	/Сімович/
Секретар Парторганізації Львівського Державного Університету ім. І. Франка	/Резніков/

Дуже часто особові справи студентів стають єдиним джерелом, яке не тільки висвітлює процес здобуття освіти, а й подає основні біографічні відомості про людину. Відповідно, вони стають одним із основних джерел у біографістиці національно-визвольного руху ОУН і УПА. Завдяки особовим справам та іншим документам із навчання у Львівському університеті та УТГГІ вдалося підготувати кілька десятків біографічних публікацій. Так, повністю опублікована справа про вступ на юридичний факультет восени 1939 р. Богдани Світлик⁴⁸. Біографічні дані використано при підготовці біографічних нарисів та довідок про Костя-Арпада Березовського,

⁴⁷ Архів ЛНУ ім. І. Франка. — Ф. 119. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 3.

⁴⁸ Мороз В. Невідомі документальні джерела до біографії Богдани Світлик-Литвинко // Воля і Батьківщина. — 1997. — №2. — С. 55—65.

Укр. Техн. Госп. Інститут
 Вх. ч. 2. III. 1934
 З 541.
 Техн. Госп.
 Вулиця М. Коржань
 Д.С.В.
 Д.С.В.
 До
 канцелярії Ректорату
 Українсько-Господарського Інституту
 аб'являю про
 вступ
 в Подгір'ях.

Прошу мене дозволити мит дійсним студентом Українського Українсько-Господарського Інституту на базі економічно-кооперативній.

До подання додержавно:

- ✓ а) шкільне свідоцтво
- ✓ б) коніо свідоцтва
- ✓ в) передія мати
- ✓ г) три світлини.

Коржан Михайло.

Мій адрес:
 Коржан Михайло
 Львів 24
 ул. Sobieskiego 67
 Polska

Свідоцтво маюче
 н. 29 1930/81
 овертоб
 З.І. 44. Михурин

у Львові 8. II. 1934.

Заява на вступ в УТГІ Михайла Коржана

Прізвище Оберішина
 Ім'я Ілько
 По батькові Петелюбович
 Протокол № IV від 23.VII 194 Op.

Підпис відповідального секретаря
 Приймальної комісії

Підпис: Оберішина Ілько

МА * КРО * УВР * Львів *

ВІДМІТКИ
 ПРО СКЛАДАННЯ ВСТУПНИХ ЕКЗАМЕНІВ

№ п/п	ДИСЦИПЛІНА	Характер екзаменів	Дата екзаменів	Оцінка	Підпис викладача
1	Українська мова	Твір Усні екзаменів			<u>Б. П. Коцько</u> <u>Д. П. Коцько</u>
2	Російська мова	Твір Усні екзаменів			
3	Математика	Письмові роботи Усні екзаменів	<u>28.9.</u> <u>19.8.9.</u>		<u>Б. П. Коцько</u> <u>Т. А. Д. Коцько</u>
4	Фізика	Усні екзаменів	<u>12.10.1940</u> <u>12.10.1940</u>		<u>В. П. Коцько</u> <u>В. П. Коцько</u>
5	Хімія	Усні екзаменів	<u>27.10.1940</u> <u>27.10.1940</u>		<u>В. П. Коцько</u> <u>В. П. Коцько</u>
6	Історія вкраїнської Конституції СРСР і УРСР	Усні екзаменів			
7	Іноземна мова	Усні екзаменів	<u>5.11.1940</u> <u>5.11.1940</u>		<u>В. П. Коцько</u> <u>В. П. Коцько</u>

Екзаменаційний листок вступника Львівського університету Ілька Оберішина

Ярослава-Дмитра Вітовського, Миколу Вовка, Мирослава Вовка, Романа Галібея, Олексу Горбача, Марту Грицай, Михайла Думанського, Богдана Єднорога, Михайла Клапчука, Михайла Клепуца, Володимира Комара, Любу Комар, Івана Максиміва, Людвіку Малащук, Михайла Модлу, Ілька Оберішина, Михайла Пакуляка, Юліяна Савицького, Дмитра Слюзара, Євгена Смика, Ілярія Собашека, Михайла Сороку, Семена Сороківського, Юрія Стефаніка, Галину Столяр, Миколу Туркевича, Галину Чуйко, Ярослава Чуру, Кирила Якимця⁴⁹. Матеріали з фонду УТГІ у ЦДАВО також

⁴⁹ Армія безсмертних: повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович, В. Мороз, упор. В. В'ятрович, Т. Гривул, В. Гуменюк, В. Манзуренко, В. Мороз, С. Музичук. — Львів: Мс, 2002. — С. 205; Гривул Т., Мороз В., Муравський В., Окаринський В. Матеріали до пластового мартиролога / Передмова О. Сича. — Львів, 2003; Енциклопедія Львова. — Т. 1: А-Г / За ред. А. Козицького та І. Підкови. — Львів: Літопис, 2007. — С. 212-213, 411, 490; Т. 2: Д-Й / За ред. А. Козицького. — Львів: Літопис, 2008. — С. 272; Енциклопедія Сучасної України / НАН України; Координаційне бюро енциклопедії сучасної України. — Т. 2. — Київ, 2003. — С. 511;

використано у ряді публікацій, зокрема про Петра Балка, Ореста Гриніва, Михайла Дяченка, Петра Кавузу, Миколу Левицького, Василя Лялюка, Петра Ляшкевича, Теодора Перуна, Юліяна Петречка, Костя Таланчука, Володимира Фрайта, Василя Хому⁵⁰.

При пошуку документів та підготовці публікації надали допомогу Владислав Берковський, Олександр Вовк, Роман Генега, Володимир Муравський та Володимир Пельць, за що їм висловлюється щира подяка.

Т. 5. — Київ, 2006. — С. 344; *Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Ювілейна книга / Упорядники: О. Вінниченко і О. Целуйко. Відповідальний за випуск Р. Шуст.* — Львів, 2000. — С. 112; *Комар Л. Процес 59-ти / Редактор видання Олег Романів.* — Львів, 1997; *Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. Вид. третє, доповнене / Відп. ред. В. Мороз, упор. О. Дарованець, В. Мороз, В. Муравський, М. Посівнич.* — Київ: Українська видавнича спілка, 2007; *Мороз В. Командири УПА і провідники ОУН на Львівщині // Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 12: *Воєнна округа УПА "Буг". Документи і матеріали. 1943—1952.* — Книга 1 / упор., ред. В. Мороз, О. Вовк. — Київ—Торонто, 2009. — С. 614, 616, 646, 648, 656, 670; *Його ж. Кость-Арнад Березовський-‘Карпо’, ‘Кречет’, ‘Карий’ // Шлях перемоги.* — 1997. — 10 квітня. — С. 6; *Його ж. Микола Вовк-‘Андрій’ // Шлях перемоги.* — 1997. — 26 листопада. — С. 5; *Його ж. Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* — Львів, 2004. — Зб. 3: *До 75-ліття Організації Українських Націоналістів.* — С. 205—234; *Писаренко В. Дмитро Слюзар-‘Арнад’-‘Кметь’-‘Золотар’ // Відродження.* — Жовква, 1999. — 13 жовтня. — С. 2; *Його ж. Дмитро Слюзар-‘Арнад’-‘Кметь’-‘Золотар’ // Новий час.* — Жидачів, 1999. — 6 листопада. — С. 2, 4; *Хвещук Ю. Мирослав Вовк-‘Єфрем’, ‘Корнило’ // Шлях перемоги.* — 1996. — 27 вересня. — С. 5; *Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-‘Лопатинський’.* — Львів: Афіша, 2004.

⁵⁰ *Іщук О. Життя та доля Михайла Дяченка-‘Марка Бослава’.* — Торонто; Львів: *Літопис УПА, 2010; Мороз В. Командири УПА і провідники ОУН на Львівщині // Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 12: *Воєнна округа УПА "Буг". Документи і матеріали. 1943—1952.* — Кн. 1 / упор., ред. В. Мороз, О. Вовк. — Київ; Торонто, 2009. — С. 610, 624, 631—633, 641, 650, 666, 669, 673, 674, 682; *Його ж. Василь Хома-‘Щербак’ // Шлях перемоги.* — 2009. — Ч. 30. — 29 липня. — С. 7; *Його ж. Володимир і Орест Гриніви // Шлях перемоги.* — 2009. — Ч. 33. — 19 серпня. — С. 7; *Його ж. Володимир Фрайт-‘Владан’, ‘Жар’, ‘Карб’ // Шлях перемоги.* — 2009. — Ч. 17. — 29 квітня. — С. 7; *Його ж. Григорій Дулин-‘Всеволод’, ‘Максим’ // Шлях перемоги.* — 2009. — Ч. 29. — 22 липня. — С. 7; *Його ж. Петро Кавуза-‘Урзус’, ‘Тарас’, ‘Руслан’ // Шлях перемоги.* — 2009. — Ч. 18. — 6 травня. — С. 7; *Його ж. Теодор Перун-‘Орел’ // Шлях перемоги.* — 2010. — Ч. 19. — 12 травня. — С. 7; *Його ж. Юліан Петречко // Шлях перемоги.* — 2009. — Ч. 30. — 29 липня. — С. 7.

Курсант УТГІ Володимир Фрайт

Курсант УТГІ Юліян Петречко

*Студент Львівського університету
Ярослав Богдан*

*Студент Львівського університету
Омелян Пріцак*

**СТУДЕНТИ І ПРАЦІВНИКИ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1939—1941 РР.,
ЯКІ БРАЛИ УЧАСТЬ У ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ ОУН І УПА
(НЕПОВНИЙ СПИСОК)**

Період збройної боротьби ОУН і УПА

	1	2	3	4	5	6
	прізвище, ім'я, по батькові	дата і місце на- родження	факультет або спеціальність, час навчання	псевдо, діяльність в ОУН	подальша доля	дод. ін- формація
1.	БЕЗКОРОВАЙНА Неонія Васиївна	27.06.1921, м. Тернопіль	українська філологія (1940—1941)	зв'язкова обласного про- воду ОУН Тернопільщи- ни (1940)	заарештована, засуджена, вийшла на волю влітку 1941	
2.	БЕРЕЗОВСЬКИЙ Кость-Ариад Амв- російович	16.02.1914, м. Львів	юридичний факуль- тет (1934—1935), іс- торичний факультет (1939—1940), викло- чений 16.09.1940	'Карпо', 'Кречет', 'Карий', член ОУН (1932), ре- дактор «Студентського шляху» (1934), референт пропаганди крайової екзекутиви ОУН (1940)	заарештований 07.1940, засудже- ний на Процесі 59-х до розстрілу, розстріляний кін. 06.1941	
3.	БЕЧ Дарія Дмитрівна	15.09.1916, с. Улично Дро- гобицького р-ну Львівської обл.	українська філологія (1940)	співпрацювала з ОУН		автор спо- гадів

4.	БОГДАН Ярослав Васильович	10.12.1915, с.мт. Розділ Миколаївського р-ну Львівської обл.	українська філологія (1940—1941)	'Всеволод Рамzenko, працівник крайового осередку пропаганди Карпатського краю (1945—1950), окружний референт пропаганди ОУН Дрогобищини (1950—1951)	заарештований 19.10.1951, за- суджений до вищої міри покарання, розстріляний 10.02.1953	публіцист, відзначе- ний Брон- зовим Хрестом за заслуги УПА
5.	БОРКОВСЬКИЙ Григорій Тарасович	17.04.1919, с. Плутив Зо- лочівського р-ну Львівської обл.	математичний (1940), історичний (1940), виключений 14.11.1940	зв'язковий ОУН у Львові (1940)		
6.	ВІТОВСЬКИЙ Дмитро-Ярослав Дмитрович	7.07.1919, с.мт. Брошнів Рожнятівського р-ну Івано-Фран- ківської обл.	природничий фа- культет — географія (1940)	'Андрієнко', 'Зміюка', інструктор старш. школи «Олен» (1944), член шта- бу воєнної округи УПА «Говорля» (1944—1945), к-р Дрогобицького тактичного відтинку УПА «Маківка» (1945—1946)	призваний в Червону Армію 11.1940, заарешто- ваний 19.03.1946, розстріляний 29.04.1947, м. Київ	син військ. міністра ЗУНР полк. Дмитра Вітовсько- го
7.	ВОВК Мирослав Михай- лович	2.01.1920, м. Босковице, Чехія	юридичний факуль- тет (1939)	'Єфрем', 'Корнило', обласний референт Служби Безпеки ОУН Дрогобищини (1944— 1945), крайовий референт СБ ОУН Подільського краю (1945—1947)	загинув у бою 29.06.1947	

1	2	3	4	5	6	
8.	ВОВК Микола Андрійович	13.12.1911, с. Ятвяги, тепер Прибілля Жидачівського р-ну	німецька філологія (1936—1940), лаборант кафедри німецької філології (1940)	'Андрій', окружний і обласний провідник ОУН Львівщини (1940), референт пропаганди крайової екзекутиви ОУН (09.1940)	заарештований 09.1940, засуджений на Прощі 59-х до розстрілу, розстріляний 14.04.1941	
9.	ГАЛБЕЙ Роман-Мирослав Іванович	7.09.1919, с. Побережжя Галицького р-ну Івано-Франківської обл.	вступ на математично-природничий факультет (1939)	'Вільгельм', 'Ернест', 'Охрім'; провідник студентського сектора і член обласного проводу ОУН в м. Львові (1943—1944)	на еміграції	відомий український філолог, член НТШ, професор
10.	ГОРБАЧ Олекса Федорович	5.02.1918, с. Романів Перемишлянського р-ну	українська філологія (1940—1941)	член ОУН у Львові	на еміграції	
11.	ГОРОДИСЬКИЙ Зенон		юридичний факультет (1939—1941)	секретар УНРади в Києві (1941), член Проводу ОУН-м в діаспорі	на еміграції	
12.	ГОРОДНИК Петро Андрійович	19.12.1917, с. Коношки- Тулиголівські Самбірського р-ну Львівської обл.	філологія (1940)	'Дністровий', надрайонний референт пропаганди ОУН Городоччини (1945—1946)	загинув 30.01.1946, с. Коношки- Тулиголівські Самбірського р-ну Львівської обл.	

13.	ГРИЦАЙ Марта-Марія Федорівна	24.08.1920, с. Старі Стри- лища Жлдан- цівського р-ну Львівської обл.	природничий факультет — хімія (1939—1940), викло- чена 6.01.1941	зв'язкова крайової екзекутиви ОУН у Львові (1940)	заарештована 1940, врятувалася з тюрми 1941, на еміграції	відзна- чений Срібним Хрестом заслуги УПА
14.	ГУК Мирослав Михай- лович	14.03.1920, с. Павлокома Бе- резівського пов. (тепер Польща)	вступ на медичний факультет (1939), біологічний факуль- тет (1940)	'Тригор', 'Косач', округ- ний провідник ОУН Пе- ремишлян (1945—1947), окружний референт пропаганди Чортківщини (1948—1951)	заарештований 28.04.1951, засудже- ний до смертної кари, розстріляний 12.03.1952, м. Чорт- ків Тернопіль- ської обл.	
15.	ДОМАНСЬКА Марія Володисла- вівна	16.10.1919, м. Дрогобич	українська філологія (1940)	зв'язкова ОУН	заарештована, за- суджена на Процесі 39-х 12-13.05.1941 до 7 років ув'язнення, розстріляна у Льво- ві 06.1941	
16.	ДЯКІВ Осип Васильович	21.06.1921, с. Олеськи Ко- зівського р-ну Тернопільської обл.	українська філологія (1940)	'Горновий', 'Науш', член ОУН (1940), працівник го- ловного осередку пропа- ганди ОУН (1944—1948), крайовий провідник ОУН Львівщини (1949—1950), член Проводу ОУН (1949—1950), підполков- ник-політвиховник УПА, член УТВР	заарештований 20(24).09.1940, засуджений, врятувався з тюрми в Бердичеві 5.07.1941, загинув у бою 28.11.1950 біля с. Велике Поле Яворівського р-ну Львівської обл.	публіцист, відзна- чений Золотим і Брон- зовим Хрестами заслуги УПА

1	2	3	4	5	6
17. ЄДНОРОГ Бодан Савич	28.04.1919, м. Львів	історичний факультет (1937—1940), виключений 27.09.1940	провідник ОУН у Львівському університеті (1940), у вищих навчальних закладах м. Львова (09.1940)	засуджений на Процесі 59-х 15-18.01.1941, розстріляний кін. 06.1941	
18. КІЯК Роман	17.05.1920, м. Винники Львівської міськради	українська філологія (1939—1940)	'Кривоніс', 'Фігурка'; повітовий провідник ОУН Винниківщини (1940—1941), обласний референт СБ м. Львова (1943)	помер 27.12.1998, м. Івано-Франківськ	священник, діяч підпільної УТКЦ
19. КІНКА Анна		українська філологія (1940), виключена 28.10.1940	'Віра', зв'язкова крайової ексекутиви ОУН у Львові (1940)		
20. КЛАПЧУК Михайло Миколайович	25.02.1920, с. Корнич Коломицького р-ну Івано-Франківської обл.	історичний факультет (1938—1941), лаборант кафедри археології (1940—1941)	вишкільний референт обласного проводу Юнацтва ОУН Станіславщини (1944)	заарештований, засуджений, відбув табори і заслання	відомий археолог і етнограф
21. КЛЕПУЦ Михайло Федорович	1910 смт. Верхне Синьовидне Сколівського р-ну Львівської обл.	юридичний факультет, виключений 20.09.1940	член Пласту, ОУН	заарештований, розстріляний кін. 06.1941	
22. КОВЧ Мирослав-Михайло Григорович	1919, с. Малий Любінь Городоцького р-ну Львівської обл.	філологія (1940)	член ОУН у Львові (1940)	заарештований 09.1940	

23.	КОМАР Володимир Степа- нович	24.09.1917, с. Лисятичі Стрийського р-ну Львівської обл.	українська філологія (1939—1940)	член ОУН в м. Львові (1940)	заарештований восени 1940, засу- джений на Протесі 59-х до розстрілу, врятувався з тюрми в Бердичеві 5.07.1941	
24.	КОМАР Лідія Степанівна	2.01.1922, с. Ми- колаїв Пустоми- тиського р-ну Львівської обл.	українська філологія (1940), виключена 28.10.1940	зв'язкова ОУН у Львові (1940)	заарештована 1940, засуджена, відбула табори	
25.	КОМАР Любов Степанівна	1.11.1919, с. Жирівка Пус- томитиського р-ну Львівської обл.	німецька філологія (1939—1940), виклю- чена 3.01.1941	член ОУН в м. Львові (1940), зв'язкова ОУН 1941—1944	заарештована восе- ни 1940, засуджена на Протесі 59-х до смертної кари, за- міненої на 10 років таборів, врятувала- ся з тюрми в Бер- дичеві 5.07.1941, на еміграції	дружина члена Проводу ОУН Ми- рослава Прокопа
26.	КОТЕЛКО Микола Степа- нович	2.12.1920, м. Городенка Івано-Франків- ської обл.	вступ на медичний факультет (1939)	член ОУН у Львові (1940)	заарештований 15.12.1940, засудже- ний на Протесі 39-х 12-13.05.1941 до 10 років ув'язнення, розстріляний у Львові 06.1941	
27.	КОТОВИЧ Мирослав Євста- хович		українська філологія (1940)	член ОУН у Львові (1940)		

1	2	3	4	5	6
28. КУНИЦЬКИЙ Богдан Микола- йович	1922, м. Ярослав, тепер Польща	українська філологія (1940), виключений 28.10.1940	член ОУН у Львові (1940)	заарештований восени 1940, засу- джений на Процесі 59-х до смертної кари, замінені на 10 років таборів, врятувався з тюрми в Бердичеві 5.07.1941, загинув в УПА	
29. ЛУШ Іван Васильович	1913, с. Коростовичі Рогатинського р-ну Івано-Фран- ківської обл.	юридичний факуль- тет (1938—1940)	співпрацював з ОУН (1940)	заарештований, засуджений на Процесі 39-х 12-13.05.1941 на 6 років таборів	
30. ЛОНКЕВИЧ Богдан Олександр- дрович	1920, с. Потутори Бережанського р-ну Тернопіль- ської обл.	природничий факультет — хімія (1940)	зв'язковий ОУН в Транс- ністрії (1943)	звільнився за власним бажанням 16.10.1940; пропав безвісти	
31. ЛУЦЬКИЙ Олег Миколайович	24.02.1918, с. Горожанка Вел. Миколаївського р-ну Львівської обл.	українська філологія (1940—1941)	член ОУН у Львові		
32. МАГАЛЯС Ростислав Тим- отейович	31.10.1921, м. Вінники Львівської обл.	українська філологія (1939—1940)	заступник крайового провідника Юнацтва ОУН (1940)	заарештований	

33.	МАКСИМІВ Іван-Бодіан Андрі- йович	14.05.1913, с. Дрогомишль Яворівського р-ну Львівської обл.	українська філологія (1939—1940)	член крайової езекутиви ОУН у Львові (1940), заарештований 09.1940, засуджений	заарештований, су- джений на Процесі 59-х 15-18.01.1941 до розстрілу, роз- стріляний 1941
34.	МАЛАЦІУК Людвіка Іванівна	18.02.1915, м. Львів	французька філоло- гія (1937—1940), ви- ключена 22.11.1940	зв'язкова крайової езекутиви ОУН у Львові (1940)	засуджена на Процесі 59-х 15- 18.01.1941
35.	МАТІЙЧУК Зиновія-Неонія	13.11.1917, с. Гусановичі, тепер частина м. Борислава Львівської обл.	юридичний факуль- тет (1937—1940), ви- ключена 11.09.1940	зв'язкова крайової езекутиви ОУН у Львові (1940)	заарештована 1940
36.	МОДЛА Михайло Петро- вич	?, с. Мішана Горо- доцького р-ну Львівської обл.	українська філологія (1939—1940), викло- чений 3.01.1941	повітовий провідник ОУН Городоччини (1939—1940)	заарештований 12.10.1940
37.	ОБЕРИШИН Ілько Степанович	11.03.1921, с. Потік Рого- тинського р-ну Івано-Франків- ської обл.	українська філологія (1940), виключений 3.01.1941	'Стецько', 'Кобзар', 'Охрім'; на районний ре- ферент СБ і на районний провідник ОУН Збараж- чини (1947—1951)	від 1951 пере- ховувався від радянської влади, вийшов після рефе- рендуму 1.12.1991
38.	ПАКУЛЯК Михайло Іванович	16.11.1913, с. Іванків Бор- щівського р-ну Тернопільської обл.	юридичний факуль- тет (1937—1939), вступ на медичний факультет (1939)	провідник ОУН в м. Львові (1940)	заарештований, су- джений на Процесі 59-х 15-18.01.1941 до розстрілу, роз- стріляний 1941

	1	2	3	4	5	6
39.	ПЕКАР Михайло Іванович	4.01.1922, с. Верчани Стрийського р-ну Львівської обл.	українська філологія (1940)	‘Дубів’, заступник об- ласного референта про- паганди ОУН Дрогобич- чини (1944—1945)	загинув у бою в березні 1945, с. Держів Мико- лаївського р-ну Львівської обл.	
40.	ПЕЦА Іван Михайлович	15.06.1914, с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Фран- ківської обл.	українська філологія (1940)	член ОУН у Львові (1940)	заарештований, засуджений на Процесі 39-х 12-13.05.1941 до 7 років ув’язнення, розстріляний 06.1941	
41.	ПИК Ірина Олександрівна	31.01.1918, МакКіс Рокс, США	німецька філологія (1937—1940), викло- чена 3.01.1941	член ОУН в м. Львові (1940)	заарештована восени 1940, за- суджена на Процесі 59-х, звільнена як громадянка США	
42.	ПРЦАК Омелян Йосипо- вич	7.04.1918, с. Лука Сам- бірського р-ну Львівської обл.	східні мови і літера- тури (1936—1941)	працівник групи ООН по роботі в східних областях (1940)	забрав атестаг 27.06.1941, виїхав на еміграцію	схопо- знавець, академік НАН України
43.	РАДЕЙКО Микола Остапович	2.10.1920, м. Яворів Львів- ської обл.	українська філологія (1940—1941), викло- чений 9.04.1941	‘Зорич’, надрайонний провідник ОУН Лем- ківщини (1945—1946), окопаний провідник ОУН Любачівщини (1946—1947)	на еміграції в Норвегії	автор спо- гадів про підпілля

44.	РОШКОВИЧ Марко Васильович	7.01.1917, с. Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл.	вступ на медичний факультет (1939)	член ОУН, співробіт- ник Петра Федуна- 'Волянського' у Львові	загинув в УПА	
45.	РУМЕЖАК Михайло Микола- йович	21.04.1921, с. Писменичани Надвірнянського р-ну Івано-Фран- ківської обл.	українська філологія (1939—1940)	'Клим', провідник Юнацтва ОУН в одній із шкіл Львова (1940), референт зв'язку проводу ОУН у Великолімеччині (1942—1943)	заарештований гестапо 1943	
46.	САВИЦЬКИЙ Юліан Феліксович	12.04.1915, м. Львів	українська філологія (1939—1941)	член ОУН, диктор радіос- танції ім. С. Коновальця у Львові, зачитував в ефірі Акт відновлення україн- ської держави 30 червня	заарештований німцями 2.07.1941, помер в таборі Ебензее 04.1945	
47.	САПЕЛЯК Іван Іванович	24.03.1911, с. Маковисько Ярославсько- го пов., тепер Польща	вступ на українську філологію (1939)	співпрацював з ОУН, писав проагандистські матеріали	заарештований 1955, засуджений	
48.	СВЕНЦІЦЬКА Марія Іларіонівна	7.12.1918, м. Львів	німецька філологія	працівник головного осе- редку пропаганди ОУН у Львові (літо — осінь 1941)		місце- цтвозна- вець

	1	2	3	4	5	6
49.	СВІТЛИК Бодана-Марія Юліанівна	24.04.1918, м. Перишль, тепер Польща	класична філологія (1936—1939), вступ на юридичний факультет (1939)	'Марія Дмитренко', 'Доля', зв'язкова крайової екзакутиви ОУН у Львові (1939), провідник ОУН в м. Львові (1944), працівник головного осередку пропаганди ОУН (1945—1948)	загинула в бою 29.12.1948, с. Либора-Сколівського р-ну Львівської обл.	письменниця, нагороджена Бронзовим Хрестом заслуги УПА
50.	СЕМЕРАЗ Осип Осипович	29.06.1919, смт. Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	українська філологія (1939—1940), викладач 11.09.1940	інструктор Юнацтва ОУН у Львові (1940)		
51.	СЛИЖ Антін Адольфович	28.04.1921, с. Корнич Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.	українська філологія (1939—1940)	зв'язковий крайової екзакутиви ОУН у Львові (1940)		
52.	СЛЮЗАР Дмитро Йосифович	10.10.1919, с. Бортики Жидачівського р-ну Львівської обл.	юридичний факультет (1939—1940)	'Арпад', 'Золотар', член ОУН у Львові (1940), обласний провідник ОУН в м. Львові (1942—1944), крайовий провідник ОУН Львівщини (1945), майор-політвиховник УПА	заарештований восени 1940, засуджений на Процесі 59-х до розстрілу, врятувався з тюрми в Бердичеві 5.07.1941, загинув у бою 19.12.1945, прис. Бесіди с. Любеля Жовківського р-ну Львівської обл.	відзначений Золотим Хрестом заслуги УПА

53.	СМИК Євген Петрович	2.01.1921, с. Жовців Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.	українська філологія (1940), виключений 28.10.1940	'Вій'; керівник охоронного відділу ОУН Рогатинського надрайону (?—1948), поручник УПА	загинув 7.04.1948, біля с. Голодівка Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.	
54.	СОБАШЕК Ілярій Йосипович	1917, с. Яблунівка Буського р-ну Львівської обл.	українська філологія (1939—1940)	член крайової езекутиви ОУН у Львові (1939—1940)	заарештований 02.1940, засуджений на Процесі 39-х 12-13.05.1941 до розстрілу, розстріляний 1941	
55.	СОРОКА Михайло Михайлович	27.03.1911, с. Великі Гнилиці Підволочиського р-ну Тернопільської обл.	лаборант — бібліотекар і рисівник бібліотеки фізико-математичного факультету (1939—1940), студент фізико-математичного факультету (1940)	член крайової езекутиви ОУН в Чехо-Словаччині (1930-і), провідник укр. політв'язнів у таборах	заарештований 20.03.1940, помер в таборах 16.06.1971, с. Озірна, Мордовія	чоловік Катерини Заричької
56.	СОРОКІВСЬКИЙ Семен Григорович	27.06.1912, с. Чайковичі Самбірського р-ну Львівської обл.	юридичний факультет (1934—1939, з перервами), історичний факультет (1939—1940), виключений 27.09.1940	член ОУН (1929), провідник ОУН у вищих навчальних закладах м. Львова (1940)	заарештований восени 1940, засуджений на Процесі 59-х до розстрілу, розстріляний кін. 06.1941	
57.	СТАРІВСЬКИЙ Тит Михайлович	15.04.1919, м. Львів	українська філологія (1940), виключений 3.01.1941	зв'язковий ОУН в Чехословаччині (1945)	заарештований в Чехословаччині (1945)	

	1	2	3	4	5	6
58.	СТЕФАНИК Юрій Васильович	24.07.1909, с. Русів Снятинського р-ну Івано- Франківської обл.	подавався на працю у Львівському уні- верситеті	керівник групи ОУН для роботи в східних об- ластях (1940), працівник головного осередку про- паганди ОУН у м. Львові (1941)	заарештований 1940, звільнений до ювілею батька в травні 1941	син пись- менника Василя Стефа- ника, літерату- рознавець
59.	СТОЛЯР Галина Теодорівна	5.03.1916, м. Тернопіль	українська філологія заочно (1940)	зв'язкова крайової екзекутиви ОУН у Львові (1940), зв'язкова Проводу ОУН (1942)	заарештована восени 1940, за- суджена на Процесі 59-х, врятувалася з тюрми в Бердичеві 5.07.1941, зааре- штована і закатова- на в гестапо	
60.	ТЕМНИЦЬКА Арета Володимирівна	10.10.1922, м. Львів	вступ на медичний факультет (1939)	член ОУН	померла 14.07.1943	
61.	ТУРКЕВИЧ Микола Михай- лович	18.10.1912, с. Пониква Бро- дівського р-ну Львівської обл.	професор кафедри органічної хімії Львівського універ- ситету (1939—1940)	співробітник повітового проводу ОУН Брідщини (1930-ї), крайової ексеку- тиви ОУН у Львові (1940)	двічі заарешто- ваний	хімік, фар- мацевт, довго- літній за- вказири і професор Львів- ського медичного інституту

62.	ФЕДИШИН Богдан Павлович	2.09.1921, с. Либочок, Бор- тницького р-ну Тернопільської обл.	українська філологія (1939—1940), викло- чений 11.09.1940	зв'язковий ОУН у Львові (1940)		
63.	ФЕДУРУК Юрій-Костянтин Антонович	11.03.1921, с. На- кваша Бродів- ського р-ну Львівської обл.		‘Лемко’, крайовий про- відник Юнацтва ОУН південно-східних україн- ських земель у Дніпро- петровську (1942—1943), провідник генеральної округи на ОіСУЗ (1944)	загинув 30.07.1944 біля с. Дермань Здолбунівського р-ну Рівненської обл.	
64.	ФЦИЧ-БЕРЕЗОВ- СЬКИЙ Йосип Іванович	1916, с. Березів Нижній Коло- мийського р-ну Івано-Франків- ської обл.	хімічний факультет (1940)	член ОУН	розстріляний НКВД 1941	
65.	ЧУЙКО Галина Петрівна	14.02.1921, с. Журбинці Бердичівського р-ну Житомир- ської обл.	українська філологія (1940—1941)	член обласного проводу ОУН Житомирщини (1941—1942), працівник підпільної радіостанції ОУН «Вільна Україна» (1943—1944)	на еміграції	
66.	ЧУРА Ярослав-Іван	?, с. Мшана Горо- доцького р-ну Львівської обл.	історичний факуль- тет (1939—1940)	Провідник Юнацтва ОУН в Академічній гімназії у Львові (1938—1939)	заарештований 8.07.1940, засудже- ний до смертної кари	

	1	2	3	4	5	6
67.	ЯКИМЕЦЬ Кирило Микола- йович	1921, с. Соколівка Буського р-ну Львівської обл.	історичний факуль- тет (1940—1941)	‘Бескид’, окружний про- відник ОУН Золочівщини (1947—1949)	загинув у бою 14.01.1949 біля с. Жарків Бродів- ського р-ну Львівської обл.	
68.	ЯЦІШИН Іван Михайлович	18.01.1914, с. Лісники Бере- жанського р-ну Тернопільської обл.	вступ на медичний факультет (1939)	‘Гордієнко’, керівник відділу розвідки штабу воєнної округи «Лисоня» (1944—1945), сотник УПА	25.08.1945, біля с. Лісники Бере- жанського р-ну Тернопільської обл.	

Ігор Марчук

завідувач відділу «Інститут дослідів Волині» Рівненського обласного краєзнавчого музею, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху

Стаття присвячена маловідомим сторінкам діяльності Подільського крайового проводу ОУН у період 1945—1952 рр., тобто від моменту створення до часу остаточної ліквідації радянськими карально-репресивними органами цієї підпільної структури українського визвольного руху. На основі багатьох джерел проаналізовано зміни у складі керівництва цього краю та обставини загибелі таких відомих керівників як О. Безпалко, В. Бей, І. Прокопишин та інші.

Ключові слова: Подільський крайовий провід ОУН, радянські карально-репресивні органи, Тернопільська область, референт крайового проводу, ОУН.

Marchuk Ihor

ELIMINATION OF THE OUN PODILLYA LOCAL BOARD (1945—1952) BY THE SOVIET PUNITIVE-REPRESSIVE BODIES

The article is devoted to little-known pages of the OUN Podillya local board's activities in 1945—1952, that is from its establishment up to the moment of complete liquidation by the soviet punitive-repressive bodies. Changes in the leading stuff of the territory and the death of such famous leaders as O. Bezpalko, V. Bej, I. Prokopyshyn and others are analyzed.

Key-words: OUN Podillya local board, soviet punitive-repressive bodies, Ternopil region, OUN.

ЛІКВІДАЦІЯ РАДЯНСЬКИМИ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИМИ ОРГАНАМИ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЙОВОГО ПРОВІДУ ОУН (1945–1952)

Нові обставини, які принесла на Західну Україну радянська інвазія, змусили керівництво Організації українських націоналістів (ОУН) змінювати тактику та стратегію боротьби. Провідник ОУН на українських землях Роман Шухевич у листопаді 1944 р. скликав нараду керівних кадрів організації на околиці села Валуйки Олеського району Львівської області з метою реорганізувати всю підпільну мережу, яка існувала за часів німецької окупації, і підготувати підпільні кадри до нових умов боротьби. Саме ця нарада по-новому розподілила терени дії підпілля ОУН та УПА¹. На базі Тернопільського та Кам'янець-Подільського обласних провідів ОУН створено Подільський крайовий провід ОУН у складі трьох окружних провідів — Тернопільського, Чортківського та Кам'янець-Подільського. Протягом листопада 1944 р. роботу Тернопільського обласного проводу ОУН перевіряв член Проводу ОУН Роман Кравчук-‘Петро’. Всі керівники Тернопільського обласного проводу ОУН (‘Данило’ — керівник обласного проводу, ‘Євген’ — референт пропаганди, ‘Бондаренко’ — військовик області, ‘Струм’ — обласний господарчий та ‘Ганна’, яка очолювала Український червоний хрест) були викликані в ліс поблизу с. Криве Козівського р-ну, де їх зустріли ‘Петро’ та командир УПА-«Захід» Василь Сидор-‘Шелест’. На цій нараді всі зазначені керівники прозвітували перед ‘Петром’, а ‘Бондаренко’ отримав докладні інструкції від командира ‘Шелеста’².

Ще під час німецької окупації в околицях сіл Потік, Жуків, Бишки Козівського р-ну та в прилеглих до них лісах базувалась референтура СБ проводу ОУН на чолі з Миколою Арсеничем-‘Михайлом’. Організаційний референт Проводу ОУН Василь Кук писав у спогадах, що ‘Михайло’ мав двокімнатну добре замасковану криївку у Жуківському лісі. В одній кімнаті перебував сам

¹ Кук В. *Постій Проводу ОУН у селі Бишках (1943–1945 рр.)* // *Воля і Батьківщина*. — 1998. — Ч. 4. — С. 36.

² Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). — К., 2007. — Т. 2. — С. 496.

керівник з дружиною, яка виконувала обов'язки секретаря-друкарки, у другій знаходилась його охорона та слідчі СБ — разом біля восьми осіб. У березні 1945 р. тут певний час перебували Роман Шухевич та Василь Кук. У с. Рай знаходився пункт зв'язку керівника ОУН. З листопада 1944 р. у с. Бишках також була розміщена референтура пропаганди проводу ОУН на чолі з Яковом Буслон-«Київським», а в с. Криве, приблизно 15 км на південний схід від Бишок, перебував керівник новоствореного Подільського Крайового проводу ОУН Іван Шанайда-«Данило».

У другій половині березня 1945 р. у с. Потік, у криївці референта СБ «Михайла», відбулась чергова нарада проводу ОУН. На ній були присутні Р. Шухевич, Дмитро Маївський, Дмитро Грицай, В. Кук, Я. Бусел, Р. Кравчук та господар криївки М. Арсенич. Не було лише керівника ОУН на Волині Дмитра Клячківського, який загинув 12 лютого 1945 р. На цій нараді обговорювалася зустріч представників Проводу ОУН та радянських «парламентарів», представлених двома співробітниками НКГБ, а також інші організаційні питання. Роман Шухевич також поінформував усіх присутніх про прибуття з-за кордону кур'єрів на чолі з Юрком Лопатинським-«Калиною» та німецького представника кап. Кірн³.

У лютому 1945 р. через зв'язкову проводу ОУН радянські органи держбезпеки домовились про зустріч з керівниками ОУН та УПА. Її готував полк. Сергій Карін-Даниленко і співробітник УНКГБ Львівської області май. Александр Хорошун. Зустріч відбулась 1 березня 1945 р. поблизу с. Конюхи Бережанського р-ну Тернопільської обл., куди прибули член Проводу ОУН Д. Маївський-«Косар» і керівник політичної референтури проводу Я. Бусел-«Київський». Радянські спецслужби вимагали скласти зброю і скоритися, на що представники підпілля відповіли відмовою. Врешті-решт переговори зайшли у глухий кут.

Присутність у цьому регіоні значної кількості керівників ОУН, які прибули на нараду, та їхньої охорони стала відомою чекістам. Внаслідок захоплення окремих підпільників, які знали про місце перебування членів проводу ОУН на Тернопільщині, радянські карально-репресивні органи активізували їх пошук у зазначених

³ Зарічний В., Ластовець О. Бандерівщина // *Правда України*. — 1989. — 3 листопада.

Вилучене майно друкарні Кам'янець-Подільського проводу ОУН, 1944 р.

селах та районах. Донесення ген.-май. Сергію Горшкову містить інформацію про те, що у березні 1945 р. на території Козівського, Бережанського, Підгасцького р-нів силами 187, 221 та 222 батальйонів внутрішніх військ НКВД та новоствореної спецгрупи на чолі з колишнім комендантом боївки СБ окружного проводу Миколою Глинським-‘Бистрим’ проводилась велика чекістсько-військова операція, вістря якої спрямовувалось на сс. Конюхи, Бишки, Вибудів, Ценів з метою виявлення керівництва ОУН, що прибуло на «міжкрайовий з'їзд»⁴. Але ніхто з оунівського керівництва на той час не загинув, до рук співробітників НКВД та НКГБ потрапили лише окремі охоронці та зв'язкові.

У травні 1945 р. проводом ОУН у Бережанському р-ні Тернопільської обл. були організовані курси пропагандистів. Цими

⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. — К.: Либідь, Військо України, 1994. — Т. 2. — С. 435.

курсами керував референт пропаганди проводу ОУН Яків Бусел-‘Галина’, який загинув 15 вересня 1945 р. в с. Бишки. Отже, протягом 1945 р. територія базування Подільського крайового проводу стала місцем перебування керівництва ОУН, яке готувало нові інструкції для вищих і середніх ланок ОУН, що опинилися, як писав один з підпільних авторів, у «новій дійсності».

Радянські карально-репресивні органи ще у 1944 р. розпочали окрему оперативну справу-розробку під кодовою назвою «Тризуб» щодо Тернопільського обласного проводу та «Самостійники» щодо Тернопільського окружного проводу ОУН. Тривала вона до початку 1950-х рр., коли було остаточно знищено керівництво ОУН на цій території. У цих справах концентрувалась інформація про окремих керівників Подільського крайового проводу ОУН, їхні зв’язки, доповідні про знищення того чи іншого керівника підпілля.

На початку 1946 р. співробітники обласного управління НКВД Тернопільської обл. отримали інформацію, що у сс. Кобиловолки, Довге, Деренівка, Мшанець переховується заступник референта пропаганди Подільського крайового проводу Йосип Поздик-‘Євген’, 1921 р. н., уродженець с. Деренівка Буданівського р-ну Тернопільської обл. Захоплені підпільники свідчили, що в с. Деренівка знаходиться потужна друкарня крайового проводу. У лютому 1946 р. було проведено чекістсько-військову операцію з метою захоплення чи знищення ‘Євгена’. Під час операції у господарстві місцевого селянина Григорія Поздика виявлено бункер з друкарнею крайового проводу ОУН. З бункеру вилучено: 1 друкарський верстат, 1 верстат для різання паперу, 20 кас для шрифтів, 1 тонну шрифту, понад 200 кг паперу, 300 кг надрукованих листівок та брошур (загалом понад 20000 примірників), 19 кліше для друку листівок. Друкарня знаходилася у цьому селі ще з 1941 р. Для її облаштування було викопано котлован глибиною 6 метрів, облаштовано дві кімнати висотою 2,5 метри і насипано згори 3,5 метри ґрунту. До приміщення друкарні було проведено електричне освітлення з Янівської електростанції. Долею випадку четверо співробітників підпільної друкарні, серед яких був і ‘Євген’, залишили її за три дні до проведення операції. Ще одну друкарню крайового проводу виявлено 5 лютого у с. Шумляни Підгаєцького р-ну у будинку Михайла Панаса. Підпільники ‘Мирон’, ‘Степан’, ‘Богун’,

*Крайовий провідник
Василь Бей-‘Улас’*

які там переховувались, під час бою з оперативною групою загинули. При огляді підземного бункера було встановлено, що це приміщення друкарні довжиною 8 метрів, шириною 6 метрів та висотою 2,5 метри. Вхід до друкарні був замаскований у хліві і закривався пересувним щитом на роликах, що рухалися по рейках. З бункера було вилучено зброю: 2 ручних кулемети, 5 гвинтівок, 10 гранат та 720 набоїв, друкарське майно: два друкарські верстати, 32 ящики зі шрифтом, 15 банок з фарбою, пристрій для різання паперу, 1 фотоапарат, 17 різних штампів та печаток, 24000 листівок, 150 книг, 157 брошур, 64 плакати та різні документи, в тому

числі архів ОУН за 1943 р. на 156 аркушах і 49 фотографій учасників ОУН. Серед вилученої з друкарні документації було виявлено накази та інструкції крайового провідника Івана Шанайди-‘Данила’ про розподіл надрукованої літератури, журнал порядкової реєстрації надрукованих видань. З вилучених документів оперативні працівники НКГБ дізналися, що цей осередок друкував брошури «Радянський патріотизм», «Наша відповідь», «У новій дійсності», «Сталінсько-більшовицький імперіалізм», п’ять окремих журналів та 13 різновидів листівок⁵. Вже згадуваний Йосип Поздик-‘Євген’, ймовірно, з 1946 р. очолював крайову референтуру пропаганди; загинув 12 січня 1951 р. під час сутички з оперативниками МГБ у Золотополицькому районі Тернопільської області.

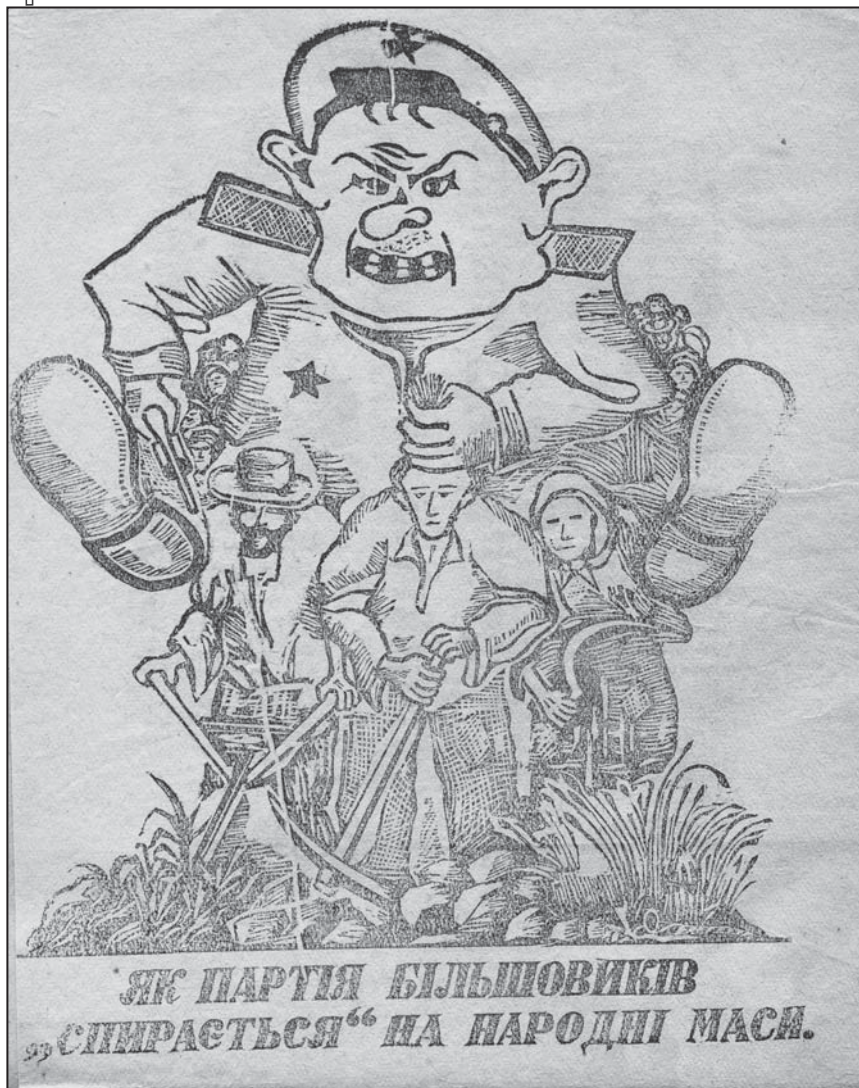
⁵ Ішук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944–1954 рр. — К., 2007. — С. 8–9.

Протягом 1947 р. було виявлено ще одну друкарню крайового проводу поблизу с. Рудники Підгаєцького р-ну шляхом провокації проти члена ОУН Євгена Куньки-‘Лимана’, якого допитала псевдобоївка СБ. Він мусив зізнатися, що у 1945 р. перебував у складі спеціальної боївки крайового проводу на чолі з ‘Громом’, яка закопала друкарню у лісовому масиві поблизу села Рудники. Одразу після допиту Є. Кунька на доказ своєї праці в ОУН провів спецгрупу МГБ у ліс і показав місце збереження друкарні, після чого був відпущений як «перевірений» член ОУН. На наступний день вночі оперативна група УМГБ Тернопільської обл. таємно вилучила схований друкарський верстат «Американка», каси зі шрифтом та інше обладнання, а Євгена Куньку через кілька днів було заарештовано та засуджено.

23 січня 1947 р. співробітники республіканського МГБ на території Тернопільщини досягнули чергового успіху. У лісі біля села Жуків Бережанського району було викрито підземне сховище, у якому загинув референт СБ проводу ОУН М. Арсенич-‘Михайло’, його дружина і кілька охоронців. Територія Подільського крайового проводу була остаточно розконспірована як місце перебування проводу ОУН, тому Головний командир УПА та Провідник ОУН Роман Шухевич-‘Тарас Чупринка’ перебазувався на Рогатинщину та Львівщину, а Роман Кравчук-‘Петро’ разом з референтом пропаганди Петром Федунтом-‘Волянським’ в основному переходувались у Карпатах. У подальшому на території Подільського крайового проводу перебував з перервами тільки організаційний референт Проводу ОУН Василь Кук-‘Леміш’.

Згідно з наказом Міністра МГБ СРСР від 22 квітня 1947 р. №00207 «провід Поділля», тобто Подільський крайовий провід ОУН, мала розробити і ліквідувати оперативна група офіцерів МГБ на чолі з заступником начальника і одночасним керівником новоствореного відділу 2-Н УМГБ Тернопільської обл. пполк. Семеном Хорсуном. Станом на жовтень 1951 р. відділ 2-Н Тернопільського УМГБ мав 5 відділень і 64 штатні одиниці, серед них — 42 оперативних працівники. Перше відділення у складі 11 офіцерів займалося розробкою членів Проводу ОУН та Подільського крайового проводу ОУН⁶.

⁶ Веденєв Д., Биструхін Г. Двоій без компромісів. — К., 2007. — С. 271.

Листівка Подільського крайового проводу

Радянські партійні документи за липень 1947 р. повідомляють про значні успіхи у ході ліквідації Подільського крайового проводу: «найкращих результатів... досягнули війська і органи МГБ Тернопільської області, де вбито 99 і заарештовано 393 бандити, серед них 4 керівники крайового проводу “Поділля” і 5 окружних керівників»⁷. Зазначається, що ліквідовано дві референтури крайового проводу (військову та СБ) і один окружний провід. Серед загиблих керівників названо контролера лінії зв’язку проводу ОУН ‘Березу’ референта СБ крайового проводу Мирослава Вовка-‘Єфрема’, його заступника Степана Пелеха-‘Коваля’ (загинув разом з двома охоронцями 8 червня у селі Вербівці Буданівського району) та працівника СБ ‘Пластуна’, військового референта крайового проводу ‘Бондаренка’ і керівників Тернопільської округи Богдана Пасіку-‘Шаха’ та Петра Сіна-‘Супруна’.

Підпілля розслідувало факт загибелі крайового референта СБ ‘Єфрема’ в очереті над Стрипою між сс. Купчинці та Ішків 25 червня 1947 р. Слідчий СБ з кодом 22/5 встановив, що ‘Єфрем’ прибув до криївки окружного провідника Ярослава Бабія-‘Шаха’ 21 червня, а 25 червня туди ж прийшов колишній окружний СБ Василь Магдій, якого знали у підпіллі під псевдонімами ‘Доля’ та ‘Жар’. Того ж дня крайовий референт СБ відійшов на пункт зв’язку над Стрипою, куди мав прийти організаційний референт Подільського крайового проводу ‘Бурлан’. Чекісти провели там операцію, знищивши ‘Єфрема’ з охороною і захопивши живим Магдія. Вони планували за його допомогою викрити інших керівників крайового проводу. Один із бойовиків Мисько, якого вербував ‘Жар’ для зрадницької роботи, повідомив про це СБ і допоміг влаштувати на нього засідку⁸. Таким чином зрадника було знищено і зірвано одну з провокативних операцій Тернопільського УМГБ.

Директива керівних органів МГБ УРСР начальникам обласних управлінь МГБ від 28 лютого 1948 р. повідомляла, що заступник начальника УМГБ Тернопільської області пполк. Хорсун послабив роботу щодо ліквідації, як вони вважали, залишків крайового

⁷ Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МГБ-КДБ (1943–1959). — Кн. 2. (1946–1947). — Київ; Торонто, 2002. — Т. 5. — С. 377.

⁸ Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2008. — Т. 46. — С. 601–619.

Мирослав Гук-‘Косач’

проводу «Поділля». Пояснення знаходимо у доповідній записці Тернопільського обкому ЦК КП(б)У за грудень 1947 р., де міститься така інформація: «В основному розгромлено крайовий провід ОУН, що керував діяльністю підпілля на території Тернопільської та Кам’янець-Подільської областей, з його складу ліквідовано 7 керівників, залишилось тільки 3. (Напевно, мається на увазі, що протягом 1947 рр. загинули учасники Подільського крайового проводу ‘Бондаренко’, ‘Єфрем’, ‘Остап’, ‘Коваль’, ‘Пластун’, а організаційний референт ‘Бей’ за наказом Романа Шухевича вибув у Львів. — прим. автора). Повністю ліквідовано Тернопільський окружний провід ОУН, що керував діяльністю підпілля на території 17-ти північних районів області. Частково ліквідовано Чортківський окружний провід, що керував діяльністю підпілля ОУН на території 21 району південної частини області. Крім того, ліквідовано 3 надрайонних проводи, 8 районних проводів»⁹. Наступний документ — довідка про оперативний стан на території дії 65 стрілецької дивізії ВВ МГБ на 1 лютого 1948 р. — повідомляє, що ведеться пошук крайового проводу ОУН «Поділля» у складі 4-ох осіб (Й. Поздик-‘Євген’, Іван Прокопишин-‘Бурлан’, Василь Бей-‘Улас’ та невстановлений крайовий референт СБ) на території Бережанського і Козівського районів Тернопільської області, Чортківського окружного проводу на чолі з ‘Яром’ (він же ‘Мармак’) у складі 3-ох осіб на території Козівського району, 20-ти окремо діючих районних проводів

⁹ Сергійчук В. *Український здви́г: Поділля. 1939—1955.* — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — С. 361.

ОУН та 5-ти надрайонних проводів: Бережанського, Бучацького, Тернопільського, Кременецького та Скалатського. Звичайно, ця довідка не є вичерпною, оскільки радянські карально-репресивні органи не мали повної інформації про керівний склад та структуру підпілля. Наприклад, у цитованому документі відсутня інформація про Тернопільський окружний провід ОУН, який продовжував діяти, зокрема референтуру СБ під керівництвом Богдана Кузьми-‘Кайдаша’¹⁰. Та й наявність у підпіллі чотирьох керівників зі складу Подільського крайового проводу не дає підстав вважати, що це були «залишки» крайового проводу. Справді, було ліквідовано керівників двох референтур — військової та СБ. У подальшому діяльність крайової референтури СБ було відновлено і вона проіснувала до 1950 р. 28 червня 1950 р. поблизу с. Раїв Бережанського району загинуло 4 підпільники, серед яких опізнано керівника СБ високого рангу з кодом 22/5, МК-5, П’ятка. Саме він займався розслідуванням загибелі ‘Єфрема’. Співробітники Тернопільського УМГБ вважали, що це окружний або крайовий референт СБ, що діяв на території Подільського краю. Найбільш ймовірно, що це був окружний референт СБ Чортківської округи ‘Орест’, який у 1950 р. вибув зі своєї округи¹¹. У тому ж році окружного референта СБ Тернопільської округи Б. Кузьму-‘Кайдаша’, він же К-13, переведено на посаду референта СБ Волинського крайового проводу, і він перейшов на територію Рівненської області, а згодом був відправлений на Житомирщину. Можливо, ‘Орест’ був призначений у крайову референтуру СБ, але виконував ці функції дуже коротко. У списку нагороджених підпільників ОУН за 1948 р. є сотник СБ ‘Титар’, який очолював референтуру СБ Подільського краю протягом 1948—1950 рр. На жаль, більше про нього не маємо жодної інформації.

Вище було згадано, що Подільському крайовому проводу підпорядковувалось три окружних проводи: Чортківський (від 1945 до жовтня 1949 рр. очолював ‘Яр’); колишній політреферент УПА

¹⁰ Сергійчук В. *Український здви́г: Поділля. 1939—1955*. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — С. 373.

¹¹ Кокін С. *Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. — Вип. 1: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944—1953)*. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 141.

Ілярій Сказинський-‘Крига’ був призначений організаційним референтом, а Мирослав Гук-‘Косач’, що прибув із Закерзоння, у серпні 1948 р. обійняв посаду референта пропаганди; крім того, діяв у цій окрузі ‘Орест’, керівник СБ), Тернопільський (керівник ‘Олесь’, референтуру СБ очолював ‘Кайдаш’) та Кам’янець-Подільський (автору відомо про двох керівників — ‘Гомона’ та ‘Скоба’). Своєю чергою, до складу Чортківської округи станом на 1951 р. входили такі надрайони¹²:

<i>Надрайон</i>	<i>Райони</i>	<i>Керівництво</i>	<i>Кількість підпільників</i>
Чортківський	Чортківський, Товстенський, Заліщицький, Борщівський, Скала-Подільський, Мельнице-Подільський	Від липня 1950 р. очолював ‘Клим’ (він же Ш-55)	37 підпільників і 2 підпільниці станом на жовтень 1950 р.
Бучацький	Бучацький, Коропецький, Монастирський, Золото-Потоцький, Білобожницький	Від жовтня 1950 р. очолював ‘Мартин’ (він же ‘Потап’, Р-123)	19 підпільників і 2 підпільниці станом на 1.05.1951 р.
Копичинецький	Копичинецький та ще кілька невстановлених районів	Очолювали ‘Боярин’ (він же ‘Крук’, Б-42) та референт СБ ‘Око’	23 підпільники і 2 підпільниці станом на 1.08.1950 р.

Перед керівництвом Подільського крайового проводу постало завдання розгорнути активну підпільну роботу на території сусідньої Кам’янець-Подільської та суміжної з нею Вінницької областей. Туди спрямовувались найкращі кадри підпілля і значні технічні засоби. На сході підпільникам діяти було вкрай важко.

У червні 1949 р. на територію Вінницької області прибуває група підпільників ОУН для підсилення дій Вінницького окружного проводу ОУН на чолі з ‘Гомоном’ у складі: надрайонний провідник Йосип Демчук-‘Луговий’, 1923 р.н., уродженець с. Петриків Микучинецького району Тернопільської області, і семеро підпільників: Петро Колесник-‘Черник’, 1927 р.н., з с. Великі Чорнокінці Пробижнянського району Тернопільської області; Григорій Триндяк-‘Мирон’, 1928 р.н., уродженець с. Ілів Миколаївського райо-

¹² Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. — Вип. 1: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944—1953). — К: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 141—143.

ну Львівської області; Володимир Юркевич-‘Змагун’, 1919 р.н., уродженець с. Носів Підгаєцького району Тернопільської області; Григорій Левко ‘Шепель’, 1926 р.н., родом з с. Новосілки Підгаєцького району Тернопільської області; ‘Степан’, 28 років, уродженець Львівщини; Володимир Паюк-‘Нечай’, 1930 р.н., народився в с. Женишківці Віньковецького району Кам’янець-Подільської області; ‘Сурмач’, 22 роки, уродженець Галичини.

Група підбрала конспіративні квартири у селах Сандраки, Пустовійти, Зозулинці, Лозна Хмельницького району, Олександрівка та Залужжя, Уладівка Літинського району, Слобідка Іванівська, Хомутинці, Пиків Калинівського району, вербувала нових членів в організацію та активно поширювала націоналістичну літературу¹³. У кінці 1949 р. обласному управлінню МГБ у Кам’янець-Подільській (нині — Хмельницькій) області вдалося виявити та захопити обладнання друкарні, яка обслуговувала окружний провід «Схід». Тоді ж загинув окружний керівник ‘Гомін’ з охоронною боївкою.

8 лютого 1951 р. у Вінниці напроти Святопреображенського собору органами МГБ були затримані керівник Вінницького надрайонного проводу Й. Демчук-‘Луговий’ та крайовий провідник Подільського краю В. Бей-‘Улас’. У затриманих вилучено 4 пістолети, 90 патронів, гранату, 3200 карбованців та отруту¹⁴.

Марічка Савчин у своїх спогадах «Тисяча доріг» розповідає, що її чоловік Василь Галаса після зустрічі з Василем Куком-‘Лемешем’ улітку 1952 р. дізнався про обставини захоплення керівника Подільського крайового проводу Василя Бея-‘Уласа’: «протягом двох років праці Улас розбудував... організаційну мережу і значно поширив коло симпатиків серед цивільного населення. Але машина державної безпеки пронюхала про його діяльність і запустила свій мотор. У лютому 1951 р. Улас вийшов на зустріч до симпатика, що була визначена на одній з вулиць у Вінниці. Коли підходив до місця зустрічі, на нього зненацька накиннулися гебісти. Він ще встиг вистрелити з пістолета, однак лиш поранив

¹³ *Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности.* — Москва, 1955. — Издательство Высшей школы КГБ. — С. 120—127.

¹⁴ Там же.

П О В І Д О М Л Е Н Н Я

81

Дня 3 серпня 1947 р. у с. Теляче, Підгаєцького району Тернопільської області в бою з большевицькими окупантами поляг геройською смертю сл. п. Друг

Осип Безпалко

(ОСТАП — АНДРІЙ — ЗАДОРЖНИЙ)

Краєвий Провідник ОУН на Поділлі, поручник УПА.

Поляг сл. п. друг Остап разом з друзями зв'язковими сл. п. "Лисом" (Хома Федір), сл. п. "Пічко" (Гринчишин Федір) і сл. п. "Зенком" (Погорілий Михайло) по односторонньому бою з большевицькими поліційними військами у підльній криївці. У безвихідному положенні сл. п. друг Остап з друзями, зі співом революційних пісень, відбивались до останніх набоїв. По відсіпанні гімну "Ще не вмерла Україна", друг Остап і друзі останніми кулями з власних пістолів закінчили своє славне героїчне життя.

Сл. п. друг Остап народився у 1914 р. в селянській родині, в селі Бенив, Золочівського повіту, Львівської області. Свою революційну діяльність почав вже з юнацьких літ у лавах підльнього юнацтва ОУН Золочівської гімназії.

По закінченні гімназії розгорнув друг Остап широку масову національно-виховну і освідмлюючу роботу між молоддю на посту секретаря "Рідної Школи". Своєю легальною працею вміло поєднував із революційним організуванням нових клітин ОУН на терені Золочівського повіту.

За революційну роботу часто був арештований польською поліцією, а у 1934 р. засуджений польським судом до 5-літньої тюрми. У 1937 р. по виході з в'язниці обнімає пост заступника Золочівського Округного Провідника ОУН. У 1939 р. з наказу Організації іде закордон, а вже у м. лютому 1940 р. повертає на рідні землі і на посту Округного Провідника ОУН продовжує дальше свою революційну працю.

На терені Золочівської округи друг Остап бере активну участь у організації ряду організаційних і військових вишкільних курсів, які підготували добре вишколені організаторів і військовиків майже для всіх ПЗУЗ.

З 1942 р. друг Остап на посту Обласного Провідника ОУН на терені Кіровоградської області, в Чигиринщині (Холодноярщині) і Уманщині організує революційну боротьбу українського народу проти німецьких окупантів. На цих теренах створює добре вишколену революційну мережу ОУН, яка керує усіма протинімецькими виступами і акціями, а у 1943 р. створює перші бойові загони УПА. У 1943 р. друг Остап покликаний у члени Красного Проводу Південно-Східних Українських Земель. У 1944 р. важко поранений на Кіровоградщині повертає на ЗУЗ, де опрацює для вишколу революційних кадрів вишкільно-виховні реферати і пропагандні статті.

У 1946 р. обнімає пост Краєвого Провідника ОУН на Поділлі. На цьому посту неждано обривається його дальший життєвий і революційний шлях росту.

Сл. п. друг Остап віддає великий Справі Визволення Українського Народу усі сили свого твердого характеру і волі, непересічні здібности глибокого ума і врешті саме життя.

Як здібний революційний керівник-організатор, виховник, вишкільник і пропагандист своєю послідовною і впертою революційною діяльністю багаторо скріпив сили Української Революції, виховав і вишколив численні кадри підльньо-революційних працівників, широко посіяв по всі: українських землях революційні ідеї визвольної боротьби і приєднав для них многих визнавачів і борців.

Життя сл. п. друга Остапа, його безмежна відданість і любов до українського народу, велика віра в перемогу, — його високі ідейно-моральні якости, особиста відвага і працьовитість в парі зі скромністю, дружністю і життєрадістю будуть незабутнім прикладом на якому виховуватимуться чергові лави революціонерів.

Світлий образ життя сл. п. друга Остапа вічно житиме у наших серцях і надалше одушевлятиме усіх українців у їх боротьбі за здобуття суверенної Української Держави.

Вічна Слава Героєві Української Національної Революції!

КРАЄВИЙ ПРОВІД ОУН
на ПОДІЛЛІ

КОМАНДУВАННЯ УПА
ГРУПА — 111

Постій, серпень 1947 р.

Некролог крайового провідника Осипа Безпалка

себе. Його відразу відтранспортували до Київської слідчої тюрми і там вилікували у в'язничній лікарні»¹⁵. 'Улас' отримав від МГБ завдання вийти на зв'язок до Василя Кука або Романа Кравчука і знищити їх. 14 березня 1951 р. його випустили з в'язниці і перевели на нелегальне становище. Згодом до нього було прикріплено ще двох агентів. Співробітники МГБ мали 5 зустрічей з 'Уласом' і ще на початку вересня 1951 р. отримали через тайник записку від нього. Насправді крайовий провідник усілякими засобами намагався ухилитись від поставлених перед ним завдань і попередити підпілля. Йому вдалося передати у підпілля розпорядження про зміну псевдонімів, явок, ліній зв'язку. Таким чином 'Улас' 7 місяців водив емгебістів за ніс. Тільки після того, як співробітники МГБ захопили зв'язкових крайового проводу 'Осипа' і 'Шпака', дізнались, що 'Улас' таємно встановив зв'язок з 'Бурланом' і відвів від себе прикріплених агентів. Пізніше у вбитого 'Бурлана' були вилучені топографічні карти, які співробітники МГБ вручили В. Бєю, та інші документи, що підтверджували провал операції. Остаточний висновок про нещирість 'Уласа' щодо них чекісти зробили тоді, коли захопили 26 листопада 1951 р. окружного керівника 'Скоба', який повідомив, що В. Бей про свій арешт розповів йому ще у квітні і готувався вести з емгебістами подвійну гру¹⁶. Василь Бей прибув до 'Леміша' восени 1951 р. і розказав йому про свій вихід на волю та отримане завдання. Керівник проводу ОУН затримав його біля себе, а керівництво крайовим проводом було покладене на 'Бурлана'.

Протягом 1949—1951 рр. на Тернопільщині регулярно з'являвся останній керівник проводу ОУН Василь Кук-'Леміш'. Його таємний табір знаходився у Бережанському лісі поблизу сіл Урмань та Поточани. Тут він мав зустрічі з керівником Подільського крайового проводу Василем Бєєм-'Уласом' і його заступником Іваном Прокопишиним-'Бурланом'. Усім необхідним провідника забезпечувала місцева боївка у складі 'Липи', 'Чорного' та 'Грубого'. 'Леміш' регулярно зустрічався з керівником особистої групи зв'язку

¹⁵ Савчин М. *Тисяча доріг. Спомини // Літопис УПА. — Торонто; Львів, 1995. — Т. 28. — С. 210—211.*

¹⁶ *Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности. — Москва, 1955. — Издательство Высшей школы КГБ. — С. 120—127.*

‘Байдою’ у лісі біля с. Конюхи, а також залишився тут на кілька днів, щоб підготувати відповідь на отриману пошту від керівників інших ланок ОУН. Взимку провідник ОУН та його дружина Уляна Крюченко переховувались у криївці, що була збудована у селі Лісники біля Бережан. Навесні співробітники МГБ провели у цьому районі облаву, але криївку не виявили. Наступну зиму 1950—1951 рр. Василь Кук, його дружина та член закордонного представництва УГВР Василь Охримович перебули у досить добре облаштованій двокімнатній криївці в с. Курники Іваничівські. Співробітники Тернопільського УМГБ встановили факт перебування ‘Леміша’ на Бережанщині протягом 1950 р., знищивши там кілька підпільних груп. Одна з них була ліквідована 28 червня у лісі поблизу сіл Рай та Лісники. Серед вбитих виявлено керівника СБ з крайового проводу МК-5, який прибув на Тернопільщину з Закарзоння у 1948 р. На ньому та його охоронцеві були кашкети-петлюрівки, дуже схожі на 5 подібних головних уборів, захоплених дещо раніше на півночі Бережанського району разом з документами та фото ‘Леміша’.

На останньому етапі боротьби з українським визвольним рухом на Тернопільщині важливим інструментом для радянських карально-репресивних органів став легендарований Кам’янець-Подільський окружний провід ОУН. Чекістам вдалося захопити цілий ряд підпільників живими, в тому числі окружного провідника ‘Скоба’, він же Ск-9 та ‘Качур’, який раніше очолював Чортківський надрайонний провід ОУН і прибув на місце вбитого ‘Гомона’. Саме цей керівник протягом 1952—1955 рр. вводив у оману своїх колишніх побратимів, готуючи для них пастки, хитро сплетені співробітниками МГБ.

28 квітня 1951 р. з його допомогою був захоплений керівник референтури пропаганди Чортківського окружного проводу ОУН Мирослав Гук-‘Косач’ (використовував коди І-606, К-32, 50-05, Д-27), який під час допитів зізнався, що протягом трьох останніх років постійно переховувався з трьома учасниками ОУН. Ці підпільники були об’єднані у технічну ланку, що обслуговувала друкарню під кодovими назвами «імені Я. Старуха-‘Стяга’» та «імені М. Міхновського». Друкарня забезпечувала організаційними матеріалами, пропагандистською літературою територію всього крайового проводу «Поділля», яка також транспортувалась на територію

Вінниччини, Київщини, Черкащини, Хмельниччини. Сам 'Косач' був не тільки досвідченим організатором та пропагандистом, а й напівпрофесійним художником-графіком, автором багатьох антирадянських карикатур та сюжетних робіт з української історії та повстанської тематики. Свої художні здібності він розвинув під час навчання на архітектурному факультеті Львівської політехніки, а потім використовував для оформлення видань техзвена Перемиської округи «Холодний Яр» на Закерзонні. Активно допомагали йому у роботі підпільники 'Неплюй', 'Хміль', 'Славко' та 'Богдан'¹⁷. Цікаво, що крім найбільш визначного художника-графіка, який перебував у підпіллі на Волині, Ніла Хасевича-'Бея', та вже згаданого 'Косача' Дрогобицький окружний осередок пропаганди певний час очолював ще один художник з техзвена Перемиської округи «Холодний Яр», відомий під псевдами 'Омельян' та 'Крилан' (загинув у жовтні 1949 р.).

Бункер для друкарні «імені Я. Старуха-'Стяга'» був облаштований у господарстві мешканця с. Товсте Заліщицького району Івана Мотичка. 7 травня 1951 р. оперативно-військова група МГБ виявила зазначений бункер з підпільниками і намагалася їх захопити живими. Але Василь Мельник-'Хміль', Василь Вінтонів-'Ясен' та Степан Гішка-'Славко' вчинили опір, а потім пострілялися з власної зброї. З бункера було вилучено 3 автомати ПППШ, німецька гвинтівка, 2 пістолети, 200 набоїв, ротатор, друкарський верстат, 4 друкарські машинки, радіоприймач, 44 дерев'яних кліше з антирадянським зображеннями та текстами, свинцеві друкарські стереотипи, олово, понад 10 кг шрифту, 100 кг чистого паперу, 20000 різноманітних листівок та велику кількість націоналістичної літератури і документів. Було встановлено, що саме цей осередок друкував підпільні журнали «Хрін» і «До волі»¹⁸.

Окрім друкарні на теренах Чортківського окружного проводу діяли дві мобільні технічні ланки, обладнання яких вміщувалось у

¹⁷ Іщук О., Николаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944—1954 рр. — К., 2007. — С. 19—20.

¹⁸ Бофони: грошові документи ОУН і УПА. — К.: Університет банківської справи НБУ, 2008. — С. 57; Іщук О., Николаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944—1954 рр. — К., 2007. — С. 19—20.

двох валізах. Однією з ланок під назвою «До зброї» безпосередньо керував крайовий референт пропаганди 'Євген'. Інша ланка імені С. Петлюри діяла у Білобожницькому районі під керівництвом 'Косача'.

Один з радянських партійних документів того часу повідомляє, що органами МГБ Тернопільської області у 1951 р. розшукано й ліквідовано 42 озброєні групи та оунівські проводи, у тому числі: референтура пропаганди крайового проводу ОУН; Чортківський окружний провід ОУН; дві друкарні; три надрайонних проводи ОУН; вісім районних проводів ОУН. Усього ліквідовано 122 підпільники ОУН.

Крім того, розкрито й ліквідовано шляхом арештів 22 націоналістичні організації та групи загальною чисельністю 109 осіб, учасники яких проживали легально й займалися антирадянською терористичною й диверсійною діяльністю. За цей рік радянськими карально-репресивними органами на Тернопільщині арештовано 554 повстанців, учасників ОУН і так званих «бандпосібників».

У результаті вжитих обласним управлінням МГБ оперативних заходів у 15 районах Тернопільської області з 38 (Буданівському, Вишнівецькому, Велико-Борківському, Золотниківському, Копичинецькому, Микулинецькому, Підволочиському, Почаївському, Струсівському, Тербовлянському, Гусятинському, Кременецькому, Чортківському, Монастирському і Скалатському) підпілля ОУН було повністю ліквідоване¹⁹.

В інших районах області наявність окремих підпільників і діючих боївків ОУН характеризувалась такими даними:

№ п/п	Назва району	Кількість діючих груп	Кількість підпільників
1.	Бережанський	4	12
2.	Білобожницький	1	4
3.	Борщівський	2	4
4.	Бучацький	1	3
5.	Велико-Глибочівський	1	3
6.	Гримайлівський	1	4
7.	Заліщицький	1	3
8.	Заложцівський	5	15

¹⁹ Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МГБ-КДБ (1943—1959). Кн. 4. (1949—1959). — Київ; Торонто, 2003. — Т. 7. — С. 423—425.

9.	Збарзький	1	3
10.	Зборівський	2	7
11.	Золотополицький	1	3
12.	Козівський	1	3
13.	Козлівський	1	3
14.	Коропецький	2	7
15.	Лановецький	1	4
16.	Мельнице-Подільський	2	5
17.	Новосільський	2	6
18.	Підгаєцький	4	13
19.	Пробіжнянський	1	3
20.	Скала-Подільський	1	3
21.	Товстенський	3	9
22.	Шумський	4	13
23.	Велико-Дедеркальський	1	4
24.	Разом	43	134

Крім того, в УМГБ знаходилося на обліку 88 нелегалів, приналежність яких до окремих боївків не була встановлена й дані про місця переховування яких стосувалися лише періоду 1945—1947 рр.²⁰

З керівного складу оунівського підпілля в області продовжували діяти: оргреферент крайового проводу ОУН 'Бурлан'; два керівники надрайонних проводів ОУН (Скалатського й Бережанського) та керівник СБ Кременецького надрайонного проводу ОУН 'Прокіп'; дев'ять керівників районних проводів у районах: Заліщицькому, Заложцівському, Лановецькому, Мельнице-Подільському, Козівському, Новосільському, Товстенському, Шумському і Гримайлівському. Підпільниками ОУН у 1951 р. проведено в області 10 терористичних і диверсійних актів. Чотири з них розкриті й учасники їх здійснення при вчиненні збройного опору ліквідовані. У відповідь на здійснені підпіллям терористичні акції органами МГБ виселено у віддалені місцевості Радянського Союзу 100 родин учасників оунівського підпілля загальною чисельністю 351 особа²¹.

²⁰ Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МГБ-КДБ (1943—1959). Кн. 4. (1949—1959). — Київ; Торонто, 2003. — Т. 7. — С. 423—425.

²¹ Там само.

Референт СБ ОУН Микола Арсенич

відмітки, коли один офіцер державної безпеки забезпечував ліквідацію одного чи двох учасників ОУН, маючи під своєю орудою десятки солдатів, місцевих активістів та цілу мережу сексотів.

Останнім із Подільського крайового проводу загинув його керівник В. Бей-‘Улас’. 23 травня 1952 р., отримавши нові вказівки від ‘Леміша’, крайовий провідник ‘Улас’ з охороною повертався на схід, але на одному з постів на території Велико-Глибочицького району Тернопільської області повстанці були оточені оперативною групою МГБ і загинули. Радянський документ повідомляє, що у цьому районі при вчиненні збройного опору ліквідовано 9 учасників ОУН, серед яких крайовий провідник ‘Улас’, Тернопільський окружний провідник ОУН ‘Олес’ і Заложцівський районний провідник ‘Чалий’²². Таким чином, станом на 1952 р. радянськими

Відповідно до вказівок з Києва та Москви керівництво Тернопільського УМГБ у липні 1951 р. з метою якнайшвидшої ліквідації «залишків банд українських націоналістів» на території області створило 43 оперативно-військові групи, до складу яких увійшло 132 найбільш досвідчених оперативних працівники, забезпечених технікою та військовими підрозділами. Усього в області за радянськими даними станом на 23 серпня 1951 р. діяло 43 повстанських групи загальною чисельністю 134 підпільники. Тобто протистояння між підпіллям та радянськими карально-репресивними органами наблизилось до трагічної

²² Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МГБ-КДБ (1943—1959). Кн. 4. (1949—1959). — Київ; Торонто, 2003. — Т. 7. — С. 489.

карально-репресивними органами повністю ліквідовано керівний склад Подільського крайового проводу ОУН і дезорганізовано роботу багатьох підпільних ланок. Загибло також майже все керівництво сусідніх Львівського та Волинського крайових проводів.

Провідник ОУН Василь Кук-‘Леміш’, отримавши інформацію про загибель керівників Подільського крайового проводу, доручив ці терени крайовому провіднику ПЗУЗ ‘Орлану’ і запропонував нав’язати контакт з окружним Кам’янець-Подільщини ‘Скобом’, який, згідно з отриманими фальшивими звітами, вже добре там акліматизувався і чекає подальших інструкцій. Це була фатальна помилка обох керівників підпілля ОУН в Україні²³.

Пастку для члена проводу ОУН, єдиного представника Української Головної Визвольної Ради у Рівненській області і одночасно крайового провідника Волині та Полісся Василя Галаса-‘Орлана’, його дружини Марії Савчин-‘Марічки’ та охоронця Миколи Примаса-‘Чумака’ влаштували чекісти з сусідньої Кам’янець-Подільської області. Вони створили з числа захоплених підпільників колишнього Кам’янець-Подільського окружного проводу ОУН під криптонімом «Дон» новий легендований окружний провід на чолі з переверованим керівником цього проводу ‘Скобом’. Він відновив зв’язок з волинськими підпільниками за допомогою легендованої чекістами групи зв’язківців з Кременеччини під кодовою назвою «Закат» і викликав 28 червня 1953 р. ‘Орлана’ на зустріч. Після наради зі ‘Скобом’ В. Галаса-‘Орлан’, переконаний, що на сході діє значна група підпільників, написав про це листа ‘Лемішу’, передав основні інструкції та запасні зв’язки своєму заступнику ‘Уліяну’, вирішивши остаточно перенести свою діяльність у східні області України.

11 липня 1953 р. крайовий провідник ОУН прибув у лісовий масив біля села Ямпіль Білогірського району нині Хмельницької області. Після сніданку о 7.30 ранку В. Галаса та його дружина почали засинати (у продукти було додано снодійний спецпрепарат «Нептун»). ‘Скоб’, він же агент Н-26, моргнув двом свої бойовикам, і ті миттю роззбрóли та зв’язали безпомічне подружжя.

²³ Савчин М. Тисяча доріг. Спомини // Літопис УПА. — Торонто; Львів, 1995. — Т. 28. — С. 501.

Співробітники УМГБ Тернопільської області Хоросун і Свердлов

‘Чумака’ перед тим відправили в село на «конспіративну квартиру», де його теж роззброїли і захопили, хоча він при затриманні вчинив опір: хотів підірвати всіх гранатою і був поранений. Агенти вилучили у підпільників 21 тисячу карбованців, самозарядну гвинтівку, пістолет ТТ і револьвер системи Наган, блокноти з записами про встановлені дати зв’язків і шифри. Незабаром на місце прибули оперативні працівники з військовою групою, і ‘Орлан’ був відправлений у Київ для допитів²⁴.

Станом на 1 січня 1953 р. УМГБ Тернопільської області не фіксувало дій на підконтрольній території ні крайового, ні окружного чи жодного надрайонного проводу ОУН. Вівся пошук тільки кількох районних і кущових проводів та кур’єрів проводу ОУН Василя Порплиці-‘Байди’ і ‘Бурого’, а також керівника проводу ОУН Василя Кука-‘Леміша’.

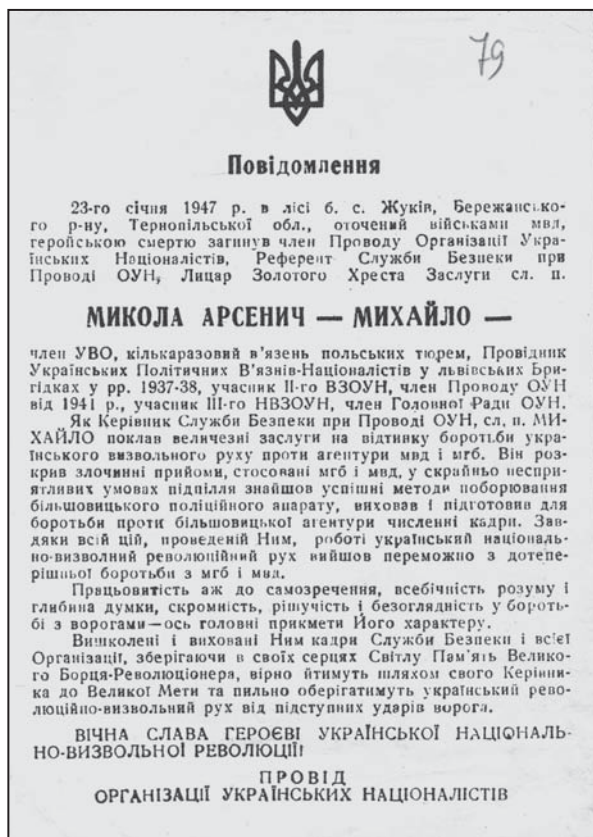
²⁴ Веденєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. — К., 2007. — С. 289; Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МГБ-КДБ (1943–1959). Кн. 4. (1949–1959). — Київ; Торонто, 2003. — Т. 7. — С. 503

НЕПОВНИЙ СПИСОК ПРОВІДНИКІВ ТА КЕРІВНИКІВ РЕФЕРЕНТУР ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЙОВОГО ПРОВОДУ ОУН (1945—1952)*

Прізвище та ім'я	Псевда, коди	Коли займав зазначену посаду
Шанайда Іван	‘Данило’, ‘Нестор’, ‘Ярослав’	Керівник крайового проводу 1945—1946 рр. Загинув у березні 1946 р. в с. Криве Бережанського р-ну Тернопільської області
Безпалко Осип	‘Остап’, ‘Андрій’, ‘Задорожний’	Керівник крайового проводу 1946—1947 рр. Загинув 3.08.1947 р. в с. Теляче Підгаєцького р-ну Тернопільської області
Бей Василь	‘Улас’, ‘Василенко’	Керівник крайового проводу 1947—1952 рр. Загинув 23.05.1952 р. в с. Чернихів Зборівського р-ну Тернопільської області
Організаційна референтура		
Голяш Григорій	‘Бей’, ‘Шолом’, ‘Бульба’, ‘Модест’	Крайовий організаційний референт 1945—1947. Перебував у Львові протягом 1947—1950 рр.
Прокопишин Іван	‘Бурлан’, РВК, ММ, 1516, 579, 343	Крайовий організаційний референт протягом 1948—1951 рр. Загинув 6.11.1951 р. на хуторі Підболоття біля села Темногайці Велико-Дедеркальського району.
Військова референтура		
Якубовський Володимир	‘Бондаренко’, ‘Стрийський’	Командир воєнної округи «Лисоня» та військовий референт крайового проводу. Загинув 17.06.1947 р. біля с. Вівся Козівського р-ну.
Референтура СБ		
Гоянюк Василь	‘Максим’	Керівник референтури СБ. Загинув 1.05.1945 р. в с. Гаї Великі Тернопільського р-ну.
Вовк Мирослав	‘Єфрем’, ‘Корнило’	Керівник референтури СБ від липня 1946 р. Загинув 29.06.1947 р. біля с. Ішків Козівського району Тернопільської області.
Пелех Степан	‘Коваль’	Заступник керівника референтури СБ. Загинув 8.06.1947 р. у селі Вербівці Буданівського району Тернопільської області.
?	‘Пластун’	Слідчий працівник крайової референтури СБ. Загинув 29.06.1947 р.
Гарбач Іван	‘Явір’, ‘Старий’	1948—1950 рр. ?
?	Сотник СБ ‘Титар’	1948—1950 рр. ?
?	МК-5	1950

Референтура пропаганди		
Бей Василь	‘Улас’, ‘Василенко’, ‘Євшан’	Референт пропаганди від 1945 до 1947 рр. Далі став крайовим провідником.
Поздик Йосип	‘Євген’	Протягом 1946—1951 р. працював у референтурі пропаганди крайового проводу
Референтура УЧХ		
Дідик Галина	‘Ксеня’, ‘Анна’	Обласний та крайовий референт УЧХ протягом 1943—1945 рр.
?	‘Мед’	Шеф крайового зв’язку у 1945 р.

* Таблицю укладено на основі довідників П. Содоля «Українська Повстанча Армія. 1943—1949» ч. 1 і ч. 2 та публікацій, наведених у примітках.

Геннадій Іванущенко

*історик,
член Вченої ради
Центру досліджень визвольного
руху*

У статті досліджується життєвий шлях та діяльність керівника підпілля ОУН на Сумщині Семена Сапуна. На основі документів радянських спецслужб висвітлюються основні етапи становлення націоналістичного підпілля в області у період II світової війни, розповідається про умови боротьби, аналізується склад учасників підпілля.

Ключові слова: підпілля, спецслужби, кримінальна справа, ОУН, НКВД, гестапо.

Ivanushenko Gennadiy

SEMEN SAPUN — HEAD OF THE OUN UNDERGROUND IN SUMY REGION

The article investigates life and activities of the leader of the OUN underground in Sumy region Semen Sapun. Using documents of the soviet special services, it shows main stages of nationalistic underground in the region in the Second World War, tells about conditions of the struggle, analyses participants of the underground.

Key-words: underground, special services, criminal case, OUN, NKVD, Gestapo.

СЕМЕН САПУН – КЕРІВНИК ПІДПІЛЛЯ ОУН НА СУМЩИНІ

Образ і біографія цієї людини виявилися ключовими в історії націоналістичного підпілля на Сумщині часів німецької окупації 1941—1943 рр. Настільки ключовими, що до сьогодні вістря нападок недругів української справи спрямовано в першу чергу проти його пам'яті. Втім, у вітчизняній історії це вже було не раз, адже персоніфікуючи визвольний рух, легше знайти «підстави» для його очорнювання, якщо поставити перед собою таку мету. Легше знайти «потрібні» деталі біографії, «насмикати» окремих висловлювань, спростити, а то й примітивізувати тему¹. Головне, що при цьому відволікається увага від необхідності серйозного наукового аналізу визвольної боротьби в Північно-Східній Україні.

Отже, чи випадковою була поява на Сумщині самостійницьких ідей та організованого націоналістичного руху? Безумовно, ні. Край, який у період Української революції 1917—1921 рр. дав Батьківщині скільки яскравих імен, не міг залишатися осторонь цієї боротьби. Та, власне, вона тут ніколи й не припинялася. Повстанський антибольшевицький рух 1920-х рр. в області був представлений більше ніж 100 загонами загальною чисельністю понад 40 тис. бійців. Підпільні організації протягом 30-х років існували майже в кожному районі, нараховуючи по кілька сотень учасників. До того ж, чимало героїв буремних подій початку ХХ ст. опинилися в еміграції, але не полишали зв'язків з рідними, друзями, законспірованими соратниками.

Центральною подією, з якої починається розмова про українське підпілля в Сумах та області взагалі, є факт арешту і розстрілу українських націоналістів німцями в кінці 1942 — на початку 1943 р. Безумовно, довгий час увагу дослідників привертає постать керівника підпілля — Семена Сапуна. Раніше, за відсутності доступу до його кримінальної справи, коли деталі біографії цієї людини базувалися лише на спогадах рідних та колишніх учнів, вони

¹ Кондратенко С. *Когда трагедия превращается в политический фарс // Ваш шанс [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://shans.com.ua/index.php?m=nr&id=34091&in=311>*

збурювали полеміку в політично заангажованих журналістських колах, обростали найнеймовірнішими вигадками².

Проте, лише тепер, після ознайомлення з кримінальною справою П-1845 на Сапуна С. С., можна зробити перші ескізи його біографії.

З неї стає відомо, що народився він 17 квітня 1893 р. в с. Попівка Карлівського району Полтавської області³ в родині заможних селян.

До приходу большевиків господарство батьків було таким: землі — 25 десятин, хата — 1, сараїв — 4, коней — 4, корів — 2, волів — 2 пари, овець — 50, свиней — 5, жатка снопов'язалка — 1 шт., жатка самовкладка — 1 шт., кінна молотарка — 1 шт., сівалка — 1 шт., олійниця⁴.

Після 1918 р. почався типовий для багатьох українських родин процес поступового розселення, адже заплановані большевиками перетворення мали на меті ліквідацію одноосібного селянського господарства. Тим самим, за задумом керівництва большевицької Росії, знищувалась економіко-соціальна база українського націоналізму, а отже, українське питання з розряду політичних переводилось на фольклорно-етнографічний рівень. Як і в сотнях тисяч подібних випадків, земельний наділ батьків С. Сапуна було скорочено до 15 десятин⁵. 1926 р. вони були позбавлені виборчих прав. Тим часом наближався «рік великого перелому» в колективізації. Вже навесні 1929 р. по всій Україні за несплату податків було описано майно майже 18264 селянських господарств, з яких 8012 продано на торгах, а до кримінальної відповідальності притягнуто 1150 селян⁶. У 1930 р. і батьки Семена Сапуна були розкуркулені «по III-й категорії»⁷.

Подальша біографія С. Сапуна повна суперечностей, адже не виключено, що на допитах в сумському НКВД у 1938 р. він дав не-

² Сиряченко В. Почести убийцам и бандитам? // *Ленінська правда*. — 2007. — 5 липня. — С. 2.; Куликов А. Семен Сапун: истинное лицо нового героя // *Казачье слово*. — 2007. — 26 сентября. — С. 1.

³ *Архів Управління Служби безпеки України в Сумській області (далі — Архів УСБ України в Сумській області)*. — Спр. П-1845. — Арк. 5.

⁴ Там само. — Арк. 10.

⁵ Там само.

⁶ Комаров В. Радянська модернізація України (1928—1938) // *Історія в школі*. — 2002. — № 11—12. — С. 20—25.

⁷ *Архів УСБ України в Сумській області*. — Спр. П-1845. — Арк. 10.

повні зізнання. За його словами, у 1914 р., після закінчення педагогічної школи, він отримав посаду вчителя у с. Багата Чернеччина Великобучківського району (колишнього Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, теперішнього Сахновщинського району Харківської області)⁸. У цьому ж році, з початком війни, був мобілізований до армії, де служив рядовим. На фронті отримав поранення. Після одужання вступив до Київського сільськогосподарського інституту, з якого у 1917 р. був достроково випущений і направлений до четвертої московської школи прапорщиків. Через чотири місяці навчання отримав звання прапорщика і пробув на фронті до жовтня 1917 р.⁹ У 1919 р. на короткий період був мобілізований до денікінської армії, а потім знову вчителював¹⁰.

Відомо, що від 1925 до 1930 р. він працював у школі с. Варварівка Карлівського району Полтавської області¹¹. З 1935 р. Семен Сапун — завпед школи № 6 м. Суми. У Сумах і мешкав на вул. Леніна, 32, до свого арешту 22 квітня 1938 р. (якраз на день народження «вождя»).

Обвинувачення, як і в тисячах подібних випадків, було стандартне: контрреволюційна повстанська організація. Про те, яку назву мала та організація і які функції він в ній виконував — зі справи незрозуміло. Привертає увагу загальна атмосфера, в якій відбувалося цькування педагога. Ще у 1937 р. на нього у міський відділ народної освіти був поданий донос про приховування соціального походження та вороже ставлення до радянської влади (розкуркулені батьки, дядько та брат, засланий до Сибіру, «антирадянські» висловлювання проти виборів, «надмірна» увага до матеріально незабезпечених учнів). На перший погляд — нічого виняткового: типовий, як і для будь-якого громадянина Країни Рад, набір обвинувачень. Правда, ще як завпед не приділяв Сапун «належної уваги» контролю за підготовкою вчителів, «а це дало можливість вч-ці Красіковій ідеологічно неправильно подати [урок]»¹². Тому, щоб «вивести на чисту воду» вчителя, який не хотів шпигувати за колегами, НКВД відправляє в таємне відрядження директора школи. Мета —

⁸ Архів УСБ України в Сумській області. — Спр. П-1845. — Арк. 19—21.

⁹ Там само. — Арк. 18.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само. — Арк. 30.

зібрати компромат, адреса — Карлівський район Полтавської області, де раніше жив Сапун. Зібраного матеріалу та окремих доносів виявилось достатньо для початку «чекістської роботи». Проте щось довести за 8 місяців допитів слідчі так і не змогли. Незважаючи на постійні жорстокі побиття та знущання, в'язень не зламався, не підписав жодного звинувачення, про що свідчать його спогади в газеті «Сумський вісник»¹³ та матеріали справи. Слід зазначити, що така поведінка обвинуваченого неабияк спантеличила слідчих, адже коли багато людей, не витримуючи катувань, обмовляли не тільки себе, а й друзів та колег, прояв подібної твердості був рідкістю. Тому, можливо, для оперативного спостереження, справу, за відсутністю доказів, припинили, а Сапуна звільнили 10 січня 1939 р.¹⁴ Яким він став після 8-місячного перебування в застінках сумського НКВД, добре видно з ілюстрацій, які наводимо тут¹⁵.

Війна застала Семена Сапуна в Сумах. Сюди він перевів і дружину Ніну Пилипівну з двома її доньками.

З початком німецької окупації, використовуючи знайомства серед місцевої інтелігенції, він організує «Просвіту», під опікою якої діяла школа перекладачів, українська гімназія, школа художньої вишивки. Збори «Просвіти» проходили у приміщенні театру ім. Т. Шевченка, директор якого прихильно ставився до діяльності товариства.

Енергійна праця Сапуна в культурно-освітній царині мала закріпити за ним образ лояльного до нової «влади» інтелігента, та ще й постраждалого від сталінського режиму. Жодного натяку на «політику» не могло бути, що повністю «укладалося» в гітлерівську доктрину: дати українцям мінімум знань для їх ефективного використання на благо Райху. Проте діяла майже класична українсько-німецька схема «хто кого використовує»: під виглядом «навчального процесу» у школі перекладачів, розташованій у будинку нинішнього банку «Володимирський» на Покровській (тоді Українській) площі, відбувалася підготовка підпільників ОУН. Доволі давно і широко цитований документ гестапо з бундесархіву м. Фрайбург згадує про це так: «Керівники школи перекладачів

¹³ Сумський вісник. — 1942. — 7 червня. — С. 3–4; Там само. — 1942. — 17 червня. — С. 4; Там само. — 1942. — 19 червня. — С. 4.

¹⁴ Архів УСБ України в Сумській області. — Спр. П-1845. — Арк. 34.

організують мережу ОУН (рух Бандери) і добирають людей, яких потім представляють як осіб, гідних довіри німецької влади...»¹⁶. Про цей факт згадує 24 червня 1942 р. і агент гестапо Іван Дзендзеловський у доповідній записці своєму шефу: «Керівниками українських націоналістів по Сумській області є директор державних курсів німецької мови в м. Сумах С. Сапун... Прошу Вас, перекладіть на німецьку мову самі, бо ще раз пишу, що дані перекладачки небезпечні»¹⁷. С. Сапун влаштував на роботу і в інші установи членів бандерівського підпілля під виглядом викладачів. Так, наприклад, згідно з документами школи художньої вишивки її штат складався з 46 осіб, за свідченнями ж колишніх учнів, там було всього троє-четверо вчителів. Отже, бурхлива культурницько-просвітянська діяльність частини української інтелігенції Сум була лише прикриттям політичної підготовки кадрів ОУН.

З протоколів зізнань, які давали обвинувачені у націоналістичній діяльності на Сумщині в роки німецької окупації уже після війни органам НКВД, можна зробити деякі узагальнення щодо часу, місця і обставин створення обласного проводу ОУН, а також кола його членів та учасників підпілля. Так, за свідченнями Григорія Сергієнка, записаними 5 червня 1945 р., відомо, що в середині листопада 1941 р. С. Сапун отримав згоду від завідуючого відділом освіти Сумської міської управи Володимира Ніца на відкриття в місті приватної української гімназії. З цього приводу Сергієнко запросив Сапуна до себе на квартиру по вул. Леніна, 14¹⁸.

Він згадує, що до цього обговорював на квартирі Сапуна поточний політичний момент, пов'язаний з німецькою окупацією.

Сергієнко зазначає, що їх найбільше непокоїла поведінка німців, які, на відміну від ситуації у 1918 р., не те що ніяк не сприяли створенню Української держави, а й не давали українцям жодних важелів впливу, у тому числі і на місцевому рівні. З цих бесід робився висновок, що надія на німецьку допомогу в плані створення Української держави не має жодних перспектив. Сергієнко згадує,

¹⁵ ОУН-УПА на Сумщині: Т. 1. / Упоряд. Іванущенко Г. М. — К.: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2007. — С. 114—115.

¹⁶ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.: Париж; Нью-Йорк; Львів. — 1993. — С. 596—597.

¹⁷ Архів УСБ України в Сумській області. — Спр. П-10468. — Арк. 226—226 зв.

¹⁸ Там само. — Спр. П-13667. — Т. 1. — Арк. 59—81.

що Сапун давав йому читати брошури про Євгена Коновальця та Андрія Мельника, які сам отримав «від галичан, що проходили з німцями». Звідси видно, що група місцевої української інтелігенції, яка зосереджувалася навколо Семена Сапуна, спочатку не мала чітко окресленого політичного забарвлення, але з інших протоколів допитів видно, що основною причиною їхніх зібрань було все ж не створення гімназії чи організація товариства «Прогресу», а націоналістична діяльність, спрямована на боротьбу за незалежність України¹⁹.

За зізнаннями Сергієнка, питання про створення в Сумах підпілля ОУН ставилось уже на зібранні в середині листопада 1941 р. Тоді ж виникла проблема підготовки націоналістичних кадрів. У першу чергу зупинились на кандидатурах, уже відомих своєю патріотичною позицією: Семен Сапун, Григорій Сергієнко, Віктор Власенко, Гнат Лозенко, Микита Тарасенко, Петро Абрамович, Ніна Шерстюк, Марія Голубова, Нечипуренко (ім'я невідоме). Продовжуючи роботу серед уже відомих діячів місцевої інтелігенції, організатори підпілля основний акцент робили на підготовку молодіжних націоналістичних кадрів, використовуючи при цьому можливості своєї викладацької роботи. У навчальну програму гімназії було включено такі предмети, як історія України, географія України, українознавство. Однак через деякий час викладання цих предметів німецькою комендатурою було заборонене. Існування гімназії та інших українських освітніх установ мало ще й господарське значення, адже націоналісти, серед яких переважали вчителі, отримували постійну роботу, що в умовах безробіття серед інтелігенції забезпечувало їм засоби існування²⁰.

Одним з напрямків діяльності підпілля у царині пропаганди вважалося поширення просвітницьких матеріалів. Ініціатори створення групи спочатку відкинули саму можливість друкувати матеріали в легальному органі міської управи, газеті «Сумський вісник»²¹. Особливо заперечував можливість співпраці з «Сумським вісником» та наполягав на необхідності діяти через власну нелегальну націоналістичну газету С. Сапун.

¹⁹ Архів УСБ України в Сумській області. — Спр. П-13667 — Т. 1. — Арк. 59—81.

²⁰ Там само. — Арк. 59—81.

²¹ Там само. — Арк. 31—36.

Однак, з протоколів допитів інших осіб, а також з аналізу публікацій у «Сумському віснику» можемо бачити, що сумські націоналісти переглянули своє бачення роботи в галузі пропаганди. Особливо стало вигідно використовувати легальну газету, коли Г. Сергієнку було запропоновано посаду заступника бургомистра Сум та докладніше вивчено політичні погляди редактора. Варто зазначити, що всі редактори — і Лев Фрей-Свободний, і Іван Богуш, не кажучи вже про Олександра Зайцева (брата відомого шевченкознавця Павла Зайцева, а згодом також учасника групи ОУН в Сумах), — доволі часто пропускали статті українського національного забарвлення, які носили просвітянський характер. Зрозуміло, що ні про які прояви державницьких прагнень українців на сторінках цієї газети не могло бути й мови. За цим пильно стежила німецька комендатура та відповідні органи.

Варто згадати і пронімецьку риторику, яка наявна в деяких публікаціях (до речі, набагато менше, ніж прокомуністична у довоєнних радянських газетах). Чого тут більше — кон'юнктури чи політичного маскування — сказати важко, адже дописувачами були різні люди. Щодо другого припущення, то воно набуває підтвердження, коли ми ознайомимося з протоколами допитів В. Власенка від 19 та 20 липня 1945 р. В. Власенко зізнається: «В разговоре со мной и его сыном за столом Сапун открыто стал ругать немцев за то, что они разоряют Украину, грабят ее и угоняют на каторгу в Германию украинцев. Притесняют украинцев законами. Закрывают школы.

Я спросил Сапуна, почему он раньше восхвалял немцев, а теперь ругает, на это он мне ответил, что: “ругаю заслужено, а восхвалял потому, чтобы казаться незамеченным”. (...) Далее Сапун сказал, что уже есть у них люди, которые будут вести вооруженную борьбу против немцев — это подпольная организация украинских националистов²²».

Справді, підпільна робота передбачала й ідеологічне маскування, що важко було робити, оскільки і С. Сапун, і його товариші були відомими в місті особами. Поява окремих лояльних (до «німецького народу», а не до Гітлера чи Райху) висловлювань у легальній пресі була не більшим засобом дезорієнтації німець-

²² *Архів УСБ України в Сумській області. — Спр. П-13667 — Т. 1. — Арк. 183–186 зв., 185 зв.—201 зв.*

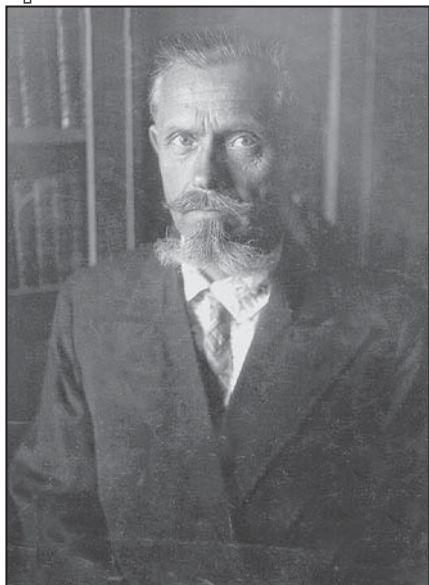
ких спецслужб, ніж використання нацистської уніформи відомим партизаном-провокатором Ніколаєм Кузнецовим, чи радянським карателем Василем Кононовим, що не так давно помер у Прибалтиці. У всіх трьох випадках йдеться про маскування, але тільки в двох останніх — про цілеспрямоване знищення цивільного населення. Сьогодні ж дехто на окремих цитатах зі статей Сапуна у «Сумському віснику», до того ж, вирваних із контексту²³, намагається робити навіть не історичні, а політичні висновки. Їхня мета — очорнити цих людей, повернути розмову про самостійницьке підпілля на Сумщині в русло спрощеного стандарту про «українсько-німецьких буржуазних націоналістів». На наш погляд, такі потуги є виконанням політичного замовлення і нічого спільного з історичною наукою не мають.

Підсумовуючи результати початкової діяльності націоналістів Сумщини, спрямованої на розбудову підпілля, мусимо констатувати повну відсутність у протоколах допитів інформації про їх зв'язок з учасниками похідних груп ОУН, які, як відомо, спрямовувались і на Сумщину. Взимку 1941—1942 рр. Сапун розповів своїм однодумцям, що написав листа до Львова, «в центр ОУН», у якому змалював ситуацію в Сумах. Організація, яка ним створювалася, мала бути бандерівського спрямування. Свідченням цього є те, що, на відміну від початкового етапу, взимку Сапун поширював серед місцевих націоналістів уже брошури та газети випуску 1941 р., празького видавництва «Пробоем». Серед них були: текст Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р., брошура Д. Донцова «Дішукати наших історичних традицій» та інші видання²⁴ революційної ОУН. Однак схоже на те, що сумські оунівці не особливо переймалися поділом на бандерівців і мельниківців або нечітко усвідомлювали цю проблему. Так, учасниця бандерівської групи С. Сапуна Марія Голубова підтримувала зв'язки зі своїм племінником Олегом Ольжичем, який на той час перебував у Києві, керуючи крайовою організацією ОУН(м). Втім, це могли бути і суто родинні контакти.

Приблизно в січні 1942 р., як свідчить Г. Сергієнко, до Сапуна зі Львова прибули зв'язкові ОУН. Ними були Андрій Савченко-«Гліб»

²³ *Идеи Розенберга — в жизнь! Как С. Сапун на самом деле боролся с оккупантами. // Ваш шанс [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://shans.com.ua/index.php?t=nr&id=34090&in=311>*

²⁴ *Архів УСБ України в Сумській області. — Спр. П-13667 — Т. I. — Арк. 59—81.*

Семен Сапун. Фото поч. 1940-х рр.

як інструкторів для створення місцевих осередків ОУН. З цією метою під приводом виконання різних господарських доручень вони часто виїжджали до різних районів Сумської області: Лебединського, Краснопільського, Конотопського, Хотінського та інших. Про свою роботу в районах вони говорили тільки з С. Сапуном²⁷. Можливо, тому про цей напрям діяльності сумської ОУН сьогодні так мало відомо.

Порівнюючи деякі моменти з допитів різних осіб, можна приблизно уявити схему роботи в районах. Як правило, спочатку створювався осередок «Просвіти», а потім через нього «фільтрувалися» люди для більш серйозної політичної роботи. На цьому етапі їх знайомили з представником «центру ОУН». У Сумах таким представником був А. Савченко, в Лебедині — «Самоїленко»²⁸ (прибув з Ковеля) та

і Чайка (ім'я невідоме), обидва віком приблизно 26 років²⁵. Цілком можливо, що Савченко міг бути і членом київського Проводу ОУН(б), який вів роботу з розбудови підпілля ОУН на Чернігівщині. Про нього вказує у своєму дослідженні Сергій Бутко: «Савченко» і «Остапенко» як члени київського проводу ОУН брали активну участь у створенні чернігівського обласного Проводу ОУН та районних ланок організації у березні—квітні 1942 р.²⁶

Емісари ОУН зі Львова Савченко і Чайка влаштувалися сторожами на курси німецької мови. Сапун, будучи директором курсів, мав можливість залучати їх до організаційної роботи

²⁵ Архів УСБ України в Сумській області. — Спр. П-13667 — Т. 1. — Арк 59—81.

²⁶ Бутко С. Національно-визвольна боротьба на Чернігівщині у 1941—1945 рр. // Сіверянський літопис. — 1995. — Вересень—жовтень. — С. 9.

²⁷ Архів УСБ України в Сумській області. — Спр. П-13667. — Т. 1. — Арк. —59—81.

²⁸ Там само. — Спр. П-12105. — Арк. 89—89 зв.

‘Петренко’²⁹ (представник Київського центру), в Конотопі — Теодор Таланчук³⁰ (зі Львова), у Краснопіллі — Панас Негляд³¹ (уродженець с. Бранцівка). Організація «Просвіти» в Сумах була доручена Микиті Тарасенку³². З цієї метою в кількох місцях, а найчастіше — в театрі (теперішній театр юного глядача) організовувались збори інтелігенції. Згодом, коли «Просвіта» опинилася на межі закриття, оунівці не стали наполягати на її існуванні, бо розгадали хід німецьких спецслужб — через «Просвіту» виявляти членів ОУН.

Разом з тим, діяльність націоналістів у Сумській області відслідковувалась німецькими спецслужбами. Так, у липні 1942 р. в Сумах проводилась нарада старост сільських управ. На ній виступив керівник СД, який попередив, що його служба має інформацію про діяльність українських націоналістів у прилеглих до Сум районах³³.

У серпні 1942 р. керівники обласного Проводу ОУН отримали зі Львова директиву про активізацію боротьби проти німців³⁴. Директива вимагала перебудови роботи всього підпілля, проведення саботажних акцій проти німців. Завдання було доведено до місцевих клітин ОУН. У Лебедині продовжилось накопичення зброї, в Конотопі готувався випуск підпільної газети. Там же, за деякими джерелами, планувалося створити центр з випуску зброї та боєприпасів. Вже згадуваний агент гестапо Дзендзеловський (залишений для агентурної роботи радянськими партійними органами в Краснопільському районі) повідомляв: «Українські націоналісти зараз проводять шалену роботу серед українського народу на збройну боротьбу не лише з большевиками, а й Німеччиною, під гаслом «за вільну соборну Україну». Це видно із того:

1. Що націоналісти зараз насичують всі державні організації націоналістами, а також транспортні засоби.
2. Надіслано багато націоналістів і надсилаються на заводи і фабрики в Німеччину, для того щоб при збройній боротьбі з Німецькою армією негайно зруйнувати заводи військового значення, транспорт та створити повну дезорганізацію внутрі країни»³⁵.

²⁹ Архів УСБ України в Сумській області. — Спр. П-12105. — Арк. 80—81.

³⁰ Там само. — Спр. П-13667. — Т. 2. — Арк. 350—351.

³¹ Там само. — Т. 1. — Арк. 59—81.

³² Там само. — Арк. 59—81.

³³ Там само. — Арк. 59—81.

³⁴ Там само. — Арк. 59—81.

³⁵ Там само. — Арк. 227.

Повідомлення свого підлеглого про існування в області мережі ОУН інший радянський агент Барановський (начальник Краснопільської поліції) передав у гестапо.

З протоколів допитів можна отримати інформацію і про обставини арешту сумських оунівців. За свідченнями В. Власенка, Сапуна та частину підпільників було арештовано 7 жовтня 1942 р.³⁶ Проведенням арешту особисто керував начальник СД. На міську площу, до будинку курсів німецької мови (нинішня Покровська площа, 11) було стягнуто весь особовий склад поліції³⁷. Під час арешту С. Сапуна і А. Савченка-‘Гліба’ була знайдена націоналістична література. 10 жовтня арештували Власенка. Спочатку він втік з-під варти, але на базарі був арештований і конвойований до СД по вул. Радянська, 35³⁸. З його зізнань дізнаємось і про перебування оунівців у в’язниці та деякі деталі слідства³⁹. З інших документів видно, що слідство тривало майже 5 місяців — до 20 лютого 1943 р. Основний склад підпілля ОУН на Сумщині було розстріляно і спалено на території тюрми. Скільки всього було знищено членів ОУН тієї ночі — невідомо, але за свідченнями дружини Сапуна Ніна Гнатченко, у справі націоналістичного підпілля було арештовано близько 90 осіб⁴⁰. Показово, що інформація про окремих страчених підпільників свого часу потрапила і до обласного тому Книги Скорботи України, але без зазначення їхньої належності до ОУН. Усього вдалося ідентифікувати 5 осіб. Інформація про їх загибель у книзі звучить так:

Богуш Іван Петрович, українець, розстріляний німцями в лютому 1942 р. Похований у м. Суми⁴¹.

Долгополов Яків Кирилович, 1904 р., росіянин, фельдшер. Спалений німцями живим у лютому 1943 р. за вбивство поліція⁴².

Саленко Никифор Іванович, 1904 р., українець, директор школи № 18. Спалений німцями живим в лютому 1943 р. Похований у м. Суми⁴³.

³⁶ Архів УСБ України в Сумській області. — Спр. П-13667. — Т. 1. — Арк. 183—186.

³⁷ Там само. — Арк. 222—222 зв.

³⁸ Там само. — Арк. 185 зв.—201 зв.

³⁹ Там само. — Арк. 185 зв.—201 зв.

⁴⁰ Там само. — Арк. 204—205.

⁴¹ Книга Скорботи України. Сумська область. Т. 1. — Суми: Мрія, 2003. — С. 33.

⁴² Там само. — С. 39.

⁴³ Там само. — С. 56.

Ожог Іван Степанович, 1912 р., с. Малий Самбір, українець, секретар сільської ради. Розстріляний нацистами в липні 1942 р. як активіст. Похований в братській могилі, м. Конотоп⁴⁴.

Мірошниченко Гаврило Єлисейович, 1917 р. н., смт. Краснопілля, українець, колгоспник. Розстріляний гітлерівськими окупантами 16 лютого 1943 р. за зв'язок з партизанами. Похований на селищному кладовищі⁴⁵.

В цій інформації не уточнюється, з якими партизанами тримав зв'язок Г. Мірошниченко або активістом якої організації був І. Ожог, хоча їх неналежність до радянського руху Опору очевидна. Сьогодні є документальні підтвердження діяльності цих осіб у складі націоналістичного підпілля.

За свідченнями Сергієнка, до обласного проводу ОУН входили: Семен Сапун, Григорій Сергієнко, Гнат Лозенко, Віктор Власенко, Микита Тарасенко, Андрій Савченко, Чайка, Пилип Швачко⁴⁶ та інші особи.

Частина з них була страчена німцями разом зі своїм керівником, частина вціліла від репресій гестапо і після повернення радянської влади була мобілізована на фронт. Воювали хоробро, про що свідчать нагородження орденами й медалями. Але це не врятувало колишніх учасників оунівського підпілля від радянських репресій, бо для сталінських слідчих боротьба за Українську державу вважалася злочином, який перевершував усі фронтові подвиги. Це начальника Краснопільської поліції Барановського було свого часу нагороджено, адже він виконав важливе партійне завдання: руками гестапо знищив керівний склад бандерівського підпілля⁴⁷. А учасники українського руху Опору отримали різні терміни ув'язнення, бо їх небезпечна для радянської влади боротьба ще тривала.

З протоколів їх допитів ми частково й дізнаємося сьогодні про діяльність підпільної організації та про окремі фрагменти біографії її провідника. З цих протоколів видно, що допитувані на перших розмовах зі слідчими були затятими, що допити тривали

⁴⁴ Книга Скорботи України. Сумська область. Том 1. — Суми: Мрія, 2003. — С. 342.

⁴⁵ Там само. — С. 378.

⁴⁶ Архів УСБ України в Сумській області. — Спр. П-13667. — Т. 1. — Арк. 59—81.

⁴⁷ Іванущенко Г. Кривава історія професійного зрадника. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/18/38982/>

допізна і відбувалися дуже часто, можливо, щоб у в'язня вичерпалися сили і він почав зізнавати.

Були й спроби показати «неважливість» своєї ролі в підпіллі, продиктовані чи то потребами конспірації, чи просто бажанням вижити. Є інформація про справжніх прислужників нацистів, про контакти з окремими особами радянського підпілля. Немає тільки жодного випадку, щоб хтось із соратників загиблого провідника «кинув на нього тінь». Його авторитет, чесність і відданість національній ідеї визнаються всіма допитуваними. Ці людські якості доповнюють останні слова Семена Сапуна при прощанні з дружиною: «Україна для мене така велична, що я і вдруге не завагався б померти за неї...»

Звичайно, цього замало, щоб скласти повніше уявлення про життєвий шлях провідника ОУН на Сумщині. Але це перший крок у розвитку наших знань про визвольний рух в області на основі документальних джерел, а не міфів, створених радянською пропагандою.

Василь Білас

*науковий співробітник
Національного музею-
меморіалу жертв окупаційних
режимів «Тюрма на Лонцького»*

На основі маловідомих документів галузевих архівів СБ України у статті проаналізовано систему заходів радянської влади в контексті боротьби з УГКЦ у Львівській області у 1944—1946 рр. Зокрема, окреслено її причини і передумови, політичні репресії щодо духовенства, характер Львівського собору 1946 р., а також його вплив на подальше становище Греко-католицької Церкви в Україні.

Ключові слова: УГКЦ, КГБ, Львівський собор 1946 р., духовенство, Західна Україна.

Bilas Vasyl

REPRESSION AGAINST THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN LVIV REGION (1944-1946) BY THE SOVIET ORGANS OF STATE SECURITY

The soviet power's measures in the struggle against The Ukrainian Greek Catholic Church in Lviv region in 1944—1946 are analyzed using documents from the Branch-wide state achieves of the Security Service of Ukraine. Namely, preconditions and causes for the struggle are outlined, political repressions against the clergy, peculiarities of Lviv Sobor of 1946 and its influence on further development of UGCC in Ukraine.

Key-words: UGCC, KGB, Lviv Sobor of 1946, clergy, Western Ukraine.

РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ПРОТИ УГКЦ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944–1946)

Ліквідація Греко-католицької Церкви в середині 40-х рр. ХХ ст. мала значний вплив на політичні та міжконфесійні процеси сучасного українського суспільства. Попри хронологічну віддаленість цієї акції і докорінні суспільно-політичні перетворення, які відбулися в Україні наприкінці ХХ ст., вона й досі продовжує впливати на суспільно-політичну ситуацію.

На даний час багато питань стосовно антицерковних дій радянської влади залишаються відкритими. Докладне вивчення обставин, пов'язаних з ліквідацією УГКЦ, та їх використання в політично-культурній сфері є умовою врегулювання політичних та міжконфесійних взаємин в сучасній Україні, тому це надає особливої актуальності історичним дослідженням.

Метою даної публікації є дослідження діяльності радянських органів державної безпеки, спрямованої на ліквідацію УГКЦ на західноукраїнських землях, зокрема у Львівській області.

На зламі 1980—1990-х рр. почався масовий вихід греко-католиків Західної України з підпілля та процес повернення офіційного статусу Церкви. 26 січня 1990 р. Українська Греко-католицька Церква була легалізована. Завершення т. зв. «катакомбного» періоду призвело до появи перших публікацій, монографій, в яких застосовувалися сучасні методи до вивчення нових матеріалів. Особливістю багатьох робіт, написаних у 1990-х рр., є їх узагальнюючий характер¹. Згодом на зміну узагальнюючій літературі прийшли ґрунтовні наукові дослідження, що торкаються широкого спектру проблем історії релігії.

Ліквідація Української Греко-католицької Церкви, репресії проти її священнослужителів і вірних, партійно-державна політика повоєнного періоду щодо релігії з різних позицій висвітлювалися в багатьох наукових дослідженнях².

¹ Напр., Колодний А., Яроцький П. *Історія релігії в Україні: Навч. посібник*. — К.: Знання, 1999. — 735 с.

² Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у двох кн.* — Кн. 1. — К.: Либідь — Військо України, 1994. — 432 с.; Боцюрків Б. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939—1950) / Пер. з анг. Н. Кочан, за ред. О. Турія.* — Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. — 268 с.; Войналович В. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940—1960-х*

У четвертому томі 10-томного видання «Історія релігій в Україні», який присвячений Католицькій церкві³, докладно розглядаються обставини, пов'язані зі Львівським собором 1946 р.⁴

Не можна оминати увагою праці «Репресована Церква», в якій містяться статті, спомини представників греко-католицького духовенства, які були свідками подій, пов'язаних з Львівським собором 1946 р.⁵

Вагомим внеском у розвиток сучасної української історіографії стала публікація результатів пошукових зусиль полтавського історика В. Пащенка. Широка джерельна база дозволила автору зосередитися на з'ясуванні причин і перебігу ліквідації УГКЦ⁶.

Різним аспектам релігійної політики сталінського режиму, в тому числі щодо УГКЦ, присвячені публікації В. Гордієнка⁷.

Лідія Купчик працю «Третій удар» присвячує репресіям комуністичного режиму в СРСР проти служителів УГКЦ. В цій книжці авторка подає життєписи десяти отців-деканів⁸.

Науковець Інституту історії Церкви УКУ Світлана Гуркіна в своїх публікаціях приділяє увагу репресіям греко-католицького духовенства на Львівщині⁹.

років: Політологічний дискурс. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.; Волинець О. О., Гетьманчук М. П., Ржиский Л. П. Українська Греко-Католицька Церква і держава: теорія та практика взаємодії. — Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2007. — 264 с.; Українська греко-католицька церква. — Львів: Логос, 1992. — 144 с.; Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. — К.: Дніпро, 2001. — 496 с.

³ Історія релігій в Україні: У 10 т. / За ред. П. Яроцького. — К.: Світ знань, 2001. — Т. 4. Католицизм. — 598 с.

⁴ Львівський собор та його наслідки // Історія релігій в Україні. — Т. 4. — С. 451—472.

⁵ Літопис Голготи України. Т. 2. Репресована Церква. — Дрогобич: Відродження, 1994. — 527 с.

⁶ Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ ст. до наших днів). — Полтава: АСМІ, 2002. — 615 с.

⁷ Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква // Матеріали конференції, присвяченій життю та діяльності митрополита Андрея Шептицького. — Львів: Атлас, 1990. — С. 43—51.

⁸ Купчик Л. Третій удар. (Долі галицьких отців-деканів). — Львів: Каменяр, 2001. — 145 с.

⁹ Гуркіна С. Репресоване духовенство Львівщини (1939—1989) // Реабілітовані історією. У 27 томах. Львівська область. Кн. перша. — Львів: Астролябія, 2009. — С. 610—625; Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // Схід / Захід. — Вип. 11—12. — Спеціальне видання. — С. 265—282; Гуркіна С. Реакція вірних Української Греко-католицької Церкви на переслідування влади після Другої світової війни // Історія релігій в Україні. — Кн. 1. — Львів, 2005. — С. 197—202.

Частково історіографія політики радянської влади щодо Греко-католицької Церкви знайшла своє відображення в окремих статтях сучасних дослідників¹⁰.

Історик Елла Бистрицька в своїй статті на основі архівних документів розглядає рішення про ліквідацію ГКЦ як частину глобального плану уряду ССРСР, спрямованого на утвердження його впливу в післявоєнній Європі та світі¹¹.

До тематики ліквідації УГКЦ зверталися зарубіжні історики українського походження — Богдан Боцюрків¹², Григорій Лужницький¹³, Н. Теодорович¹⁴ та ін.

¹⁰ Бабенко Л. «Вжити необхідних агентурно-оперативних заходів ...»: спецслужби у справі ліквідації Української греко-католицької церкви (1939—1941 рр.) // *Історія релігій в Україні*. — Кн. 1. — Львів: Логос, 2006. — С. 154—161; Баран В. *Влада і церква: з історії взаємин у 1945—1965 роках* // *Сучасність*. — 1995. — № 5. — С. 113—128; Волошин Ю. В. *Ліквідація Української греко-католицької церкви* // *Визвольний шлях*. — 1996. — № 3. — С. 335—349; Гайковський М. *Московська Патріархія — спільниця і знаряддя більшовицького режиму в ліквідації Греко-Католицької Церкви* // *Київська Церква*. — 2000. — № 2. — С. 14—20; Гайковський М. «Соборно-більшовицький» прозелітизм Московської патріархії і ліквідація Греко-Католицької Церкви в Україні // *Київська Церква*. — 2000. — № 3. — С. 11—18; Гайковський М. *Велике протистояння: опір Греко-Католицької Церкви більшовицькому окупаційному режимові (вересень 1939 — червень 1941)* // *Київська Церква*. — 1999. — № 5. — С. 25—30; Гуркіна С. *Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада* // *Схід / Захід*. — Вип. 11—12. — Спец. видання. — С. 265—282; Гуркіна С. *Репресоване духовенство Львівщини (1939—1989)* // *Реабілітовані історією. У 27 томах. Львівська область. Кн. перша*. — Львів, 2009. — С. 610—625; Курабцев О. *Репресивна політика щодо служителів культу та віруючих України у повоєнний період (1945—1953 рр.)* // *Наукові праці. Історія*. — 2006. — Т. 52. — Вип. 39. С. 42—46; Марчук В. *Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризмів (1941—1946 рр.)* // *Галичина*. — 2000. — Вип. 4. — С. 66—72; Сердюк Н. *Єпископ Григорій Хомишин мовою матеріалів слідства (за документами Галузевого Державного архіву СБ України)* // *З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ*. — 2004. — № ½ (22/23). — С. 451—480; Сердюк Н. *Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.)*: *Документи і матеріали* // *З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ*. — 2003. — № 1. — С. 287—354; Стожцький Я. *Репресивні дії органів радянської державної влади проти Української греко-католицької церкви в Галицькому регіоні України у 1940—1960 роках* // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. — *Серія: Історія*. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. — Вип. 3. — С. 133—139; Чорнописька В. *Церковно-релігійний комплекс УГКЦ під керівництвом К. Шептицького в період руйнування (друга половина 40-х рр. XX ст.)* // *Наукові записки*. — *Серія Історія*. — 2010. — Вип. 1. — С. 141—146.

¹¹ Бистрицька Е. *Питання ліквідації Греко-католицької церкви у контексті радянсько-ватиканського протистояння* // *Мандрівець*. — 2009. — № 4(82). — С. 26—30.

На особливу увагу заслуговує проект Інституту історії Церкви у Львові «Образ сили духу: жива історія підпільного життя УГКЦ 1946—1989 рр.», у рамках якого створено комп'ютерний архів про діяльність УГКЦ у підпіллі і переслідування Церкви органами радянської влади.

Отже, в історіографії знайшла відображення значна частина аспектів проблеми ліквідації УГКЦ та участі органів державної безпеки у цих процесах. Проте дотепер в історичній науці не представлені праці, в яких зазначена тема розкривалася б із залученням насамперед комплексу архівних матеріалів Галузевого Державного архіву Служби безпеки України із одночасним освоєнням широкого кола інших джерел та історіографічного матеріалу. Оскільки жодне дослідження не вичерпує порушених у публікації питань, можна констатувати, що проблема потребує додаткового та комплексного вивчення.

Утвердження радянської влади у Львівській області зумовило чітко організований і спланований наступ на Українську Греко-католицьку Церкву. Формальним приводом для цього стали звинувачення Церкви у співробітництві з німецькою окупаційною владою, підтримці «українського буржуазно-націоналістичного підпілля», намірах створення соборної, незалежної української держави. Крім того, Греко-католицька Церква була українською національною Церквою, носієм української національної ідеї та ідентичності.

На момент приходу радянських військ у західні області України в 1939 р. до структури УГКЦ¹ входило 3040 парафій, 4440 церков, духовна академія та 5 духовних семінарій, у яких навчалася

¹² Боцюрків Б. Придушення української греко-католицької церкви в СРСР та Польщі у повоєнні часи // *Сучасність*. — 1990. — Ч. 7—8. — С. 128—139; Боцюрків Б. Т. зв. «саморозпуск» Української Греко-Католицької Церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // *Сучасність*. — 1998. — Ч. 1. — С. 106—122.

¹³ Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви. — Філадельфія, 1954. — 724 с.

¹⁴ Теодорович Н. Ліквідація греко-католицької церкви в СРСР // *Український збірник*. — Мюнхен, 1960. — Кн. 17. — С. 76—93.

¹ Напередодні Другої світової війни УГКЦ на українських землях, які входили до складу польської держави, складалася з Львівської архієпархії, Станіславівської та Перемиської єпархій, Апостольської адміністрації для Лемківщини і Апостольської візитатури для Волині, Холмщини і Підляшшя. Зокрема, Львівська архієпархія адміністративно поділялася на 5 протопресвітеріатів (Галицький, Золочівський, Львівський, Стрийський і Тернопільський), які своєю чергою склалися з 54 деканатів.

540 семінаристів, 2 школи, 127 монастирів, видавалося 3 тижневі і 6 місячних часописів. Церкву очолював митрополит, якому підлягали 10 єпископів, 2930 священників. У монастирях проживало 520 ієромонахів і 1090 монахинь. Кількість віруючих греко-католиків становила 4370000 осіб¹⁵. На території Львівської області нараховувалося 1308 церков, духовна академія та 1 духовна семінарія, 40 монастирів, у яких перебувало 498 монахів та 576 монахинь. Серед духовенства були: 1 митрополит, 1 архієпископ, 6 єпископів, 822 священники¹⁶. За підрахунками НКГБ УРСР, у травні 1945 р. в Західній Україні діяло 2326 греко-католицьких громад, які обслуговувало 2402 служителі культу (1694 священники, 368 дияконів, 319 псаломщиків і 21 декан)¹⁷.

Восени 1939 р. радянський режим припинив діяльність Богословської академії у Львові, Перемиської, Львівської і Станіславської духовних семінарій, закрити видання духовних часописів, відібрав багато церковних приміщень. Священникам було заборонено відвідувати хворих у лікарнях з метою сповіді та причастя. Доповнює цей перелік список із 27 священників, заарештованих у 1939—1941 рр.¹⁸. Серед них і батько Степана Бандери Андрій Бандера¹⁹. Своєю чергою, у пересланому до Ватикану в листопаді 1941 р. звіті про нищення УГКЦ більшовиками митрополит А. Шептицький повідомляв, що 1939—1941 рр. тільки у Львівській єпархії «було вбито або померло у в'язниці 12 священників, а в Перемиській — біля 20». Крім того, трьох священників Львівської єпархії вивезли до Сибіру²⁰. За іншими даними у період від вересня

¹⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн. 1. — С. 308; Марчук В., Вишиванюк О. Церква в умовах релігійного підпілля: вибір українських греко-католиків у 1941—1946 рр. // Галичина. — 2008. — Вип. 14; Волошин Ю. В. Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви. — С. 335—336.

¹⁶ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. Р-1332. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

¹⁷ Сергійчук В. Нескорена церква. — С. 23—24.

¹⁸ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Кн. 1. / Упоряд. Я. Лялька. — Львів: Просвіта, 1993. — С. 204—205; Гордієнко В. Сталінізм і греко-католицька церква. — С. 46.

¹⁹ Франко П. Репресоване духовенство УГКЦ. — Л., 2008. — С. 389; ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75140-ФП. — Арк. 3.

²⁰ Мартирологія українських церков. — Т. 2. — Українська католицька церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і зредаг. Осип Зінкевич і священник Тарас Р. Лончина. — Торонто; Балтимор, 1985. — С. 64, 233; Франко П. Репресоване духовенство УГКЦ. — С. 388.

1939 до червня 1941 рр. загинуло 34 греко-католицьких священики, а 41 було депортовано на схід²¹. Чимало священиків покинули своїх парохіян зі страху перед большевицькими переслідуваннями і опинилися чи то у Львові, чи то за кордоном, зокрема в Німеччині. Понад 100 священиків «опустили місця в 1939—1941 рр., тобто повтікали страху ради»²². Серед заходів тиску на Церкву називають також появу в радянському часописі «Безбожник» від 11 квітня 1940 р. статті під назвою «Глава униатов», спрямованої проти митрополита Андрея Шептицького²³. Отже, остаточна ліквідація непокірної Церкви була лише питанням часу, яке відтягнуло нацистське вторгнення.

Перший досвід взаємин радянської влади та УГКЦ, набутий за період, що розпочався 17 вересня 1939 р. і тривав до окупації західноукраїнських земель Третім Райхом, вирішальним чином вплинув на ставлення священнослужителів і вірних цієї Церкви до подальших подій, пов'язаних з долею Галичини і всієї України. Про відсутність довіри влади до греко-католицького духовенства і її підготовку до застосування репресивних заходів свідчить оперативне «вивчення» багатьох священиків, що провадилось органами держбезпеки восени 1944 р.

Другий прихід радянської влади на Західну Україну навесні — влітку 1944 р. характеризувався на початках відносно поміркованим ставленням держави до релігії. Припинення атеїстичної пропаганди, звільнення від військової повинності священиків, помірність церковних податків та вільне відправлення богослужінь мали засвідчити перед місцевим населенням істотні зміни в ставленні радянської влади до релігії і Церкви з огляду на ведення війни. Однак це тривало недовго. НКГБ почало ретельно проводити збір тенденційної інформації про співпрацю з нацистами й антирадянську діяльність ієрархії та духовенства. Зокрема, під увагу потрапила участь священиків у формуванні дивізії «Галичина». У червні 1943 р. митрополит Андрей Шептицький призначив для роботи в ній 10 капеланів. Головним капеланом дивізії було іменовано

²¹ Kumor B. *Historia kościoła. Cz. 8. Czasy współczesne 1914—1992.* — Lublin, 2001. — S. 595.

²² Гайковський М. *Велике протистояння: опір греко-католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові (вересень 1939 — червень 1941).* — С. 29.

²³ *Мартирологія українських церков.* — Т. 2. — С. 62.

но отця-доктора Василя Лабу, а капеланами — священників Данила Ковалюка, Йосипа Кладочного, Осипа Карпінського та інших²⁴. Духовенству також закидали як «антирадянську» участь у роботі відділів Українського центрального комітету — УЦК, що існував за німецької окупації. Деякі священники очолювали такі відділи²⁵. Із 32 українських районних делегатур УЦК по Львівській області 15 очолювали греко-католицькі священники (Володимир Демчук, Іван Розумний, Матвій Мокривський, Андрій Издрик — заарештовані як керівники делегатур УЦК)²⁶.

Арешти розпочалися уже в серпні 1944 р. Одного з перших 19 серпня 1944 р. було заарештовано о. Петра Табінського, колишнього ректора православної Кременецької духовної семінарії, який ще у 1930-х рр. перейшов на католицтво східного обряду і переїхав до Львова²⁷. Органи НКГБ висунули проти нього звинувачення у причетності до антирадянської та націоналістичної діяльності в роки німецької окупації. Зрозуміло, що така відома особа, яка свідомо перейшла до УГКЦ, не могла не бути «поганим прикладом» для інших священників у той час, коли влада задумувала переведення греко-католиків на православ'я. Цього ж року, а саме 31 грудня, було арештовано священника с. Підгірців Олеського району Василя Пришляка²⁸. Загалом в 1944 р. на Львівщині було заарештовано 5 представників УГКЦ²⁹. Передбачаючи можливість арешту та з огляду на репресивну політику щодо УГКЦ під час першої радянської окупації 1939—1941 рр., на Захід лише з Львівської архієпархії виїхало близько 215 священників³⁰. На час визволення західноукраїнських земель від нацистських окупантів за кордон виїхало близько 300 священників, які залишили парафії

²⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 6. — Спр. 680689. — Т. 1. — Арк. 147; Там само. — Спр. 74978. — Арк. 92—94; Там само. — Спр. 75183. — Т. 1. — Арк. 235.

²⁵ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75188. — Арк. 31.

²⁶ Там само. — Ф. 71. — Акт 10. — Спр. 359. — Арк. 6а — 7; Там само. — Акт 9. — Спр. 65. — Арк. 57.

²⁷ Там само. — Спр. 33. — Арк. 29; Франко П. Репресоване духовенство УГКЦ. — С. 249—250; Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939—1950). — С. 83—84.

²⁸ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 61. — Т. 1. — Арк. 47—49; Там само. — Т. 4. — Арк. 35а—36.

²⁹ Бабенко Л. «Вжити необхідних агентурно-оперативних заходів...». — С. 160.

³⁰ Гуркіна С. Репресоване духовенство Львівщини (1939—1989). — С. 614.

попри заклик митрополита продовжувати свою пастирську діяльність³¹. Майже 740 душпастирів залишилися на рідних теренах.

Уже 8 січня 1945 р. у директиві управління НКГБ західних областей України НКГБ УРСР вимагало терміново повідомити інформацію щодо заарештованих греко-католицьких священників. У 10-денний термін місцеві УНКГБ мали повідомити про арештованих священнослужителів УГКЦ такі дані: прізвище, ім'я, по батькові; сан; яке становище займав в Церкві; час арешту; на основі яких матеріалів був арештований; результати слідства; подальше скерування справи³².

Розв'язання греко-католицького питання влада цілком підпорядковувала планам радянзації західноукраїнських земель та комуністичної експансії в країні Східної та Центральної Європи.

16 березня 1945 р. Сталін затвердив таємну «Інструкцію № 58», яку «відповідно до вказівок товариша Молотова від 2 березня ц. р. [1945]» розробив голова Ради у справах Російської православної Церкви при раднаркомі ССРСР Георгій Карпов. Перший розділ «інструкції» мав цілком відвертий заголовок: «Заходи щодо відриву греко-католицької (уніатської) церкви в ССРСР від Ватикану і подальшого приєднання їх до Російської православної Церкви»³³.

Державні радянські і церковні патріарші установи приступили до реалізації інструкції під кодовою назвою «№ 58». Однак влада розуміла, що без ліквідації греко-католицького духовенства ніякі «інструкції» не допоможуть. І знову запрацювала репресивна машина, розпочинаються арешти. Формальним приводом для репресій стала надрукована 8 квітня 1945 р. у газеті «Вільна Україна» стаття В. Росовича (псевдонім письменника-публіциста Ярослава Галана) «З хрестом чи з ножем?», в якій він звинувачував ієрархію УГКЦ в антинародній позиції, співпраці з гітлерівськими окупантами та з загонами УПА³⁴. І вже через три дні, в ніч з 11 на

³¹ Боцюрків Б. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)*. — С. 64–65; Боцюрків Б. *Придушення Української греко-католицької церкви в СРСР та Польщі у повоєнні часи*. — С. 129; Войналович В. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні...* — С. 344–345.

³² ГДА СБ України. — Ф. 9. — Спр. 88. — Арк. 29.

³³ Бистрицька Е. *Питання ліквідації Греко-католицької церкви...* — С. 27.

³⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 33. — Арк. 421; Там само. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 76–77.

12 квітня, були проведені одночасні обшуки резиденцій та арешти митрополита Йосипа Сліпого, єпископів Микити Будки, Миколая Чарнецького, Григорія Хомишина та Івана Лятишевського³⁵. В ці ж дні були арештовані, зокрема, о. прелат Леонтій Куницький, о. Василь Белей, о. Йосип Годунько³⁶. Станом на 21 квітня 1945 р. органи НКГБ у Львівській області арештували 33 особи: митрополита, 2 єпископів, 20 священників, 2 дияконів, 3 семінаристів і 5 мирян³⁷.

Наступний удар по Церкві органи держбезпеки зробили в ніч з 25 на 26 травня, коли арештували відомих греко-католицьких священників, професорів Богословської академії та Духовної семінарії у Львові. Одночасно представник уряду СРСР Іванов у супроводі о. Гавриїла Костельника відвідував районні центри Галичини, де на зборах священників вимагав підписувати декларації про підпорядкування Московському патріархату. Непокірним загрожував арешт, а слухняні отримували призначення на греко-католицькі парафії³⁸.

Таким чином, на кінець травня 1945 р. влада остаточно зруйнувала можливі ілюзії щодо нормального функціонування структур УГКЦ.

Згодом органи держбезпеки започаткували організацію руху за ліквідацію унії. Знову було реанімовано ще довоєнну ідею створення комітету з «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ. Задля цього у травні 1945 р. було оголошено про створення і початок робо-

³⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 69. — Арк. 155; Сердюк Н. Єпископ Григорій Хомишин мовою матеріалів слідства (за документами Галузевого Державного архіву СБ України)... — С. 454; Сердюк Н. Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): Документи і матеріали. — С. 289.

³⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 20. — Арк. 272а; Там само. — Ф. 6. — Спр. 75187 ФП. — Арк. 7а; Куницький Л. Спогади молодих літ та заслання. — Л., 2003. — С. 186—187.

³⁷ Марущак М. Ліквідація УГКЦ — ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях // Державність. — № 4. — Л., 1992. — С. 32; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1998. — С. 279—280; Сергійчук В. Нескорена Церква. — С. 48; Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944—1991 рр. // Український історичний журнал. — 1996. — № 4. С. 102—103; Волошин Ю. В. Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви // Визвольний Шлях. — 1996. — Кн. 3. — С. 338.

³⁸ Українська Греко-Католицька Церква. — С. 41; Літопис Голоти. — С. 121; Історія релігії в Україні. — Т. 4. — С. 455.

ти т. зв. Центральної ініціативної групи з возз'єднання Греко-католицької Церкви з РПЦ, а також було створено кілька її аналогів місцевого масштабу. До складу Центральної ініціативної групи було включено трьох авторитетних священників: о. Г. Костельника, о. Михайла Мельника та о. Антонія Пельвецького³⁹. Таким чином, для реалізації «возз'єднання» було створено церковно-адміністративний орган на чолі з о. Г. Костельником. Органи НКГБ, застосовуючи різні методи впливу, змусили згаданих вище духовних осіб брати участь у прихованій від них, ретельно запланованій у московських кабінетах спеціальній операції. Остерігаючись можливих проявів непослуху з боку членів Ініціативної групи, органи держбезпеки намагалися контролювати кожен їх крок. Свідченням цього стала агентурна справа «Возрожденцы», заведена у серпні 1945 р. УНКГБ у Львівській області на Костельника та членів Ініціативної групи⁴⁰. У справі взято до «розробки» 6 осіб. Головними «об'єктами» справи були: Г. Костельник, Сергій Хруцький, Іван Клюс.

28 травня 1945 р. було оприлюднено декларацію, у якій члени групи, оцінюючи унію з Ватиканом як «історичну зраду українському народові», зверталися до уряду УРСР з проханням визнати їх тимчасовим церковно-адміністративним органом УГКЦ і дозволити розпочати возз'єднавчий процес з РПЦ. Того ж дня, коли з'явилась декларація, було опубліковано звернення Ініціативної групи «До всесесного греко-католицького духовенства в західних областях України» із закликком розірвати унію⁴¹.

Як зазначалося вище, окрім Центральної ініціативної групи, було створено кілька її аналогів місцевого масштабу. Зокрема, на Львівщині у Магерівському районі гуртував навколо себе священнослужителів УГКЦ, які погодилися перейти на православ'я, православний священник Н. Красущин. У Жовківському районі «наверненням» греко-католиків на православ'я керував греко-католицький священник Й. Винницький, у Великомоствіському районі — декан Теофіл Чайковський, Рава-Руському районі — за-

³⁹ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 4; Там само. — Ф. 71. — Акт 10. — Спр. 359. — Арк. 77.

⁴⁰ Там само. — Акт. 9. — Спр. 61. — Т.8. — Арк. 13—14.

⁴¹ Сергійчук В. Нескорена Церква... — С. 59—67.

ступник декана Ілля Блавацький¹. Усі вони координували свої дії з Г. Костельником⁴².

Для прискорення справи ліквідації УГКЦ влаштовували наради духовенства з метою прийняття ухвали про перехід до православ'я. На таких зібраннях застосовували різні засоби переконання клиру в необхідності переходу до РПЦ шляхом подання заяв про готовність вступу до Ініціативної групи та засвідчення добровільного приєднання до неї. Незважаючи на ретельну підготовку нарад деканатів доволі часто під час їх проведення траплялося саботування організованого владою заходу з боку духовенства. Влада зрозуміла, що опір греко-католицького духовенства неможливо подолати лише закликами до возз'єднання, відтак заходилася застосовувати до священників репресії та шантаж.

Органи радянської влади розуміли значення авторитету отців-деканів для католицького духовенства і хотіли використати цей авторитет і вплив на підлеглих священників у своєму плані насильницької заміни УГКЦ слухняною радянській системі РПЦ.

Літо та осінь 1945 р. ознаменувалися не баченим до того тиском на галицьких отців-деканів. Репресивні органи докладно вивчали особу кожного декана. Початково їх не хотіли арештовувати, відводячи особливу роль у «наверненні» на православ'я українського священства⁴³.

Священикам, які не хотіли приєднатися до Ініціативної групи, спочатку просто погрожували. Безпосередній свідок цих подій, о. Павло Олійник, згадував: «Вранці прийшов до КПЗ [камери] капітан з області, викликав заарештованого у свій кабінет і майже до вечора без перерви писав з ним довжелезний протокол,

¹ У доповідній записці УНКГБ у Львівській області до НКГБ УРСР про оперативно-слідчу роботу у жовтні 1945 р. повідомляється про арешт декана Великомоствіського району о. Т. Чайковського та заступника декана Рава-Руського району о. І. Блавацького. Священиків звинувачували у співпраці з нацистами та антирадянській діяльності. Зокрема, отцям «приписували» участь у формуванні дивізії СС «Галичина». Декана о. Т. Чайковського звинувачували у протидії акції «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ (провів «нелегальну нараду священників Великомоствіського деканату, на якій закликав священників бути вірними католицизму»). Див.: ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт. 9. — Спр. 61. — Т. 10. — Арк. 49—52.

⁴² Справка про арешти антирадянського елементу серед уніатського духовенства // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 33. — Арк. 187—187а.

⁴³ Кунчик Л. Третій удар... — С. 7.

а закінчивши його, сказав заарештованому: “Я вас відпускаю на волю, йдіть додому і подумайте. Якщо підпишетесь на русское православіє, можете спокійно працювати за своєю спеціальністю, але якщо будете й далі пручатися, приготуйте собі хліб і білизну, бо ми вас з села заберемо, щоб ви не деморалізували людей”⁴⁴.

Постійний тиск і погрози з боку влади, примусовий характер «возз’єднання» викликали хвилю протесту духовенства й вірних УГКЦ. 1 липня 1945 р. з’явилося «Звернення українських греко-католиків до уряду ССРСР» за підписом понад 300 священників⁴⁵. У ньому греко-католицьке духовенство підтверджувало своє лояльне ставлення до влади, заявляло про аполітичність та бажання лише «віддатись праці для спасіння душ». Цей документ засуджував діяльність Г. Костельника. Окрім цього автори «Звернення» домагалися звільнення єпископату УГКЦ, просили дозволу на створення нової церковної структури, яка б керувала «Львівсько-Галицькою Церквою» згідно з її приписами⁴⁶.

Черговою спробою опору діям режиму став візит до Києва 16 липня 1945 р. делегації УГКЦ для переговорів з урядом республіки. Намагаючись переконати урядовців у помилковості підтримки Ініціативної групи, Іван Котів і Йосип Кладочний вказали, що у Львові Г. Костельника підтримує лише 4 священники, а їх — 61⁴⁷.

Цього ж місяця група в складі 61 представника⁴⁸ греко-католицького духовенства на чолі з Климентієм Шептицьким та І. Котівим надіслали ще одного листа на ім’я В’ячеслава Молотова, в якому повторили вимоги звільнення керівників УГКЦ, одночасно заявили про лояльне ставлення до держави. Однак влада вкотре проігнорувала можливість налагодження діалогу та досягнення компромісу з УГКЦ.

З розгортанням руху на захист УГКЦ набирали нових обертів заходи органів державної безпеки щодо тих, хто чинив опір кам-

⁴⁴ Олійник П. *Зошити* // Український історичний журнал. — 1993. — № 9. — С. 105.

⁴⁵ *Мартирологія українських церков. Т. 2. Українська католицька церква.* — С. 71.

⁴⁶ *Українська Греко-Католицька Церква...* — С. 43.

⁴⁷ *Пашенко В. Греко-католики в Україні...* — С. 89.

⁴⁸ *У супровідному листі заступника начальника опергрупи НКГБ М. Погребного начальнику УНКГБ по Львівській області О. Вороніну говориться про 62, а не 61 священника, які поставили свої підписи під листом до Молотова. Див.: Ліквідація УГКЦ (1939—1946). Документи радянських органів державної безпеки. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. — Т. II. — С. 78—83.*

панії «возз'єднання». Так, за намагання створити релігійну організацію для протидії Ініціативній групі було арештовано організатора — львівського священика Володимира Фіголя — і дев'ятьох членів. Один з центрів опору було викрито в Золочівському деканаті. Настоятеля місцевого василіянського монастиря о. Йосафата Федорика та о. Стефана Фітя піддано арешту за підготовку листа-протесту на адресу уповноваженого Ради в справах РПЦ при РНК ССРСР по УРСР Павла Ходченка, який було прочитано на зборах духовенства деканату, що зірвало заплановану акцію навернення його на православ'я⁴⁹. За скликання цієї «нелегальної наради священиків Золочівського деканату, на якій ухвалили бойкотувати ініціативну групу з возз'єднання уніатської церкви із православною» у серпні 1945 р. було заарештовано о. Володимира Лиска, золочівського декана⁵⁰.

Активно виступали проти возз'єднання монахи чину василіян — їх вважали основними організаторами опору⁵¹. 1945 р. було арештовано відомих монахів-василіян, серед них — протоігумена о. Віталія Градюка, настоятеля монастиря Чину святого Василя Великого (далі — ЧСВВ) у Львові Йосипа Івана Чепіля та ієромонаха Михайла Борса⁵², настоятеля монастиря в Жовкві Модеста Михайла Пелеха, його помічника Маркіяна Савчина, співробітника редакції журналу «Місіонар» Гавриїла Когута, директора видавництва ЧСВВ Павла Пасіку та монаха Дмитра Курмана⁵³.

Серед обвинувачених у протидії акції «возз'єднання» опинились і декани, а саме: Глинянський — Євген Костишин, Рава-Руський — Василь Кулинич, Кам'яно-Бузький — Петро Каза-

⁴⁹ Волошин Ю. Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви. — С. 342; Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава. — С. 118; ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 7. — Спр. 4. — Т. 5. — Арк. 51—52; Теолог о. Іван Фіголь // Галичина. — 2004. 7 грудня. — № 188 (2968).

⁵⁰ Купчик Л. Третій удар... — С. 65; Без зерна неправди. Спомини отця-декана Володимира Лиска / Упоряд. Л. Купчик. — Львів: Каменяр, 1999. — С. 35—41.

⁵¹ ГДА СБ України. — Ф. 9. — Спр. 88. — Арк. 171—172; Марчук В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризмів (1941—1946 рр.). — С. 70.

⁵² ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75185. — Арк. 3—7.

⁵³ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава. — С. 119; Войналович. Партиїно-державна політика щодо релігії... — С. 367; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 72. — Арк. 16; Там само. — Ф. 16. — Оп. 7. — Спр. 4. — Т. 5. — Арк. 49—50.

нівський⁵⁴. Всього на 25 серпня 1945 р. органи НКГБ Львівської області арештували 78 священників УГКЦ, активних вірних греко-католиків та членів ОУН, що підтримували з ними тісні контакти⁵⁵.

За даними НКГБ УРСР, слідчі справи щодо деяких арештованих представників УГКЦ УНКГБ провадило поверхово, і не отримавши «відвертих» свідчень від них, звільняли з-під варти за недоведеністю складу злочину. Зокрема, УНКГБ Львівської області був звільнений з-під варти греко-католицький священник Іларіон Олянович¹.

У директиві НКГБ УРСР від 25 вересня 1945 р. вказувалося, що «звільнення заарештованих уніатських священників... незалежно від обставин (недостатність зібраних доказів, вербування) здійснювати за погодженням з 2 Управлінням НКГБ УРСР»⁵⁶.

Репресивні заходи щодо духовенства й вірних греко-католиків супроводжувалися активною вербувальною роботою з боку органів НКГБ для формування агентурного апарату та корпусу інформаторів по лінії УГКЦ. З другим приходом радянської влади на Західну Україну радянські органи держбезпеки розпочинають «оперативне» вивчення багатьох священників. На представників УГКЦ було заведено такі агентурні справи¹¹: «Ходячие», «Ватиканцы», «Возрожденцы», «Иезуиты», «Логово», «Монаховцы», «Наймиты».

Ще під час першої окупації УНКВД Львівської області завело оперативну розробку «Ходячие» (31.12.1939 р.), до кола «об'єктів» якої потрапили ієрархи УГКЦ — митрополит А. Шептицький, єпископи М. Будка та Іван Бучко, прелати Л. Куницький і Олек-

⁵⁴ Доповідна записка Львівського обкому КП(б)У про хід ліквідації Української греко-католицької церкви // Реабілітовані історією. Львівська область. — С. 236.

⁵⁵ Пашенко В. Греко-католики в Україні. — С. 92.

¹ Олянович Іларіон — радник Митрополитичого Ординаріату, парох с. Лисиничі Львівського деканату. 11 квітня 1945 р. арештований НКВД, яке мало намір використати його як авторитетного священника для насильного впровадження московського православ'я. Звинувачувався за ст. 54-1 «а», ст. 54-11 КК УРСР. 21 травня 1945 р. за постановою УНКВД у Львівській області справу було закрито за недоведеністю звинувачення. Звільнений 23 травня 1945 р. з тюрми № 1 м. Львова.

⁵⁶ ГДА СБ України. — Ф. 9. — Спр. 90. — Т. 3. — Арк. 30.

¹¹ Агентурна справа — вид оперативного обліку, введений наказом ОГПУ в 1931 р. Агентурна справа заводилась на шпигунську резидентуру, на антирадянську групу або організацію, а також окрему особу, навколо якої зосереджувалися «антирадянські елементи».

сандр Ковальський, канонік В. Лаба, К. Шептицький, архієпископ Й. Сліпий та чимало інших священиків⁵⁷. Усього у справі проходило 50 осіб⁵⁸. Приводом для відкриття агентурної справи стали матеріали «ворожого» ставлення єпископату до возз'єднання Західної України з УРСР.

На виконання вказівок «згори» управління НКГБ УРСР Львівської області у лютому 1945 р. відновило провадження «розробки» керівників греко-католицької Церкви у справі «Ходячие». Основними об'єктами «розробки» цього разу стали новий митрополит Й. Сліпий і ще кілька найпомітніших серед греко-католицького духовенства постатей: єпископи М. Чарнецький та М. Будка, Л. Куницький, Омелян Горчинський, О. Ковальський, Г. Костельник та інші, — усього 15 осіб⁵⁹.

У процесі розробки греко-католицького духовенства органи держбезпеки «встановили» їхнє підсобництво окупантам, зв'язок з гестапо, прямий зв'язок і керівну роль у підпіллі ОУН та активну пропаганду проти Радянського Союзу.

НКГБ УРСР склало план закриття агентурної справи «Ходячие», яким передбачалося два головних завдання: арешт ворожого єпископату і проведення підготовчої роботи щодо «возз'єднання» уніатської Церкви з православною.

Після того, як цей план затвердив Народний Комісар ГБ ССРСР Всеволод Меркулов, у квітні 1945 р. НКГБ УРСР разом з УНКГБ Львівської області здійснили агентурну операцію в соборі Святого Юра, наслідком якої стали арешти митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Будки та М. Чарнецького, членів капітули Л. Куницького, О. Горчинського, О. Ковальського, диякона Вісаріона Василя Лепкого⁶⁰. Загалом у справі було арештовано 9 осіб.

Значна кількість агентів та інформаторів, що фігурують у справі (працювало до 30 агентів та інформаторів — понад 50% від кількості агентурного апарату та інформативного корпусу по лінії УТКЦ, з них головні: «Жук», «Літератор», «Художник», «Вишня-

⁵⁷ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939—1944 рр.). — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — С. 43, 184—188, 213—217.

⁵⁸ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт. 9. — Спр. 65. — Арк. 59.

⁵⁹ Там само. — Спр. 61. — Т. 2. — Арк. 2—9.

⁶⁰ Там само. — Спр. 68. — Арк. 33—37.

ков» та інші), вказує на важливість цієї операції для радянських органів держбезпеки.

У серпні 1945 р. 4-е відділення 2-го відділу УНКГБ Львівської області завело агентурну справу «Ватиканці» на групу духовенства УГКЦ, яка жила у Львові. Священиків звинувачували в тому, що вони «вели організовану боротьбу проти возз'єднання уніатської церкви з православною, використовуючи цю обставину для антирадянської пропаганди». Основними «об'єктами» агентурної справи були: архимандрит монастиря студитів К. Шептицький, член Львівської архієпархіальної капітули Стефан Рудь, канцлер митрополичої капітули Микола Галянт, священики Успенської церкви Стефан Василів та Володимир Фіголь, ректор Духовної академії о. Іван Чорняк.

Усього в справі проходило 11 священиків «уніатської» церкви⁶¹.

За матеріалами справи, М. Галянт, Стефан Сампара, І. Чорняк та В. Фіголь вели активну діяльність проти возз'єднання уніатської Церкви з православною, намагаючись під керівництвом В. Фіголя організувати нелегальну групу уніатських священиків (нібито 27 осіб); для боротьби з Ініціативною групою вони оголосили Г. Костельника зрадником українського народу і уніатської Церкви. У виступах та проповідях В. Фіголь закликав мирян бути вірними уніатській Церкві, в приватних бесідах заявляв про те, що ніколи не перейде на православ'я, а «осіб возз'єднуючих» вважав «зрадниками українського народу»⁶².

У середині липня 1945 р. органи держбезпеки арештували священиків М. Галянта, І. Чорняка, С. Сампару і В. Фіголя⁶³, а на початку наступного року та ж доля спіткала Артемія Цегельського, В. Грицяя, С. Рудя, Адріяна Зофієвського.

УНКГБ Львівської області в лютому 1946 р. ліквідувало агентурну справу «Ватиканці»⁶⁴, за матеріалами цієї справи було арештовано 7 осіб⁶⁵.

⁶¹ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт. 9. — Спр. 61. — Т. 7. — Арк. 18—19.

⁶² Там само. — Арк. 19.

⁶³ Там само. — Т. 8. — Арк. 21—22.

⁶⁴ Там само. — Ф. 16. — Оп. 7. — Спр. 4. — Т. 7. — Арк. 49—50.

⁶⁵ Там само. — Ф. 71. — Акт. 9. — Спр. 112. — Т. 1. — Арк. 7. Насправді загальна кількість арештованих 10 осіб. В липні 1945 р. арештовані М. Галянт, С. Сампара, І. Чорняк, В. Фіголь, а в січні 1946 р. — В. Грицяй, А. Зофієвський, С. Рудь, А. Цегельський, С. Васильєв (Василів) та В. Фурикевич. Див. Докладная записка об агентурно-оперативной работе по линии греко-католической

У квітні 1945 р. управління НКГБ Львівської області завело агентурну справу «Іезуити» на основі отриманих даних про організаційну діяльність уніатського духовенства та інтелігенції греко-католицького віросповідання, яка направлена на «возз'єднання» греко-католицької церкви з православною. Об'єктами цієї агентурної справи стали: А. Сербин, Костянтин Чехович, Йосип Кишакевич, М. Сербин, В. Белей, Йосип Гірняк та Роман Білик. За матеріалами справи було арештовано 5 осіб: А. Сербин, К. Чехович, В. Белей, Й. Гірняк, Р. Білик⁶⁶.

Ще одну агентурну справу «Логово» завели в грудні 1944 р. на групу священників греко-католицької церкви, які були пов'язані з антирадянською роботою з підпіллям ОУН.

Головними «об'єктами» цієї справи були: о. Юрій Ванчицький, о. Іван Розумний та член УПА П. Кравець. Назагал у справі розробляли 24 особи. Усього арештували — 14 осіб⁶⁷. Зокрема, 11 квітня 1945 р. були арештовані Ю. Ванчицький та І. Розумний⁶⁸. У липні 1945 р. органи НКГБ повністю закрили агентурну справу «Логово»⁶⁹.

Наступну агентурну справу «Монаховці» на керівний склад монастиря ЧСВВ у місті Жовкві Львівської області відкрив Жовківський РВ НКГБ у квітні 1945 року⁷⁰. У справі розроблялося 7 осіб. Головними «об'єктами» цієї справи були ігумен монастиря М. Пелех та його заступник о. М. Савчин. Їм інкримінували те, що керівний склад монастиря в період німецької окупації видавав «антирадянсько-профашистську» літературу, провадив пропаганду проти радянської влади, вихваляв нацистський лад, був поширювачем унії. У справі було арештовано 4 особи, зокрема згадані М. Пелех, М. Савчин та Маркіян Когут⁷¹.

Агентурну справу «Наймити» відкрили в березні 1945 р. на священників і активних вірних, яких підозрювали у зв'язках з німець-

церкви и о мероприятиях по ликвидации ее // ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 7. — Спр. 4. — Т. 4. — Арк. 262—264; Докладная записка О результатах агентурно-оперативной работы УНКГБ Львовской области за август 1945 г. // ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт. 9. — Спр. 61. — Т. 8. — Арк. 21—22.

⁶⁶ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт. 9. — Спр. 65. — Арк. 62.

⁶⁷ Там само. — Арк. 61.

⁶⁸ Там само. — Спр. 61. — Т. 4. — Арк. 18а.

⁶⁹ Там само — Т. 7. — Арк. 40.

⁷⁰ Там само. — Спр. 65. — Арк. 61.

⁷¹ Там само. — Спр. 61. — Т. 6. — Арк. 15.

кими розвідувальними органами. Головними особами, яких розробляли за даною справою, були о. Роман Трешневський та о. І. Козій. Усього в справі проходило 7 осіб. Арештували 3 осіб. Слідство «підтвердило» як дані про їхні зв'язки з «розвідувальними органами противника», так і те, що, вищевказані особи виступали з проповідями антирадянського, націоналістичного характеру⁷².

Загалом від кінця 1944 р. до початку 1946 р., за агентурними справами, які були присвячені греко-католицькому духовенству, пройшло 86 осіб, більше половини яких було арештовано.

Внаслідок подібних дій лише по Львівській області на 20 листопада 1945 р. було піддано арештам 104¹ особи з-поміж духовного керівництва Церкви, діячів культу й вірних греко-католиків. Серед них були: один митрополит, два єпископи, один провінціал ЧСВВ в Галичині, 54 священники, дев'ять деканів та їхніх заступників, 5 ієромонахів, 6 настоятелів монастирів, 6 студентів богослов'я, 8 членів підпільної ОУН, 1 секретар-керівник монастиря, два дякони та 3 мирян⁷³. Двадцять священнослужителів з-поміж заарештованих згідно з «оперативними міркуваннями» згодом були звільнені, цих священників скерували в різні райони Львівщини. Усього ж, за офіційними даними керівництва управління НКГБ Львівської області, на 31 грудня 1945 р. було завербовано 203 особи (1 резидент, 98 агентів, 104 інформатори), яких спецслужби широко використовували в акціях нищення Церкви⁷⁴.

Восени 1945 р. в діяльності НКГБ щодо Греко-Католицької Церкви розпочався новий етап. Наслідком тривалих дискусій між членами Ініціативної групи та представниками НКГБ щодо організаційних форм, послідовності роботи і ступеня залучення духовенства стало рішення про підготовку до проведення загальноналицького собору за участю всього духовенства УГКЦ.

НКГБ УРСР розробив і 6 лютого 1946 р. спрямував до УНКГБ західних областей України план оперативних заходів щодо про-

⁷² ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт. 9. — Спр. 65. — Арк. 60; Там само. — Спр. 61. — Т. 4. — Арк. 35а.

¹ Загальна кількість мала б бути 106. Див. Докладная записка О результатах агентурно-оперативной работы Управления НКГБ Львовской области за февраль 1946 год // ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт. 9. — Спр. 112. — Т. 1. — Арк. 105.

⁷³ Реабілітовані історією. Львівська область... — С. 239.

⁷⁴ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт. 9. — Спр. 112. — Т. 1. — Арк. 112.

ведення в м. Львові собору УГКЦ. Для організації виконання цього плану до Львова прибула Спеціальна опергрупа на чолі з заступником наркома держбезпеки УРСР генерал-лейтенантом П. Дроздецьким⁷⁵. НКГБ визначило порядок денний собору та докладний перелік документів, що їх мав ухвалити собор, затвердив теми виступів, контролював підготовку текстів виступів. Особливої уваги надавалося виявленню делегатів, які негативно ставилися до «возз'єднання» з РПЦ⁷⁶.

1 березня 1946 р. газета «Вільна Україна» опублікувала повідомлення прокурора УРСР про притягнення до судової відповідальності керівних діячів Греко-католицької Церкви за антинародну діяльність на користь німецьких окупантів. Прокурор заявив, що арештовані митрополит і єпископи УГКЦ «визнали себе винними в проведенні ворожої діяльності проти ССРСР», що їхня «злочинна антирадянська діяльність... підтверджена численними свідченнями свідків і документальними даними»⁷⁷. Слідство над ієрархією ГКЦ було завершено, а справу скеровано на розгляд військового трибуналу.

Повідомлення прокурора розв'язало руки Ініціативній групі, бо знімало питання про присутність на соборі єпископату Греко-католицької Церкви. Арешт українських католицьких владик більшість населення краю сприйняла як спосіб позбавлення Церкви легітимної ієрархії, створення організаційного та канонічного хаосу, а отже, й полегшення здійснення планів остаточного знищення УГКЦ.

Внаслідок згаданих заходів 8—10 березня 1946 р. за сценарієм спецслужб відбувся нелегітимний Львівський церковний собор, на якому визначену для нього роль виконав Г. Костельник, виголосивши доповідь «Про мотиви возз'єднання Греко-католицької Церкви з Руською православною Церквою»⁷⁸, яка завершилася висновками про фальшивість і неспроможність західного христ-

⁷⁵ Ліквідація УГКЦ... — Т. 2. — С. 519—520.

⁷⁶ Там само. — С. 563—565; ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 7. — Спр. 5. — Арк. 4—13.

⁷⁷ Мартирологія українських церков. — Т. 2. — С. 261—263.

⁷⁸ Львівський собор та його наслідки // Історія релігії в Україні. — Т. 4. — С. 463; Уткін О. І. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій // Український історичний журнал. — 1998. — № 5. — С. 102—103.

янства, а також закликами до єднання з православ'ям. Аби компенсувати скандальну відсутність ієрархів УГКЦ, які за відмову перейти у православ'я опинилися в місцях позбавлення волі, обряд возз'єднання делегатів з РПЦ було освячено чотирма православними єпископами. Екзарх Іоан вручив президії собору ікони Божої Матері Києво-Печерської лаври, що мало символізувати «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ⁷⁹.

За настроями отців собору пильно стежили спецслужби, які документально фіксували навіть розмови учасників собору під час обідів. Розмовляли отці з отцями. Інформаторами були також отці. Священик Лука Волошин в ширшому колі духовенства різко висловився щодо собору. «Ми знаємо, що цей собор тільки оперетка. Оператори, рефлексори, фільмування — це тільки реклама. Як можна до нас в Галичину присилати з Києва екзарха-кацапа. Цей екзарх і слова не вміє сказати по-українськи. Це ж просто скандал»⁸⁰.

Органи НКГБ УРСР залишились задоволеними підсумками Львівського собору. Тепер потрібно було розвивати успіх та здійснити «церковно-канонічне» возз'єднання з православ'ям решти греко-католицьких священнослужителів. Для цього було поновлено репресії щодо активних супротивників ліквідації унії та передбачались заходи з пропаганди возз'єднання. З метою популяризації ухвал собору, а також пришвидшення процесу канонічності «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ, у всіх єпархіях були проведені деканальні наради духовенства та надруковано спеціальний збірник «Діяння собору греко-католицької церкви у Львові 8—10 березня 1946 р.»⁸¹.

Незважаючи на осуд, із яким світова громадськість поставилася до ще одного втручання держави у церковні справи, керівництво ССРСР й надалі провадило репресивну політику щодо греко-католицького духовенства. Львівським собором ліквідація Греко-католицької Церкви в Україні не завершилася. Наступним етапом стало переведення на російське православ'я греко-католиків Закарпаття.

⁷⁹ Рубльова Н. С. *Львівський собор 1946* // *Енциклопедія історії України: У 10 т. — Т. 6. — К.: Наукова думка, 2009. — С. 367.*

⁸⁰ Гайковський М. «Соборно-більшовицький» прозелітизм Московської патріархії і ліквідація Греко-Католицької Церкви в Україні. — С. 16.

⁸¹ *ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 11.*

Арештовували греко-католицьке духовенство на підставі таких обвинувачень, як антирадянська агітація, співпраця з окупантами, допомога чи співпраця з ОУН та УПА тощо⁸². Головним приводом для арешту й ув'язнення був опір наверненню у православ'я, а «аргументи» — звинувачення у співпраці з нацистами та українськими повстанцями. Найчастіше серед статей Кримінального кодексу, які застосовували до звинувачених, були: ст. 54 п. 1 «а» (зрада Батьківщини)¹ та ст. 54 п. 10 (антирадянська агітація і пропаганда). Найбільш поширеним терміном покарання було 10 років позбавлення волі. Розглядали справи та виносили вироки засудженим з 1944 р. Особлива нарада при НКВД-МВД ССРСР¹¹, у компетенції якої були переважно справи за ст. 54 п. 1 «а», і обласні військові трибунали військ НКВД-МВД.

Незважаючи на те, що в науковій літературі, спогадах та офіційних архівних документах існують суттєві розбіжності у визначенні кількості греко-католицьких священників, що стали жертвами радянського тоталітарного режиму сталінського періоду, можна зробити висновок, що репресивні заходи щодо ієрархії УГКЦ були одним із найпоширеніших методів в арсеналі засобів владного режиму, спрямованих на ліквідацію організаційних церковних структур. Подібну тактику влада широко застосовувала й щодо греко-католицького священницького клиру. На спецслужби у боротьбі проти УГКЦ покладалася роль провідної, невід'ємної і важливої частини державного апарату, яка діяла притаманними їй методами таємного збору інформації, провокацій, тиску і репресій. Відтак можна стверджувати, що рішення Львівського собору були нелегітимними, вони стали можливими тільки внаслідок операції, організованої спецслужбами, й не відображали справжніх прагнень ієрархів, клиру та вірних на розбудову та розвиток УГКЦ.

⁸² ГДА СБ України. — Ф. 9. — Спр. 88. — Арк. 119—120.

¹ Зокрема, за цією статтею проходили владыки УГКЦ (митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Чарнецький, М. Будка, Г. Хомишин, І. Лявшишевський).

¹¹ Особлива нарада («Особое совещание»; ОСО) — позасудовий орган, якому надавались широкі права в адміністративному порядку застосовувати такі заходи покарання, як заслання, виселення, ув'язнення у концтаборах на термін до 25 років, смертна кара.

Володимир В'ятрович

*кандидат історичних наук, голова
Вченої ради Центру досліджень
визвольного руху, співкерівник
наукового проекту у Львівському
національному університеті імені
Івана Франка*

На основі аналізу маловідомого масиву документів радянських спецслужб у статті відображено спецоперації КГБ кінця 1950—1960-х рр., спрямовані на загострення українсько-єврейських взаємин. Особлива увага присвячена характеристиці інформаційних кампаній радянських органів влади для дискредитації батальйону «Нахтігаль», ОУН та УПА.

Ключові слова: українсько-єврейські взаємини, КГБ, ОУН, УПА, «Нахтігаль», Теодор Оберлендер, українська діаспора.

Viatrovych Volodymyr

AGAINST «OUNITE-ZIONIST COOPERATION»: THE SOVIET SECRET SERVICES' EFFORTS TO EXACERBATE UKRAINIAN-JEWISH RELATIONS

On the basis of little-known documents of the soviet special services, the article depicts special operations held by the KGB at the end of 1950s—1960s to aggravate Ukrainian-Jewish relations. Special attention is paid to the analysis of informational campaigns organized by the soviet power to discredit the Nachtigall Battalion, the OUN and UPA.

Key-words: Ukrainian-Jewish relations, KGB, OUN, UPA, «Nachtigall», Theodor Oberländer, Ukrainian diaspora.

ПРОТИ «ОУНІВСЬКО-СІОНІСТСЬКОЇ СПІВПРАЦІ». СПРОБИ ЗАГОСТРЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ СТОСУНКІВ РАДЯНСЬКИМИ СПЕЦСЛУЖБАМИ

Історія українсько-єврейських стосунків є складною і неоднозначною. Не менш складним є її відображення в роботах українських та єврейських авторів. За багато років в оцінці цих взаємин накопичилося безліч неправди і брехні, яка поширювалася і, на жаль, досі поширюється свідомо. У своїй розвідці спробую висвітлити кілька моментів провокативної діяльності радянських спецслужб, спрямованих на зумисне загострення українсько-єврейських взаємин.

В першу чергу слід відповісти на питання, навіщо КГБ провокувало загострення українсько-єврейських взаємин. Очевидно, це була лише реалізація старої римської імперської концепції «поділай і владарюй». Саме вона забезпечувала можливість існування радянської влади, яка реалізовувала свою політику поневолення багатьох народів.

Політика загострення українсько-єврейських взаємин спиралася не лише на вигадані факти чи вміло влаштовані провокації. Її ефективність забезпечували наявні суперечності між обома народами. Проте вони не були чимось винятковим, а навпаки, радше характерним для взаємин практично між усіма сусідніми народами. Сусідські взаємини часто мають форми суперництва чи навіть відкритої ворожнечі. Що ж стосується саме українсько-єврейських взаємин, то існували додаткові чинники, які сприяли їхньому загостренню. На складні національні взаємини накладалися не менш дражливі міжрелігійні, економічні та соціальні. Ще одною їхньою особливістю була специфіка становища євреїв, що мешкали на українських землях і були по суті «меншиною в меншині», тобто національною меншиною, що мешкала на етнічних теренах народу, який, позбавлений державності сам, був зведений до ролі національної меншини. Цю специфічну роль панівна державна влада використовувати для свого підсилення: євреї були інструментом для приборкання українців чи то в польській, чи в радянській системі. В цьому теж не було нічого унікального, адже таким самим чином імперська влада часто маніпулювала українцями, поборюючи польський національний рух в Австро-Угорщині.

Загалом суспільну думку українців та євреїв про взаємини між їхніми народами, на жаль, формував в основному не позитивний досвід мирного співіснування протягом сотень років, а драматичні епізоди конфліктів. Історичні факти ХХ століття, які говорили про спільну боротьбу українців і євреїв, як-от, до прикладу, існування єврейського куреня в складі Української Галицької Армії чи єврейська національно-культурна автономія в рамках української держави доби Центральної ради, не стали основою для формування нової суспільної opinio.

Проте вони були достатньо тривожним сигналом для сил, які намагалися утвердити своє панування над українським та єврейським народами, адже свідчили про принципову можливість українсько-єврейської співпраці, а отже й її потенційну небезпеку для радянської влади. Тому становлення сталінського тоталітарного режиму супроводжувалося придушенням як українського, так і єврейського національних рухів. Це можна прослідкувати за документами каральних органів ССРСР. Вони розповідають як про репресії проти українських громадських та культурних діячів, так і про переслідування таких єврейських організацій як «Гехолуц», «Бріт Ганоар», «Гашомер Гаціор», «Поалей Ціон»¹.

Можливість плідної українсько-єврейської співпраці підтвердили події Другої світової війни, коли до лав українського повстанського руху приєднувалися євреї, щоб зі зброєю в руках боротися за незалежну Україну. Загальновідомим є факт значної присутності євреїв серед медичного персоналу УПА, тому не буду зупинятися на цьому докладніше². Натомість донедавна невідомою була історія єврея Лейби-Іцика Добровського, політичного консультанта командира УПА-«Північ» Дмитра Клячківського, людини, яка кілька років працювала в структурах пропаганди підпілля. Саме він був автором листівок-звернень УПА до представників національних меншин. Заарештований радянською військовою контррозвідкою — СМЕРШем, Л.-І. Добровський був переданий НКВД та засуджений на десять років ув'язнення за націоналіс-

¹ Див. матеріали про ці процеси: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 413. — Т. 1—16.

² Про це докладніше див.: В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв. Формування позиції на тлі катастрофи. — Львів, 2006. — 144 с.

тичну діяльність. Його доля стала відомою завдяки віднайденню кримінальної справи №75134 в архіві Служби безпеки України³.

В цьому ж архіві знайдено дуже цікаву листівку-звернення до євреїв від імені українських повстанців під назвою «Євреї — громадяни України!»⁴. Лейтмотивом цього тексту, написаного в 1950 р., був заклик до спільної боротьби українців та євреїв проти сталінського тоталітаризму. Ймовірно, ця листівка була початком пропагандистської кампанії українського підпілля, спрямованої на зближення українського та єврейського рухів. Адже 1950 рік — це не тільки час жорстокого придушення українського визвольного руху репресивною машиною ССРСР, а й час розгортання радянським керівництвом масованої антиєврейської кампанії.

Спроби налагодження співпраці не були односторонніми, їх робили й учасники єврейського національного руху. Про це свідчить, зокрема, інформація з секретного підручника «Антисоветская деятельность еврейских националистов и борьба с нею органов государственной безопасности», який був виданий Вищою школою КГБ в 1956 р. Тут, зокрема, читаємо: «Агентурним шляхом встановлено, що в 1947 р. члени партії сіоністів-ревізюністів («Херут»), що проїжджали теренами України, мали завданням зв'язатися з українськими націоналістами і запропонувати їм свої послуги»⁵.

Спроби налагодження співпраці продовжувалися і на еміграції. Про це читаємо в «Інформаційному повідомленні» КГБ УРСР до ЦК Компартії Української РСР від 31 травня 1968 р. «За даними, отриманими оперативним шляхом, — вказується в документі, — чільники сіоністських організацій Нью-Йорку намагаються встановити діловий контакт з українськими націоналістичними організаціями»⁶. В повідомленні 1980 року міститься розділ «Про спроби блокування оунівців з сіоністами»⁷. Тут йдеться про спільне спорудження українцями та євреями меморіального парку «Бабин Яр» у м. Денвер (Колорадо, США), в якому планувалося звести пам'ятник загиблим євреям та українцям — жертвам нацизму. Ця

³ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75134 фп.

⁴ Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 65. — Арк. 283—294.

⁵ Антисоветская деятельность еврейских националистов и борьба с нею органов государственной безопасности — Москва, 1956. — С. 19

⁶ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 4. — Т. 4. — Арк. 227.

⁷ Там само. — Ф. 16. — Оп. 7 (за 1985 р.). — Спр. 55. — Арк. 29—30.

акція, за інформацією КГБ, розглядалася її ініціаторами як «перший практичний крок до реалізації єврейсько-української угоди про співпрацю, нібито прийнятої в 1979 р. в Ізраїлі представниками “Всесвітнього єврейського конгресу” і УККА (Українського конгресового комітету Америки)»⁸. Документ завершується запевненнями, що «Комітетом держбезпеки республіки проводяться заходи з протидії спробам блокування українських націоналістів з сіоністами»⁹.

Саме аби не було контактів між представниками українського та єврейського національних рухів, аби забезпечитися від їх можливого переростання в активну співпрацю радянські спецслужби проводили широку інформаційну чи, радше, дезінформаційну кампанію. Яскравим прикладом такої діяльності є розкриття легенди про нібито участь вояків батальйону «Нахтігаль» в антиєврейських акціях у Львові в 1941 р. Ця легенда, створена 1959 р., знову виринула в інформаційному просторі 2007 р. у зв'язку із присудженням Головному командирі УПА Романові Шухевичу звання Героя України. В архіві СБУ віднайдено цілий масив документів, який чітко показує, як ця легенда формувалася, і таким чином відображає механізм, яким користувалися чекісти для загострення українсько-єврейських взаємин¹⁰.

Кампанія розпочалася 24 жовтня 1959 р. прес-конференцією східнонімецького професора Альберта Нордена. Професор зробив сенсаційне «відкриття» про те, що масові вбивства у Львові організували і провели українці, вояки спеціального батальйону «Нахтігаль». Розпочалась активна робота зі збору матеріалів і свідчень, які б дозволили обґрунтувати тезу про причетність «Нахтігалю» до нацистських злочинів у Львові. Усі докази зібрали блискавично швидко — протягом листопада 1959 р.; набралось їх лише дев'ятнадцять. При перегляді обвинувачувальних матеріалів в очі впадає одна деталь: свідків шукали всюди, тільки не у Львові, де «Нахтігаль» мав чинити свої «злочини».

Допомогу у пошуку потрібних матеріалів та свідків надав все-сильний тоді КГБ. 2 жовтня 1959 р. Друге управління КГБ УРСР

⁸ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 7 (за 1985 р.). — Спр. 55. — Арк. 30.

⁹ Там само.

¹⁰ Докладніше див.: В. В'ятрович. Як творилася легенда про Nachtigall // Дзеркало тижня. — 2008. — №6. — 16-22 лютого.

отримало вказівку з Москви від заступника начальника Другого управління КГБ ССРСР Щербака щодо збору матеріалів про участь Теодора Оберлендера та батальйону «Нахтігаль» в організації масового знищення єврейського населення у Львові в липні 1941 р. Як згадується в документі, вказівка була зумовлена тим, що Оберлендер звинувачувався у злочинах «нашими німецькими друзями» (очевидно, йдеться про східнонімецьку Штазі)¹¹.

Власне, з того часу розпочинається інтенсивний пошук «свідків», який зачепив Львівську, Тернопільську та Хмельницьку області, де мали б пам'ятати про «злочини» «Нахтігально». Перша отримана КГБ інформація була не особливо втішною. В довідці з Хмельницької обл. від 16 жовтня 1959 р. читаємо: «встановлено, що в першій половині липня 1941 р. із Західної України через Сатанів по шосейній дорозі до Хмельницька рухався на велосипедах та автомобілях озброєний загін українських націоналістів у німецькій формі. Загін в Сатанові не затримувався. Розстрілів ним радянського партійного активу та їх сімей не встановлено»¹².

Незабаром надійшла інформація із Тернопільського КГБ, в якій йдеться про те, що створеною ще в 1945 р. Надзвичайною державною комісією виявлено ряд фактів про звірства німців на території області. «Ніяких інших офіційних документів, що підтверджували б звірства німецьких окупантів в Тернопільському таборі радянських військовополонених, не знайдено, — читаємо в документі. — В актах Надзвичайної державної комісії, що констатували злочини німців на території Тернополя і Тернопільської області, батальйон “Нахтігаль” і зокрема Оберлендер не згадуються»¹³.

Очевидно, такі відповіді не могли задовольнити керівництво КГБ, яке просить повторно провести пошук потрібної інформації. Проте цього разу чітко вказується, як має відбуватися цей пошук. Отож цитата зі ще одного секретного документа — інструкції з Москви від заступника начальника Другого управління КГБ ССРСР Щербака: «Встановлених свідків злочинів “Нахтігалья” слід підготувати для допиту працівниками прокуратури, про що будуть дані вказівки прокуратурою ССРСР. При підготовці до допитів

¹¹ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 4 (за 1964 р.). — Спр. 3. — Арк. 55.

¹² Там само. — Арк. 80.

¹³ Там само. — Арк. 123—124.

свідків слід використовувати опубліковані статті про злочини “Нахтігаль”»¹⁴.

Після таких вказівок «очевидці» врешті почали давати потрібні свідчення. Згодом в рамках інформаційної кампанії ці свідчення були опубліковані в брошурі «Криваві злочини Оберлендера»¹⁵.

Не всі «свідки» виявилися свідомими радянськими громадянами і часом навіть відважувалися просити за свої «свідчення» відповідних послуг з боку КГБ. Так, в одній із довідок КГБ за 19 жовтня 1959 р. вказується, що професор Сокольніцький, який готовий виступити свідком на прес-конференції в Берліні, «просить дозволу на відвідання деяких навчальних закладів та підприємств електротехнічної промисловості в Берліні, а згодом відвідати сина та доньку в Польщі»¹⁶.

Вже незабаром, в травні 1960 р., голові КГБ УРСР тов. Нікітченку звітували: «У відповідності з Вашими вказівками Управлінням КГБ при РМ УРСР по Львівській області за період з жовтня 1959 до квітня 1960 проведено заходи по документації і збору доказів про злочини в місті Львові на території області, здійсненні Оберлендером і батальйоном “Нахтігаль”. З метою компрометації Оберлендера і українських націоналістів зібрані УКГБ матеріали широко використовувалися в місцевій і центральній пресі, кінохроніці, а також на прес-конференціях в Москві. Крім того, були виявлені і відповідно підготовлені свідки, що виступали з даної справи на прес-конференції в Москві і на суді в Берліні»¹⁷. За чудово пророблену роботу «шукачів правди» з КГБ нагороджено нагрудними знаками «Почесний співробітник органів держбезпеки», цінними подарунками та відзначенням у наказі КГБ УРСР¹⁸.

Згадана вище брошура «Криваві злочини Оберлендера» була далеко не єдиним виданням, через яке проводилася активна дезінформація, спрямована на загострення українсько-єврейських взаємин. Безпосередньо за сприяння КГБ через підконтрольне йому

¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 4 (за 1964 р.). — Спр. 3. — Арк. 86.

¹⁵ *Кровавые злодеяния Оберлендера. Отчет о пресс-конференции для советских и иностранных журналистов, состоявшейся в Москве в апреле 1960.* — Москва, 1960.

¹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 4 (за 1964 р.). — Спр. 3. — Арк. 83.

¹⁷ Там само. — Арк. 125.

¹⁸ Там само. — Арк. 197, 199.

«Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном УРСР» видавалися і поширювалися різноманітні брошури, що мали за завдання дискредитувати українських націоналістів і представити їх як антисемітів. Одна з таких брошур, «Антисемітська діяльність українських націоналістів» за авторством Петра Ковальчука, була видана в 1965 р. за допомоги (і, очевидно, співавторства) КГБ¹⁹. Для доведення антисемітизму ОУН автор активно покликається на україномовну пресу, що виходила в окупованій Україні під повним контролем німців. Розлогі цитати антисемітського характеру, взяті з цих газет, мали б переконати читача в тому, що саме такою була позиція ОУН та УПА. Жодних цитат із видань саме цих організацій він не наводить. Автор зумисне ніде не вказує, що окупаційна преса в Україні не мала жодного стосунку до націоналістичного підпілля, більш того, часто використовувалася для інформаційної боротьби з ним.

Подібними за характером були й інші видання такого типу, зокрема англомовна книжечка Майкла Ганусяка «Щоб ми не забули» (*Lest we forget*)²⁰. В інформаційному повідомленні КГБ УРСР на ім'я Володимира Щербицького чітко вказано завдання цього видання: «з метою розпалювання ворожнечі між українськими націоналістами та сіоністами в США була видана на англійській мові брошура під назвою “Щоб ми не забули”». Наступні рядки повідомлення привідкривають завісу над процесом написання книжечки Майклом Ганусяком: «У якості “автора” і видавця брошури виступив один з керівників прогресивної української організації “Ліга українських американців”, який в останні роки відвідував Україну і мав змогу легендарувати наявність у нього матеріалів, використаних в брошурі»²¹. Тобто КГБ підбрало (чи, може, навіть виготовило) матеріали для брошури, опрацювало їх належним чином і видало під іменем Майкла Ганусяка. Для потужнішого інформаційного ефекту книжечки до її видання залучено єврея Сема Півзнера. «З метою популяризації брошури автор, по нашій рекомендації, привернув до здійснення цього заходу в якості “спів-видавця” одного з єврейських прогресивних діячів Нью-Йорка.

¹⁹ Ковальчук П. Антисемітська діяльність українських націоналістів — Київ, 1965 // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 1005.

²⁰ Hanusiak M. *Lest we forget*. — New York: Ukrainian-American League, 1973.

²¹ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Он. 4 (за 1977 р.). — Спр. 2. — Арк. 275.

Спільний виступ прогресивних українських та єврейських організацій в США проти оунівців як військових злочинців дав певний політичний ефект»²². Далі Щербицького докладно інформували про розсилку брошури територією США та Канади, де вона була поширена напередодні Світового конгресу вільних українців.

З наступного інформаційного повідомлення КГБ УРСР керівництву партії від липня 1974 р. бачимо, що чекісти відслідковували результати своєї інформаційної роботи. Зокрема вказується, що брошурою «Щоб ми не забули» зацікавилася служба імміграції та натуралізації США, розповідається про громадські акції проти українців, що брали участь в націоналістичних організаціях. Для протистояння цій кампанії українські громадські діячі у США організували «Український комітет проти брехні». Зважаючи на це КГБ звітувало керівництву партії, що «готуються заходи, направлені на компрометацію “Українського комітету проти брехні” та окремих його членів»²³.

Такою інформаційною роботою КГБ намагалося не тільки скомпрометувати український визвольний рух, а й позбутися його керівників. В інформаційному повідомленні КГБ УРСР на ім'я ЦК Компартії України від 7 жовтня 1969 р. зазначалося: «Починаючи з 1966 р. КГБ України проведено ряд заходів, в результаті яких чільник ЗЧ ОУН Стецько був викритий перед широкими колами єврейської громадськості як один з головних винуватців участі оунівців в акціях геноциду, проведених гітлерівцями»²⁴. Наступна інформація показує, яким чином діяли чекісти: «від імені осіб єврейської національності, що мешкають у ФРН, обурених Стецьком, нами на єврейській (іврит та ідиш) та англійській мові підготовлена листівка, що закликає відомстити Стецькові за тисячі невинних жертв геноциду»²⁵. Емоційний, сповнений патріотичного пафосу заклик мав за мету штовхнути когось із євреїв на вбивство Ярослава Стецька. «До якого часу, — читаємо у листівці, — ми будемо терпіти цього виродка? Невже серед євреїв, які так блискуче захищали свою Батьківщину, не знайдеться людини, яка в ім'я духу Жаботинського-Трумфельдорфа була б здатна всадити

²² ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 4 (за 1977 р.). — Спр. 2. — Арк. 275—276.

²³ Там само. — Спр. 9. — Арк. 328.

²⁴ Там само. — Оп. 1 (за 1972 р.). — Спр. 8. — Арк. 92.

²⁵ Там само. — Арк. 92—93.

кулі в цю самозадоволену пику?.. Слідкуйте за появою Стецька у Вашій країні і в пам'ять про невинні жертви гітлері²⁶.

Як свідчить звіт чекістів перед партією, листівки були надіслані в редакції єврейських друкованих органів у США, Англії, Франції, Ізраїлі і ФРН. Крім того, аби довести зміст листівки до відома українських націоналістів, 4 примірники її відправлено із Лондона, Нью-Йорка і Парижа в редакції бандерівських газет і журналів «Вісник» (США), «Визвольний шлях» (Великобританія), «Шлях перемоги» (ФРН)²⁷. Можливо, чекісти розраховували на повторення ситуації 1926 р., коли єврей Самуель Шварцбард застрелив Симона Петлюру. Документальних підтверджень того, що за вчинком Шварцбарда стояли радянські спецслужби, не знайдено. Натомість провокація проти Стецька може бути опосередкованим підтвердженням того, що аналогічно чекісти могли діяти і в 1926 р.

Від кінця 1982 р. організації української діаспори розпочали активно розгортати інформаційну кампанію, спрямовану на привернення уваги світової громадськості до трагедії Голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Очевидно, українці орієнтувалися на успіх подібної кампанії, реалізованої єврейськими організаціями, що досліджували і поширювали інформацію про Голокост. КГБ ретельно збирало інформацію про підготовку та розгортання кампанії, інформуючи про неї найвище керівництво країни²⁸. 8 травня 1983 р. КГБ інформувало В. Щербицького про те, що директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Омелян Прицак запропонував створити українську установу на зразок ізраїльського «Яд Вашему», яка постійно займалася б вивченням Голодомору. «Галас в націоналістичній пресі довкола створення українського Голокосту, — читаємо в доповідній КГБ, — використовується ОУН для активізації антирадянської пропаганди закордоном, залучення до неї реакційних політичних діячів, закріплення оунівсько-сіоністської співпраці»²⁹. Тож тема Голодомору активізувала зусилля КГБ, спрямовані на загострення українсько-єврейських стосунків.

²⁶ З російськомовного варіанту листівки // ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 1 (за 1972 р.). — Спр. 8. — Арк. 103.

²⁷ Там само. — Арк. 93.

²⁸ Про це докладніше див.: В'ятрович В. КГБ проти Голодомору [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tsn.ua/analitika/kgb-proti-golodomoru.html>

²⁹ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 9 (за 1986 р.). — Спр. 10. — Арк. 178.

У даній статті наведено лише окремі факти провокаційної діяльності радянських спецслужб, спрямованої на загострення українсько-єврейських взаємин. Судячи з того, що інформацію про них почерпнуто нами із доповідних керівництва КГБ УРСР найвищому партійному керівництву (ЦК чи навіть особисто В. Щербицькому), цій провокаційній роботі надавалося першорядне значення.

Опрацювання цієї теми щойно розпочалося, воно триватиме в міру відкриття раніше засекречених матеріалів КГБ. Ці дослідження мають не лише наукову цінність, а й суспільно-політичну. Справа в тому, що в Україні, Росії та Ізраїлі окремі сили досі намагаються розпалювати українсько-єврейське протистояння, покликаючись на ці сконструйовані КГБ міфи. Викриття механізмів провокації кількадесятилітньої давності може бути запорукою того, що вони не працюватимуть у сьогоденні. І відповідно, історики, позбавлені тягаря міфів та стереотипів, зможуть спокійно дослідити нелегкий шлях українсько-єврейських взаємин.

Юрій Зайцев

*кандидат історичних наук,
науковий співробітник Інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України*

У статті проаналізовано боротьбу радянської влади з шістдесятниками в Україні. Охарактеризовано політичні репресії щодо чільних представників руху опору тоталітарному режимові між 1965 і 1972 рр., а також різні види і форми їхньої діяльності у вказаний період. Окремий акцент зроблено на арешти і переслідування наукової інтелігенції, зокрема співробітників Інституту суспільних наук у Львові.

Ключові слова: шестидесятники, самвидав, «Український вісник», В'ячеслав Чорновіл, Ярослав Ісаєвич, КГБ, УРСР, ЦК КПУ.

Zajtsev Yuriy

«BLACK NIGHT OF BREZHNEV REACTION» (1965—1973)

The article provides deep analysis of the soviet power's struggle with dissidents (shistdesyatnyky) in Ukraine. Political repressions against prominent representatives of the resistance movement in 1965—1972, and types and forms of their activities in the period mentioned are characterized. Special accent is made on arrests and persecution of scientific intelligence, in particular Lviv Social Science Institute representatives.

Key-words: shistdesyatnyky, samizdat, «Ukrainsky visnyk», Vjacheslav Chornovil, Yaroslav Isajevych, KGB, Ukrainian SSR, TsK KPU.

«ЧОРНА НІЧ БРЕЖНЕВСЬКОЇ РЕАКЦІЇ» (1965–1973)

Так назвав Михайло Горинь арешти чільних представників українського опозиційного руху в січні 1972 р.¹. Це був апогей репресій проти шістдесятників. В українській історіографії перебіг цих та попередніх подій знайшов певне відображення. Найповніше їх з'ясував відомий історик Георгій Касьянов². У ґрунтовній монографії, базованій на архівних матеріалах, самвидавних та закордонних (насамперед діаспорних) публікаціях автор розкрив причини руху опору тоталітарному режимові в Україні, передумови першої та другої хвиль репресій, зокрема, перетворення літературного самвидаву в політичний, що означало його трансформацію з явища духовного життя в інфраструктуру руху опору. Окремі підрозділи книги він присвятив погромним акціям 1965—1966 та 1972—1973 рр., щоправда, не подаючи вичерпного переліку заарештованих під час січневої акції КГБ у 1972 р. Зважаючи на поглиблений аналіз у книзі Касьянова ключових і супутніх явищ національного руху та реакцію на них правлячого компартійного режиму, наступні дослідники зосереджували увагу на інших недостатньо висвітлених проблемах. Так, у фундаментальній монографії Анатолія Русначенка про арешти серпня 1965 та січня 1972 р. згадано загально³. Коротким переліком репресованих обмежилися й автори ґрунтовного дослідження опозиційного руху в Україні Юрій Данилюк та Олег Бажан⁴. Першу та другу хвилі погрому опозиції в 1965—1966 й 1972—1973 рр. не оминув увагою й знаний історик Володимир Баран⁵. Репресії вказаних років у контексті загальноімперських акцій розправи з дисидентами відтворив з використанням спогадів учасників подій у монографії з історії українського національного руху Борис Захаров⁶.

¹ Див.: Горинь М. М. *Запалити свічу / Упоряд. В. В. Овсієнко. — Харків: Права людини, 2009. — С. 75.*

² Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К.: Либідь, 1995. — С. 47–141.*

³ Русначенко А. М. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. — С. 165–166, 190–191.*

⁴ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ с.). — К.: Рідний край, 2000. — С. 187–189, 198.*

⁵ Баран В. К. *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — С. 293–296, 306–308.*

⁶ Захаров Б. *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). — Харків: Фоліо, 2003. — С. 86–99.*

Доклав певних зусиль до з'ясування проблеми арештів та судів в Україні середини 1960-х — початку 1970-х рр. й автор цієї статті. Зокрема, перша та підготовчий період другої хвилі репресій відображені в науковій розвідці «Дисиденти: Опозиційний рух 60—80-х рр.», опублікованій шістьма подачами в рубриці «Дві колонки з продовженням» у газеті «Молодь України» у травні 1991 р. й передрукованій наступного року академічним Інститутом історії України у книзі «Сторінки історії України ХХ століття»⁷. Попередні події та судові процеси 1972—1973 рр. висвітлені у другій серії публікацій в «Молоді України», що вийшли у березні—квітні 1995 р. й в удосконаленому вигляді стали окремим розділом підручника «Історія України» на початку 1996 р.⁸, 2011 р. вийде п'яте видання цього підручника. Регіональні особливості новітнього етапу опозиційного руху відтворено у збірнику документів «Українська поезія під судом КГБ» та книгах «Львів: Історичні нариси», «Історія Львова» й «Реабілітовані історією»⁹.

Перші документальні публікації про численні арешти й обшуки в Україні на початку 1970-х рр. за гарячими слідами з'являлися в п'яти випусках чорноволівського самвидавного журналу «Український вісник», а події січня 1972 р. — у шостому¹⁰. На той час В'ячеслав Чорновіл вже перебував за ґратами слідчої тюрми УКГБ у Львові на вул. Миру, 1 (нині вул. С. Бандери). Його помічники у виданні попередніх номерів журналу Михайло Косів, Ярослав

⁷ Зайцев Ю. *Дисиденти: Опозиційний рух 60—80-х рр.* // *Молодь України*. — 1991. — 21, 22 травня; *Сторінки історії України: ХХ століття: Посібн. для вчителя / За ред. С. В. Кульчицького*. — К.: Освіта, 1992. — С. 229—235.

⁸ Зайцев Ю. *Дисиденти: Опозиційний рух 70-х — початку 80-х років // Молодь України*. — 1995. — 28, 30 березня; *Його ж. Політична опозиція 60—80-х років // Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев*. — Львів: Світ, 1996. — С. 381—385.

⁹ *Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців / Упоряд. Ю. Д. Зайцев*. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — 572 с.; *Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956—1991) // Львів: Історичні нариси*. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. — С. 562—595; *Його ж. Безбройний опір тоталітарному режимові // Історія Львова. У 3 т. / Редколегія: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій*. — Львів: Центр Європи, 2007. — Т. 3. — С. 323—340; *Його ж. Опозиційний рух на Львівщині 1960—1980-х років // Реабілітовані історією. У 27 т. Львівська область. Книга перша*. — Львів: Астролябія, 2009. — С. 665—684.

¹⁰ *Докладніше про нього див.: Зайцев Ю. «Український вісник — унікальне явище національного самвидаву // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. — Вип. 16. — Львів, 2008. — С. 620—639.

Кендзьор та Алена Пашко вирішили закінчити роботу над випуском часопису, перервану арештом Чорновола, щоб відвести від нього підозри слідства щодо редагування журналу. Вони упорядкували матеріали, М. Косів написав докладну інформацію про січневі арешти й обшуки¹¹, а Я. Кендзьор сфотографував весь випуск на мікроплівки й через спортсменів, які виїздили на змагання, передав їх за кордон¹².

Вагоме документальне джерело інформації про репресії в Україні на початку 1970-х рр. — самвидавний журнал «Український вісник» (випуск VII—VIII), надрукований навесні 1974 р. й передрукований за кордоном 1975 р. Його підготував і редагував лікар із м. Червонограда, що на Львівщині, Степан Хмара (під псевдонімом Максим Сагайдак) із допомогою журналіста з Києва Олеся Шевченка. Окрім прагнення продемонструвати тяглість опозиційного руху, речником якого був «Український вісник» 1970—1972 рр., йшлося також про спробу спростувати звинувачення В. Чорновола в редагуванні часопису¹³. Основним матеріалом цього випуску була велика (майже 120 сторінок друкованого тексту) й вагома за змістом стаття Степана Хмари «Етноцид українців в СРСР». Окремий розділ у ній був присвячений репресивним акціям КПСС-КГБ¹⁴.

Беручи до уваги дослідження попередників та використовуючи матеріали архівів Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та інших, автор має намір показати облудність комуністичного режиму, який задекларував у Конституції країни відповідні міжнародним зразкам права й свободи громадян, зокрема й свободу слова, але прагнення ними скористатися розцінював як замах на державний лад, вла-

¹¹ *Арешти і обшуки // Український вісник. — Париж; Балтимор: Українське видавництво «Смолокип» ім. В. Симоненка, 1972. — Вип. 6. — Березень. — С. 7—11.*

¹² *Аудіозапис телефонної розмови автора з В'ячеславом Чорноволом 24.06.1997 р.; Косів М. Немов неугасимий вулкан // Чорнів В. Твори: У 10 т. / Упоряд. В. Чорнів. Передм. М. Косів. — К.: Смолокип, 2006. — Т. 3 — С. 38—39.*

¹³ *Степовичка Леся (Булах О. Н.) Rara avis, «біла ворона», рідкісний птах. — Дніпропетровськ: Пороги, 2000. — С. 84—87; Аудіоінтерв'ю автора з Олесем Шевченком 10.09.1999 р.*

¹⁴ *Генеральний погром // Український вісник. Випуск VII—VIII. Весна 1974. / Ред. М. Сагайдак. — Париж; Балтимор; Торонто: Українське видавництво «Смолокип» ім. В. Симоненка, 1975. — С. 112—147.*

штовуючи погромні акції щодо опозиційних сил. Особливу увагу маємо намір приділити малодослідженим подіям між відомими сплесками репресій у 1965 та 1972 рр.

Перша з таких акцій відбулася в 1965—1966 рр., коли Україною прокотилася хвиля арештів і судів. У серпні — вересні 1965 р. «за ворожу діяльність» були заарештовані 24 особи. Зокрема в Києві: Ярослав Геврич, Микола Гринь, Євгенія Кузнецова, Олександр Мартиненко, Петро Моргун, Іван Русин, Іван Світличний; у Львові: Степан Бутурин, Іван Гель, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Мирослава Зваричевська, Михайло Косів, Михайло Масютко, Ярослава Менкуш, Михайло Осадчий та Ганна Садовська; в Тернополі: Ігор Герета, Мефодій Чубатий; у Луцьку: Дмитро Іващенко; в Івано-Франківську: Опанас Заливаха, Володимир Іванишин, Валентин Мороз та Михайло Озерний. Під час обшуків у них вилучили «понад 900 примірників документів антирадянського, націоналістичного та іншого ідейного шкідливого змісту, а також 13 друкарських машинок, на яких ці документи розмножувалися»¹⁵. Усіх їх звинуватили в антирадянській пропаганді. У січні—квітні 1966 р. відбулися судові процеси над 18-ма з них. Вони були ув'язнені в концтаборах терміном від 8 місяців до 6 років. Шість обвинувачених після тривалого слідства з різних причин з-під варти звільнили. Це стосувалося С. Бутуринна, В. Іванишина, М. Косіва, П. Моргунна, Г. Садовської та І. Світличного. Під час слідства була виявлена 21 особа з-поміж наукових та творчих працівників, викладачів і студентів, які мали стосунок до виготовлення, переховування, розмноження й поширення «антирадянських» документів або їх читали. До списку потенційних кандидатів у політ'язні потрапили Євген Сверстюк, Євген Пронюк, Зіновія Франко, Іван Драч, Борис Антоненко-Давидович, Алла Горська, В'ячеслав Чорновіл, Леонід Кореневич та інші. Переможну реляцію у вигляді доповідної записки ЦК КПУ уклали на 23 сторінках Голова Верховного суду УРСР Володимир Зайчук, Прокурор УРСР Федір Глух та Голова КГБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Нікітченко¹⁶.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6160. — Арк. 22—26.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6160. — Арк. 37—39, 44.

На підставі цієї записки Президія ЦК КП України 11 травня 1966 р. ухвалила постанову з вимогою «вжити заходи» щодо осіб, згаданих у доповідній. На початку серпня секретар ЦК КПУ Андрій Скаба доповів Петрові Шелесту про її виконання. У Спільці письменників України перекладача Юрія Назаренка виключили з членів КПСС, а поетові І. Драчу оголосили сувору догану з занесенням до партійної облікової картки. На зборах художників гостро засудили А. Горську. У системі Академії наук УРСР під скорочення потрапив Михайло Гуць з Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, партком Інституту філософії виключив з членів КПСС Є. Пронюка, сувору догану із занесенням до облікової картки оголосили З. Франко в Інституті мовознавства, такого ж покарання зазнав В. Пеньковський (Сектор держави і права), забалотували на конкурсі Івана Ющука з Інституту літератури, після звільнення з-під варті (30 квітня 1966 р.) відмовили в поверненні до Інституту мовознавства Іванові Світличному, старшого наукового співробітника Інституту геофізики Миколу Гриня перевели на посаду молодшого, оголосили догану Олексі Щириці з Інституту геології. Засудили на зборах вчинки Р. Юськіва, Володимира Завойського, В. Сазанського. Окрім того, оголосили догану працівникові «Робітничої газети» Л. Кореневичу, звільнили з газети «Друг читача» В. Чорновола, з театру ім. І. Франка — художника Петра Моргуна, з Київського університету — доцента А. Матвієнка, примусили виїхати з Києва поета Миколу Холодного. У Львові відрахували з шостого курсу університету В. Кобилюха, виключили з членів КПСС і звільнили з історичного музею Г. Недашківську, з обласного архіву — Мирославу Зваричевську, з посади завідувача кабінету франкознавства університету — Михайла Косіва, з попередніх посад — Степана Бутуріна та Ганну Садовську¹⁷.

Поділ репресій щодо інакодумців на першу і другу хвилі є дещо умовним. Адже й у період між ними переслідування вільного слова й антивладної думки продовжувалося. Переконлива ілюстрація цієї тези — звіт Прокуратури, КГБ та Верховного суду УРСР ЦК КПУ від 2 листопада 1971 р. про узагальнення практики розслідування та розгляду в судах справ про антирадянську агітацію

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6160. — Арк. 16—19.

та пропаганду (ст. 62 Кримінального кодексу УРСР з санкцією до 10 років концтаборів та 5 років заслання¹⁸) і поширення завідомо неправдивих вигадок, що дискредитують радянський державний і суспільний лад (ст. 187 КК УРСР з санкцією до 3 років концтаборів¹⁹) за час від 1967 до червня 1971 р. Зокрема, виконуючи вимоги партії та уряду, згадані органи за «політично шкідливі висловлювання» за допомогою оперативно-слідчих дій профілакували понад 6 тисяч громадян²⁰.

Протягом вказаного часу до кримінальної відповідальності за антирадянську агітацію та пропаганду було притягнуто 87 осіб. З-поміж них — 27 робітників, 30 службовців (9 викладачів шкіл та інститутів, 1 доцент та 1 молодший науковий співробітник), 2 колгоспники, 3 учні, 9 безробітних та 16 ув'язнених²¹. На наш погляд, два останніх показники демонструють певні явища, практиковані силовими відомствами. Коли зважити на те, що серед репресованих було 25 раніше засуджених, зокрема 8 — за особливо небезпечні державні злочини²², а їм, як правило, не давали можливості працевлаштуватися на будь-яку роботу, не кажучи вже про працю за фахом, то стає зрозумілою така кількість безробітних на тлі численних оголошень із пропозиціями праці. Так само без інтелектуальних зусиль пояснюється велика кількість осіб, повторно покараних за політичною статтею безпосередньо в концтаборах. Адже долання концтабірних загорож і поява в самвидаві та закордонних публікаціях звернень, заяв, протестів політ'язнів (що було основним обвинуваченням), їх участь у голодуваннях протесту, внутрітабірних страйках, непокорі адміністрації, відзначенні релігійних свят тощо використовувалось як привід для «відкритих» судових процесів за колючими дротами чи в'язничними мурами, щоб продовжити перебування небезпечних опонентів політичного режиму в «малій зоні», як «не ставших на путь исправления». Представляли вони Львівську, Кіровоградську, Дніпропетровську та Харківську області²³.

¹⁸ Уголовный кодекс Украинской ССР: Научно-практический комментарий. — К.: Политиздат Украины, 1969. — С. 165.

¹⁹ Там же. — С. 403.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф, 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 75.

²¹ Там само. — Арк. 75–76.

²² Там само. — Арк. 76.

²³ Там само. — Арк. 20.

Серед інших характеристик ув'язнених у 1967—1971 рр. варти уваги такі: за віком — 57 осіб мали від 18 до 34 років, 58 були українцями та 24 росіянами, 6 комуністів, 13 комсомольців, 66 мали вищу та середню освіту. За звинуваченням у виготовленні й поширенні антирадянської літератури, тобто за самвидав, за ґрати потрапили всі 87 засуджених. За географією репресій переважала Львівщина — 12 осіб, Івано-Франківська область — 8, Київська — 7, Ворошиловградська (нині Луганська) і Донецька — по 6, Тернопільська і Кіровоградська — по 5²⁴. Решта 38 ув'язнених репрезентували інші області України. Це переконливо засвідчувало, що з комуністичним режимом боролися мешканці всієї України, а не лише Галичина та Київ.

Статистичні показники щодо репресованих автори документа проілюстрували прикладами засудження Валентина Мороза та Івана Сокульського. За першим «покосом» незгодних В. Мороз був заарештований в Івано-Франківську 1 вересня 1965 р. Йому висунули звинувачення в антирадянській пропаганді, яка полягала в обробці в антирадянському дусі студентів Луцького та Івано-Франківського педінститутів, де викладав історію. Він знайомив їх із закордонною літературою, поширював її, «висловлювався за відторгнення України від СРСР і побудову з допомогою імперіалістичних держав т. зв. «Самостійної України»». 20 січня 1966 р. Волинський обласний суд відправив його на 4 роки до концтабору. Там він у квітні 1967 р. написав статтю «Репортаж із заповідника імені Берії» і нелегально передав до Львова В. Чорноволові. Останній тиражував її та поширив самвидавом. 1968 р. вона була опублікована за кордоном. У липні 1967 р. ухвалою суду табірне ув'язнення В. Морозу замінили в'язничним й етапували його до Владимирської в'язниці, а восени перевели до слідчої тюрми КГБ у Києві як свідка у справі В. Чорновола, але свідчити він відмовився. Надалі його утримували там само, як обвинуваченого в написанні та поширенні згаданого «Репортажу...». Протягом понад річного слідства авторство Мороза довести не вдалося, й на початку 1969 р. його знову відвезли до Владимирського централу, звідки звільнили 1 вересня 1969 р. Він повернувся в інститутський гуртожиток до сім'ї в Івано-Франківськ. Спроби працевлаштува-

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 18.

тися не мали успіху. Написав публіцистичні есе «Мойсей і Датан», «Серед снігів» та «Хроніка опору». 1 червня 1970 р. В. Мороза знову заарештували, звинувативши в написанні та поширенні згаданих «антирадянських статей». Незважаючи на брак доказової бази, 18 листопада 1970 р. Івано-Франківський обласний суд у закритому процесі засудив його на 6 років спецтюрми, 3 роки таборів особливого режиму та 5 років заслання, оголосивши при цьому особливо небезпечним рецидивістом²⁵. Відверта фальсифікація справи і майже максимальний термін позбавлення волі мали стати пересторогою всім опонентам правлячого режиму.

Уродженець Дніпропетровської області Іван Сокульський був студентом філологічного факультету Львівського (1962 — 1964) та Дніпропетровського університетів. З останнього його 5 травня 1966 р. відрахували «за поведінку, не гідну радянського студента». Працював у багатотиражці «Енергетик» (звідки звільнили під час кампанії з шельмування книги Олесь Гончара «Собор»), згодом — пожежником, матросом на річковому пароплаві. 1968 р. написав «Лист творчої молоді Дніпропетровська» на захист роману «Собор», а також виключених з партії, комсомолу, звільнених із праці за підтримку роману, протести проти русифікації, нищення пам'яток української культури, злочинних дій посадовців із партквитками. Лист, адресований Голові Ради Міністрів УРСР Володимирі Щербицькому, кандидатові в члени політбюро ЦК КПУ Федору Овчаренкові, секретареві СПУ Дмитрові Павличкові, І. Сокульський та його друзі надіслали також у редакції газет і журналів, партійні й державні інстанції. Значного поширення він набув у самвидаві, навесні 1969 р. його передавала радіостанція «Свобода», В. Чорновіл у січні 1970 р. опублікував його в першому випуску позацензурного журналу «Український вісник». 14 червня 1969 р. І. Сокульського заарештували й 27 січня 1970 р. засудили на 4,5 роки концтаборів суворого режиму. Були репресовані також його однодумці. Микола Кульчинський отримав 2,5 роки колонії загального режиму (де перебували жорстокі кримінальники), а

²⁵ *Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі — Архів УСБ України у Львівській області). — Спр. П 19483. — Т. 4. — Арк. 61–64; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 95–96; справа Валентина Мороза // Мороз В. Есеї, листи й документи. — Б.м.: Вид-во «Сучасність», 1975. — С. 179–187.*

Віктор Савченко — 2 роки умовно з трирічним випробувальним терміном²⁶.

У черговому пасажі звіту каральних відомств виразно вчувається термінологія 30-х рр. ХХ ст.: «В 1970—1971 роках притягнуто до кримінальної відповідальності 13 осіб за антирадянську ревізіоністську діяльність». Робітники з м. Северодонецька Ворошиловградської області 1947 р. н., слюсарі І. Хохлов, член ВЛКСМ, та О. Чеховський — секретар комсомольської організації Ворошиловградбуду, дійшли висновку, що в СРСР існує лжесоціалізм. З метою «ліквідації спотвореного соціалізму мирним, у крайньому разі збройним, але в обох випадках революційним шляхом» вирішили створити «Партію боротьби за реалізацію ленінських ідей», уклали її програму та статут. До нелегальної організації увійшли також Толстоусов, Потоцький, Маслово, Безручко. 13 липня 1970 р. із приміщення газети «Хімік» Северодонецького хімкомбінату для тиражування летючок викрали 70 кг друкарського шрифту. 10 березня 1971 р. Ворошиловградський обласний суд ув'язнив у концтаборах провідних членів групи — Хохлова, Чеховського, Толстоусова і Потоцького на термін від 4 до 6 років²⁷.

Окрім статті 62 КК УРСР репресивний апарат УРСР у боротьбі з інакомисленням активно використовував статтю 187 КК УРСР, яка санкцією до 3 років позбавлення волі карала за поширення завідомо неправдивих вигадок, що дискредитують радянський державний і суспільний лад, зокрема й в усній формі. Вона була введена в Кодекс Указом Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1966 р.²⁸. Її

²⁶ Сокульський Іван // Пороги: Літературно-мистецький і громадсько-політичний самвидавний журнал: Вибране / Упор. Р. Лиша, Ю. Віташ, О. Сокульська. — К.: Смолоскип, 2009. — С. 603; Савченко В. Хроніка одного кримінального процесу // Сучасність. — 1993. — № 9. — С. 153—163; Репресії на Дніпропетровщині // Український вісник. Вип. І—ІІ. Січень 1970 — Травень 1970. — Париж; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1971. — С. 37—50; Світлій пам'яті Івана Сокульського // Самостійна Україна. — 1992. — № 26 (липень).

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 77—78; Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: Новейший период. — М.: Хельсинк. группа, 2006. — С. 11; 5810. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953—1991. Аннотированный каталог. Под ред. В. А. Козлова и С. В. Мироненко; сост. О. В. Эдельман. — М.: Международны фонд «Демократия», 1999. — С. 725.

²⁸ Стаття 1871 КК УРСР // Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Ч. 2. — Харків: Права людини, 2006. — С. 971.

застосовували, зокрема тоді, коли не вистачало підстав для прилюдних за статтею 62. Вона стала головною зброєю влади в намаганні викоринити самвидав. Органи прокуратури, КГБ та суди УРСР протягом згаданих років (1967 — 06.1971) за цією статтею Кримінального кодексу покарали 137 осіб. Серед них найбільше таких вироків було винесено у Ворошиловградській (31), Донецькій та Миколаївській (по 14), Київській (13), Харківській (11) областях²⁹. Це ще раз підтвердило тезу про всеохопність протистояння компартійному режиму.

За ілюстрацію «злочинної» діяльності підписанти документа обрали старшого викладача Харківського вищого авіаінженерного військового училища Генріха Алтуняна. На карб йому поставили систематичне поширення самвидаву, переправлення окремих матеріалів за кордон, де їх транслювали радіостанції, публікували в газетах «Українські вісті», «Новое русское слово» та інших «реакційних» виданнях³⁰. Г. Алтунян 1956 р. закінчив назване училище, працював у стройових частинах військово-повітряних сил у м. Узин на Київщині. 1961 р. повернувся в Харків, працював викладачем у тому ж училищі, був секретарем парторганізації. 1964 р. на партзборах висловив недовіру керівництву КПСС за недемократичні методи звільнення Хрущова. 1968 р. познайомився з правозахисниками Петром Якіром та колишнім генералом Петром Григоренком³¹, отримав від останнього твори Андрія Сахарова та інший самвидав. Після повернення з Москви його виключили з партії та звільнили з посади. У наказі маршала Миколи Крилова зазначалося: «Інженер-майор Алтунян, перебуваючи у черговій відпустці в Москві, відвідав квартири генерала Григоренка та сина командарма Якіра, привіз звідти ревізійні листи академіка Сахарова. Згідно з цим наказую: звільнити його за статтею 59-«Д» (службова невідповідність) Дисциплінарного статуту». У травні 1969 р. Алтунян став співзасновником Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР, підписав відкритого листа на захист заарештованого П. Григоренка й кримських татар, листа в

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 78.

³⁰ Там само. — Арк. 79.

³¹ Докладніше про П. Григоренка див.: Зайцев Ю. Генерал правозахисту // Молода нація. — 2007. — № 1(43). — С. 190–219.

ООН про порушення прав людини у ССРСР, критично висловлювався щодо окупації Чехословаччини в серпні 1968 р., поширював самвидав. 11 липня 1969 р. Алтуняна заарештували. 26 листопада Харківський облсуд за ст. 187 КК УРСР покарав його трьома роками концтабору загального режиму, що означало перебування політв'язня в середовищі кримінальних злочинців. Працював у Красноярському краї на лісоповалі³².

Статтями кримінального кодексу розправа з інакодумцями не обмежувалася. Охоронці компартійного режиму активно використовували найбрутальнішу, найжорстокішу зброю — запроторювали учасників руху опору до психіатричних лікарень-в'язниць під виглядом душевнохворих. Жорстокість полягала в утримуванні політв'язнів серед справжніх психічно хворих, примусовому застосуванню фармакологічних засобів, які призводили до порушення мислення, марення, галюцинацій, втрати зв'язку з дійсністю, відсутності бажання спілкуватися, замкнутості, гальмування функцій центральної нервової системи, тобто до перетворення людини в рослину. Деякі з цих ліків були надзвичайно болючими. За відмови їх приймати людей прив'язували і переводили на уколи, зокрема, тизерцину, аміназину, застосовували електрошокову терапію, в результаті чого відключалася права півкуля, тобто сфера розумової діяльності. На «волю» відпускали недієздатними³³.

Окрім застосування «лікування» від інакомислення за логікою, що «Лише шизофренік може критикувати найдемократичніший у світі радянський лад», не менш брутальною була відсутність конкретного терміну перебування «хворих» у психіатричній в'язниці. Їх «лікували» або до звільнення на цвинтар, або доки КГБ з допомогою довірених психіатрів не визначало, що пацієнти «не становитимуть суспільної небезпеки». Пекельні кола психіатричок пройшли Віктор Боровський, Петро Григоренко, В'ячеслав Ігру-

³² Курохта Л. Як я став особливо небезпечним [Розмова з Г. Алтуняном] // Україна. — 1990. — № 47. — С. 17—19; Гейбер І. Генріх Алтунян — в житті, в суді і в серці // Сучасність. — 1982. — № 1—2 (253—254). — С. 178—187; Інші суди, арешти, труси, допити на Україні // Український вісник... — Вип. 1—2. — С. 76—78, 191—192; Плющ Л. Суд іде... // На суд історії: Суд над Генріхом Алтуняном. — Париж; Нью-Йорк, 1984. — С. 1—4.

³³ Докладніше див.: *Діагноз КГБ: шизофренія. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи / Вступна стаття, упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцева.* — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 240 с.

нов, Володимир Клебанов, Богдан Ковгар, Зіновій Красівський, Анатолій Лупиніс, Борис Мамайсур, Ганна Михайленко, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Віктор Рафальський, Василь Рубан, Йосип Тереля, Михайло Якубівський й десятки, сотні інших цілком здорових учасників опозиційного руху.

Про масштаби «турботи» правоохоронних органів про психічне здоров'я громадян відверто свідчить їхній цілком таємний звіт від 2 листопада 1971 р., красномовність якого заслуговує дослівного цитування: «У 1967—1970 роках і в першому півріччі 1971 року з числа арештованих за антирадянську агітацію 21 особа за ухвалою обласних судів направлена на примусове лікування в психіатричні лікарні спеціального [тобто, в'язничного] типу, оскільки під час слідства з'ясувалося, що вони здійснили злочини в неосудному стані. Такі ж заходи медичного характеру були вжиті стосовно 47 арештованих за поширення наклепницьких вигадок щодо радянського державного і суспільного ладу. Крім того, 64 особи, які поширювали документи антирадянського змісту, і 117 осіб, які допускали наклепи на радянську дійсність, направлені на лікування в психлікарню через органи охорони здоров'я без суду та слідства, тому що в процесі їх вивчення [вочевидь, слідчими КГБ] було встановлено, що вони є душевнохворими»³⁴.

Отже, лише протягом «спокійних» 4,5 років між сплесками репресій щодо інакодумців до психлікарень було примусово запроторено 249 нестандартно мислячих людей, 68 з яких потрапили до цілком закритих психіатричних в'язниць.

На початку квітня 1967 р. перший секретар ЦК КПУ П. Шелест доповів політбюро ЦК КПСС про викриття розгалуженої підпільної організації «Український національний фронт» та арешт восьми провідних її членів. Зокрема, до камер слідчих в'язниць КГБ потрапили в Івано-Франківській області вчитель Дмитро Квецко (керівник організації) та дільничний уповноважений Долинського райвідділу міліції Михайло Дяк; на Львівщині — Зіновій Красівський, пенсіонер за інвалідністю, Іван Губка — інженер-економіст, Мирослав Мелень — викладач співів, Григорій Прокопович — шахтар; в Кіровоградській області — Ярослав Лєсів — учитель фізкультури, в Донецькій — Микола Качур — ро-

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 79.

бітник шахти «Росія» в м. Новогородівка³⁵. Відлік часу свого існування УНФ розпочав у жовтні 1964 р. випуском першого номера підпільного машинописного журналу «Воля і Батьківщина» (всього вийшло 16 номерів часопису). Метою організації була боротьба за повалення комуністичного режиму й побудова самостійної демократичної України. Влітку 1967 р. Львівський облсуд засудив І. Губку, Г. Прокоповича та М. Меленя до 11 років позбавлення волі кожного, а Івано-Франківський — М. Качура — до 5 років. 27 листопада Верховний суд УРСР призначив Д. Квецкові 20 років тюрми, таборів і заслання, М. Дякові та З. Красівському — 17, Я. Лесіву — 6 років концтаборів³⁶.

Однією зі знакових подій суспільно-політичного життя в Україні другої половини 1960-х рр. стало дослідження Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», підготовлене у грудні 1965 р. на підставі лєнінських настанов і заповітів, ігнорованих керівництвом КПСС. На прохання автора Зіновія Франко 4 січня разом зі супровідним листом Дзюби передала його до ЦК КПУ. До ЦК КПСС та Олександрю Твардовському в редакцію журналу «Новый мир» трактат доставив навесні 1966 р. молодий поет Григорій Тименко. Обрана Дзюбою тактика дошкульно зачіпала компартійних ортодоксів через використання їхньої ж зброї. Найвагомим аргументом в ідеологічній дискусії вони вважали репресії. Памфлет Дзюби став одним із найвідоміших самвидавних документів. Звинувачення в поширенні, зберіганні та читанні цього твору ввійшло до вироків багатьох заарештованих вільнодумців. Він потрапив за кордон і був опублікований низкою мов, серед яких і китайською. Вивезти цю працю за межі «залізної завіси» вдалося викладачеві української літератури філософського факультету Кошицького університету ім. Шафарика Юрієві Бачі з Пряшева, за що в серпні 1973 р. у Братиславі він був засуджений на 4 роки ув'язнення³⁷.

Те, що Дзюба був небезпечним опонентом режиму, засвідчує стурбованість ЦК КПУ його авторитетом у країні й за її межами.

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6313. — Арк. 30–32.

³⁶ Докладніше див.: Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали / Упоряд. М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — 680 с.

³⁷ Див.: Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / Вступна стаття Ю. Д. Зайцева. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. — 76 с.; Аудіоінтерв'ю автора з Юрієм Бачею 29.08.1996 р.

Для нейтралізації його впливу на опозиційну думку використовувалися всі можливі засоби, часто дуже далекі від цивілізованих. Так, у довідці завідувачів відділів науки і культури ЦК КПУ (Юрія Кондуфора) та пропаганди і агітації (Георгія Шевеля) поважні партфункціонери назвали Дзюбу «ідейно незрілою, просто невихованою людиною». Запрошений влітку 1966 р. до ЦК КПУ, він у розмові з ними «поводив себе зухвало, категорично відмовившись давати будь-яку відповідь у пресі своїм націоналістичним “захисникам” за рубежем»³⁸. Відтак, за «порадою» ЦК КПУ у сімнадцятому (вересневому) номері сатиричного журналу «Перець» з'явилася примітивно-цинічна публікація «Про містера Стецька та великомученицьке жабеня» авторства якогось аноніма Василя Осадчого. У ній зазначалося, що ім'я Дзюби використовують «найлютіші вороги нашого народу — бандерівці... для проведення огидної антирадянської кампанії», що народ його годує й одягає, а він «окрім пера нічого не бере в руки», подібний до капосного жабеняти, запханого в консервну бляшанку, яке захищають «чорнороті жаби у затхлому болоті»³⁹. Дзюба вважав нижчим своєї гідності публічно відповідати на брудні випадки «Перця», про що заявив в інтерв'ю пражської газеті «Нове життя»: «Будь-яка моя відповідь означала б санкціонування, узаконення тих наклепницьких прийомів, які стоять поза всякими моральними та юридичними нормами. Елементарна людська гидливість не дозволяє звертати увагу на таке»⁴⁰.

«Літературознавці» з того ж відділу науки і культури ЦК КПУ помітили крамолу також в новелі Ярослава Ступака «Гординя», опублікованій у дванадцятому номері журналу «Вітчизна». На їхню думку, «автор спотворив конкретну історичну дійсність періоду перших років радянської влади на Прикарпатті, зігнував правду боротьби місцевих патріотів і радянських військових частин з бандерівськими бандами, по суті став на шлях виправдання дій буржуазно-націоналістичного підпілля»⁴¹. А справа виглядала так: Ступак написав лояльну новелу про радянських партизанів

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3136. — Арк. 33.

³⁹ Зайцев Ю. «Найчесніший лицар нашої культури» // *Насправді було так...* — С. 4, 22.

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6313. — Арк. 34.

⁴¹ Там само. — Арк. 6.

і німецькі кирзаци, що нищать беззахисних селян. А потім пішов у друкарню нібито виправити речення. І виправив: партизанів на бандерівців, а кирзаци стали радянськими. Наклад журналу вилучили і знищили. Поштарі навіть ходили по хатах відбирати часопис у передплатників. Люди читали його почергово. Спершу в ЦК вирішили шуму не зніматися. Але на публікацію новели за кордоном вони змушені були відреагувати. Ступака 1967 р. відрахували з 4 курсу Львівського університету. Його прізвище внесли до переліку заборонених авторів. Секретаріат ЦК КПУ в лютому 1967 р. ухвалив таємну постанову «Про ідейно-політичну помилку журналу “Вітчизна”». Редакторів часопису Любомиру Дмитеркові оголосили сувору партійну догану, хоча він і намагався виправдовуватися на партзборах Київської організації СПУ. Ступакові згодом вдалося перевестися на факультет іноземних мов Московського університету. Там він одружився із шведською перекладачкою Сусанною Вітт і виїхав до Швеції⁴².

Ще одним приводом для переслідування інтелігенції, інших свідомих громадян України став лист з осудом політичних процесів 1965—1966 рр., адресований Леоніду Брежнєву, Олексію Косігіну й Миколі Підгорному, надісланий у квітні 1968 р. за підписом 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників і студентів. У ньому йшлося про «порушення принципу прилюдності судочинства», що суперечить рішенням з'їздів КПСС та «інтересам радянського суспільства», і ця ситуація називається «глухом» над Конституцією СРСР. Ця теза підтверджувалася цитатою з творів Леніна. Як приклад наводився процес В. Чорновола, засудженого 15 листопада 1967 р. на 3 роки позбавлення волі за переданий до офіційних інстанцій твір «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”»». Підписанти листа також зазначили, що «політичні процеси стають формою придушення інакомислячих». З-поміж 139 було чимало відомих громадськості імен, зокрема Сергій Параджанов, І. Світличний, І. Дзюба, Григорій Кочур, Валерій Шевчук, Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська, З. Франко, Б. Антоненко-Давидович, Є. Сверстюк, Леопольд Яценко, Михайло

⁴² Корогодський Р. Брами світа: Шістдесятники / Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. — Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2009. — С. 387—393; Касьянов Г. Незгодні... — С. 67.

Брайчевський, Генріх Дворко, І. Драч, Микола Вінграновський, Віктор Некрасов, Василь Стус, Роман Корогодський, Я. Ступак, Ярослав Кендзьор, Василь Яременко⁴³ та інші, серед них і художники, про яких йтиметься нижче.

Відповіддю влади на загалом лояльний лист у дусі компартійних ухвал-декларацій та ленінських настанов були звільнення з роботи, виключення з КПРС, відрахування студентів з інститутів, безоглядна руйнація людських доль, позбавлення життєвих перспектив. Проілюструємо це на прикладі переслідування художників, які підписали згаданий лист. Їх особисті справи розглядав пленум правління Спілки художників УРСР, який відбувся в Києві 11—12 листопада 1968 р. Усім вісьмом загрожувало виключення зі Спілки, що означало, втрату замовлень, майстерень, тобто, засобів до існування. Під тиском президії правління та згаданих загроз Борис Довгань, Віктор Зарецький, Олексій Захарчук, Іван Литовченко, Володимир Луцак написали заяви, в яких «чистосердечно засудили свій вчинок і дали правильну політичну оцінку змісту цього листа». Отож, пленум більшістю голосів ухвалив оголошення їм суворої догани із занесенням до особової справи. Натомість Алла Горська, Людмила Семикіна та Галина Севрук «довгий час не визнавали своєї провини», а в заявах, написаних незадовго до пленуму за наполегливою вимогою заступника голови правління Олександра Данченка, «не відчувалося щирості, серйозного засудження свого вчинку». Тому президія правління запропонувала пленуму їх зі Спілки виключити. Данченко намагався художниць захистити, переконував членів правління, що така кара буде надто суворою. Однак партійна група пленуму спеціальною заявою засудила Данченка і «політичну короткозорість та неприпустимий лібералізм деяких членів правління». Більшістю голосів Горську, Семикіну й Севрук зі Спілки художників УРСР виключили⁴⁴.

ЦК КПУ відчував загрозу комуністичному режиму не лише з боку членів Спілки письменників чи Спілки художників, а й інших

⁴³ *Протест проти репресій в 1965—1966 // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. — Б. м. в. — Сучасність, 1983. — Т. 3. — С. 238—241; Касьянов Г. Незгодні... — С. 75—76.*

⁴⁴ *ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 20. — Арк. 147—148.*

творчих об'єднань, зокрема Спілки композиторів. Несприйняття у нього викликала активність самодіяльного етнографічного хору «Гомін» та його засновника й керівника Леопольда Яценка. Виник хор у 1969 р. на хвилі шістдесятництва. А передували йому новорічні щедрування й колядування, коли переодягнувшись у народне вбрання в майстерні Людмили Семикіної, молодь передново-річного вечора ходила по оселях суголосних людей, а наступного дня співала на площі Калініна (сучасний Майдан Незалежності). Антоненко-Давидович вдома зазвичай ставив їм платівку «Вічний революціонер». Якось ватагу водив В'ячеслав Чорновіл. При зустрічі вітався: «Слава Україні!»⁴⁵.

Леопольд Яценко — професійний мистецтвознавець, фольклорист, композитор і диригент. 1954 р. закінчив Київську консерваторію, 1957 р. — аспірантуру в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнографії, де працював до 1968 р. (звільнений за підписання згаданого листа 139-ти). 1961 р. захистив кандидатську дисертацію, 1965 р. був прийнятий до Спілки композиторів. Хор «Гомін», який налічував до 160 учасників, здобув популярність у небайдужих киян. 7 грудня 1970 р. він виступив над могилою Алли Горської, вбитої за досі нез'ясованих обставин 28 листопада. Похорон художниці перетворився на своєрідну акцію протесту. Офіційне попередження про небажаність участі в ній хору Яценко проігнорував. 20 січня 1971 р. відбулося обговорення його поведінки на засіданні президії Спілки. Звинуватили в пасивності у громадському житті, підписанні «наклепницьких» листів, незадовільному «ідейно-виховному керівництві» хором, відсутності в репертуарі творів радянських композиторів про партію та «щасливе» колгоспне життя, «хибних націоналістичного плану поглядах». Хоча Яценко й пообіцяв помилки виправити, йому оголосили сувору догану з попередженням⁴⁶. А він наступного місяця влаштував виступ хору до 100-річчя від дня народження Лесі Українки. Знову закиди, що співали націоналістичні (тобто, народні) пісні, ще й маленького

⁴⁵ Аудіоінтерв'ю автора з Леопольдом Яценком 5.11.2004 р.

⁴⁶ Яценко Л. *Нелегкий шлях народного хору* // *Київська весна* / Упоряд. і ред. О. Шевченко. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. — С. 73—74; *ЦДАГО України*. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 515. — Арк. 45—46.

сина привів на вечір, і той продекламував вірш дев'ятирічної Лесі «Надія»:

*Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернеться ще раз на Вкраїну,
Поглянути ще раз на рідну країну...*

У Печерському райкомі КПУ доповіли: «Говорят исключительно на украинском языке. Ходят в вышитых рубашках. А некоторые даже позаводили усы»⁴⁷.

У символічні акції протесту проти репресивних дій влади, утисків цензури, заборони несанкціонованих зібрань інтелігенції, студентів, робітничої молоді перетворювалися відзначення шевченківських днів 9—10 березня та 22 травня — дати перевезення праху Шевченка з Петербурга в Україну та перепоховання його на Чернечій горі в Каневі. Від середини 1960-х рр. ця дата набула особливого символізму. Біля пам'ятника Шевченкові в однойменному парку в Києві збиралися шанувальники поета, його творчості, поборники національного духу й вільного слова. Вони читали вірші Шевченка і власні, співали пісень на Тарасові слова та популярні мелодії з переробленими текстами. 1971 р. Л. Яценка було попереджено, щоб його хористів біля пам'ятника не було, інакше його притягнуть до відповідальності. Однак, за підрахунками КГБ, «22 члени хору “Гомін” приймали участь у збіговиську біля пам'ятника Т. Г. Шевченку»⁴⁸. У цілком таємній доповідній записці Київського обкому КПУ в ЦК КПУ зазначалося, що партійні організації та органи держбезпеки ідентифікували близько 70 «тенденційно настроєних осіб», і основним ядром цієї групи був хор «Гомін». Було вирішено обговорити їх поведінку в колективах і після цього «вирішити питання про доцільність існування» хору та перебування у складі творчих спілок «митців, які брали участь у згаданих подіях і яким притаманні погляди національної обмеженості»⁴⁹. 20 вересня 1971 р. на зборах хорового колективу у присутності партійних працівників оголо-

⁴⁷ Аудіоінтерв'ю автора з Леопольдом Яценком 5.11.2004 р.; *Повністю вірш «Надія» див.: Леся Українка. Твори в 4 т. / Упоряд. Н. Вишневська; Передм. Л. Міщенко. — К.: Дніпро, 1981. — Т. 1. — С. 53.*

⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 515. — Арк. 46.

⁴⁹ Там само. — Спр. 546. — Арк. 111—112.

шено про його розпуск, а 28 вересня на засіданні президії Спільки композиторів «за антигромадську поведінку» Л. Яценка виключено з членів СКУ⁵⁰.

За усталеною компартійною традицією твори Яценка вилучили з програм радіо, телебачення та видавничих планів, навіть із верстки готового збірника «Співає народний хор». В одній зі скарг до владних інстанцій щодо розгону хору він послався на парадоксальний факт. У республіканському конкурсі обрядових пісень та сценаріїв твори з репертуару «Гомону», визнані КГБ та парторганами «націоналістичними», здобули чотири премії, але лише тому, що Яценко надіслав їх під девізами, як того вимагали умови конкурсу⁵¹. Діяльність хору вдалося відновити 1984 р., назву «Гомін» йому повернули 1988 р., у Спільці композиторів Л. Яценка поновили 1989 р., а 1993 р. він став лауреатом Державної премії України імені Тараса Шевченка.

Під прискіпливим наглядом ідеологічних наглядачів перебували й кінематографісти України. Це підтверджує доповідна записка працівників Комітету народного контролю УРСР, які за дорученням ЦК КПУ перевіряли діяльність Київської студії художніх фільмів ім. О. Довженка. У ній зазначалося: «Недавно на студії закінчено виробництво кінофільму “Криниця для спраглих” [режисер Юрій Ілленко], в якому тенденційно перекручується правда нашого життя, накопичено надумані трагічні ситуації, домінують настрої самотності героїв, приреченості і безплідності їх діяльності. Цей фільм, по суті, обернувся своїм художньо-політичним вістрям проти життєствердних ідей радянського суспільства»⁵². Подібною була реакція кінокритиків з ЦК КПУ щодо фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» (1965), «Білий птах з чорною ознакою» того ж Ю. Ілленка (1972) та ін.

Загалом, під контролем КГБ перебувало все суспільство, особливо інтелігенція, зокрема наукова. Не оминув уваги спецслужб

⁵⁰ *Розправа над «Гомоном» // Український вісник. Випуск VI. Березень 1972. — Париж; Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1972. — С. 134—135; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 515. — Арк. 47.*

⁵¹ *Див.: Зайцев Ю. Пісня репресована, але не скорена: Хор «Гомін», яким керував етнограф Леопольд Яценко, оголошували «підпільною організацією» // Високий Замок. — 2003. — 11 серпня.*

⁵² *ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6143. — Арк. 8.*

й Інститут суспільних наук АН УРСР, дислокований у Львові (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Іманентна риса науковця — мати власну думку й незаангажований погляд на події та явища, насамперед, суспільно-політичні. Цей погляд далеко не завжди збігався з офіційним, накинутим штатними ідеологами та компартійними пропагандистами. Для орієнтації в політичних настроях та задля виявлення відхилень від «генеральної лінії» практично в кожному трудовому колективі, у громадських організаціях були «очі та вуха» КГБ в особі так званих «сексотів» (секретних сотрудників). Вони зобов'язані були систематично доповідати штатним опікунам організацій про всі критичні, антивладні, антипартійні висловлювання працівників, їхні неофіційні контакти у країні й особливо за її межами. Узагальнена інформація надходила до ЦК КПУ. Наприклад, у грудні 1957 р. перший секретар Львівського обкому партії Михайло Лазуренко та начальник УКДБ Володимир Шевченко доповідали першому секретареві ЦК КПУ Олексієві Кириченку про націоналістичні настрої серед населення м. Львова. На підтвердження їх наявності виокремили такі факти. У газеті «Львовская правда» була опублікована стаття Романа Галібея «На дорогах измены». Осуджуючи її, голова облвиконкому й член бюро обкому партії Семен Стефаник у присутності письменника Петра Козланюка й наукового співробітника Інституту суспільних наук Степана Щурата заявив: «Якась собака написала цю статтю, щоб знову ворухити все старе». А Козланюк відповів «Це падлюка Беляєв...». Кандидат історичних наук цього ж інституту Євген Яцкевич після наукового відрядження містами ССРСР опублікував статтю про успіхи культури і науки, а отримавши газету зі статтею, пошматував її і заявив: «Хоча мені дуже важко, але я змушений це робити, щоб жити й зберегти себе». А щодо вражень від поїздки сказав: «Все зроблено нашими українськими в'язнями і людьми засланими, і все це коштувало багато української крові»⁵³.

Про успіхи Львівського УКГБ на ниві сексотства йшлося в його звіті за 1973—1974 рр., опублікованому на початку 1990-х рр.: «Значно поповнився агентурний апарат по лінії інтелігенції і молоді», — було завербовано 126 агентів, у тому числі в навчаль-

⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 111—112.

них закладах — 114 та серед творчої інтелігенції — 12. Зокрема, в університеті додалося 32 агенти (їх стало 87), в політехніці — 43 (разом з наявними — 93)⁵⁴.

На кадебістський гачок найчастіше потрапляли люди, які приховували повстанське минуле своїх батьків чи родичів, або мали власні огріхи, як колись студент Богдан Сташинський був затриманий залізничною міліцією, яка належала до МГБ, за безквитковий проїзд, а згодом став убивцею Лева Ребета (12 жовтня 1957 р.) й Степана Бандери (15 жовтня 1959 р.). Щоправда, міцні духом й обдаровані Богом стрижнем порядності категорично відмовлялися від цієї каїнової місії, перебуваючи не лише на волі, а й в камерах спецслужб чи за дротами концтаборів. Та провокації були повсякденною збробою КГБ. Від перевдягнутих повстанцями спецзагонів МГБ, підсадних «качок» у слідчих в'язницях до зарядженої радіоактивними ізотопами книги Абдурахмана Авторханова «Технологія влади», щоби простежити за її читачами, чи звичайної пропозиції «сексота» ознайомитися з самвидавом.

Проілюструємо цю тезу на прикладі поведінки науковця Інституту суспільних наук Ярослава Ісаєвича, згодом директора інституту й академіка НАН України. Він, як і чимало інших реалістично мислячих людей, критично сприймав радянську дійсність, але розумів, що для зміни наявного ладу повинні визріти соціально-політичні обставини, що національному самоусвідомленню може непогано прислужитися обраний ним шлях історичного дослідження української державності, культури, книгодрукування, діяльності релігійних братств. Водночас, ще старшокласником, він почав слухати радіопередачі Бі-Бі-Сі, «Свободи», «Голосу Америки» різними мовами, симпатизував угорській революції 1956 р., з середини 1960-х рр. активно цікавився самвидавом, дещо з забороненої літератури отримував від інститутського колеги Любомира Сеніка, а згодом майже все позацензурне — від київського приятеля, випускника хімічного факультету Львівського університету Леоніда Селезненка, якого дуже цінував попри його заяву-розкаяння після арешту в січні 1972 р. Читав самвидав у гумових рукавичках або перегортаючи сторінки пінцетом. Був знайомий Я. Ісаєвич також із Зіновієм Красівським, допо-

⁵⁴ *За вільну Україну. — 1992. — 6 лютого.*

магав йому в укладанні бібліографії «Записок НТШ». Наприкінці 1960-х рр. КДБ ідентифікував його батька Дмитра Ісаєвича як члена Центральної Ради, його Малої Ради, члена делегації УНР на Паризькій мирній конференції, друга Дмитра Вітовського і близького співробітника Михайла Грушевського. Я. Ісаєвича перестали пускати в закордонні відрядження. 7 січня 1970 р. у стрийській газеті «Будівник комунізму» з'явилася пасквільна стаття про Дмитра Ісаєвича «Хай знають люди», згодом передрукована в газетах «Вільна Україна» та «Вісті з України». Отож, надалі Я. Ісаєвичу потрібно було бути максимально обережним. У січні 1972 р., за кілька днів до арештів, до нього дорогою у Трускавець завітав знайомий киянин із розігнаного хору «Гомін», якого Ісаєвич запідозрив у провокаторстві: «Вони шукали, кого би заарештувати». Ще більш підозрілим видався львівський знайомий, який прийшов із нереальним проханням, а повертаючись, вже на сходах запропонував ознайомитися з кількома головними творами самвидаву. Очевидно, щоб міг почути виконання доручення хтось з його супровідників. Ісаєвич слушно від пропозиції відмовився. А потім дізнався, що самвидаву був основним звинуваченням у судових процесах над інакодумцями⁵⁵.

Рубіж 1960—70-х рр. був сповнений подіями, які засвідчували наростання нової хвилі репресій. Деколи під арешт потрапляли люди, які в інших обставинах навряд чи зазнавали такого жорстокого покарання. Так, поет і композитор, вчитель із Борщова Тернопільської області Микола Горбаль написав поему «Дума», присвячену розстріляним кобзарям. Вона була у двох екземплярах і прочитав він її хіба одній людині, але 24 листопада 1970 р. Горбаль заарештували і 13 квітня впродовж двох годин засудили на 5 років перебування в колонії суворого режиму та 2 роки заслання, додавши до звинувачення його висловлювання про відсутність в СРСР демократії⁵⁶.

⁵⁵ Я на сповіді сказав би: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем. Документи / Передмова і упоряд. Ю. Д. Зайцева, ред. Ю. Д. Зайцева та Я. Д. Ісаєвича. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. — С. 20, 44–46, 93–94, 106–109.

⁵⁶ Анкета репресованого Горбала М. А. 18.11.2006 р. // Особистий архів автора; Горбач А.-Г. Микола Горбаль — поет і людина з твердого лемківського дерева // Нові дні. — 1984. — Липень—серпень. — С. 25; Чорна О. Покара // Західна Україна. — 1991. — № 7. — 13–19 жовтня.

Після 11 років в'язнично-концтабірного життя (1956—1967) за протест проти інвазії радянських танків у Будапешт у 1956 р. та організацію страйку в таборі в 1957 р., за читання власних віршів біля пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві 22 травня 1971 р. за кілька днів заарештували й у грудні відправили в більш ефективний «виховний» заклад — спецпсихлікарню поета Анатолія Лупиноса⁵⁷. Так у КГБ оцінили його вірш «Я бачив як безчестили Матір»⁵⁸. 9 липня того ж року в Одесі заарештували зросійщеного лікаря Олексія Притику, який, поклавши квіти до пам'ятника Т. Г. Шевченку, став на коліна і просив пробачення, що так пізно до нього прийшов. Звинувачення традиційне — антирадянська агітація і пропаганда. Незважаючи на каяття, отримав 2 роки таборів суворого режиму⁵⁹. За тією ж статтею 12 травня 1971 р. одержав 7 років таборів арештований 7 листопада 1970 р. філософ, а на час арешту оператор котельні в Черкасах Микола Бондар. Під час демонстрації на Хрещатику він розгорнув плакат «Ганьба злочинному керівництву КПРС»⁶⁰. Того ж року потрапив у тенета КГБ опозиціонер — одинак, інженер і художник зі Львова Володимир Дяк. Він сам складав брошури й летючки про колоніальний стан України, сам їх тиражував і поширював у різних регіонах України, за що й одержав 12 жовтня 1971 р. 10 років ув'язнення в колонії суворого режиму й 5 років заслання⁶¹. 11 жовтня 1971 р. було

⁵⁷ Дикий Є. *Козацький гуру* // *Україна молода*. — 2000. — 16 лютого.

⁵⁸ «Поклич! — твоє єдине лише слово —
Ми встанемо — і що б там не було,
Який би глум терпіть не довелось,
Який би біль не розривав груди,
Ми за твої, за золоті коси,
За чистую блакить твоїх очей
Підем на бій, на звитяги і жертви,
По частці кожен віддамо себе,
Бо краще, мамо, нам сьогодні вмерти,
Ніж бачити збезчещену тебе» // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 105—106. Повністю вірш опублікований в журналі «Український вісник». Вип. 6. — С. 148—150. У текстах є незначні розбіжності.

⁵⁹ *Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області* (далі — *Архів УСБ України в Одеській області*). — Спр. 24994-П. — Т. 11. — Арк. 259—260.

⁶⁰ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. *Опозиція в Україні*. — С. 104—105, 108—109, 196; 5810. *Надзорные производства*. — С. 727.

⁶¹ Шкраб'юк П. *Попід Золоті Ворота: Шість елегій про родину Калинців*. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. — С. 283; Калинець І. *Пам'яті побратима* // *Поклик сумління*. — 1992. — № 6. — Лютий; 5810. *Надзорные производства*. — С. 732.

ізолювано від суспільства викладача української мови й літератури вечірньої школи з Одеси, поета і журналіста, політ'язня 1959—1961 рр. Олексу Різниківіа. Крім нестандартності мислення й поетичної творчості він «проштрафився» ще читанням творів І. Дзюби та А. Сахарова. Досить вдало суть обвинувачень Олекса висловив такими поетичними рядками: «Ти винен тим уже, що українець, і ця вина з народження твоя!». Вироком Одеського обласного суду 19 травня 1972 р. він був ув'язнений на 5,5 років в концтаборі суворого режиму⁶².

6 грудня 1971 р. у Нальчику затримали дружину політ'язня Святослава Караванського мікробіолога Ніну Строкату, а доставивши до Одеси, оголосили про арешт. Її звинуватили в поширенні самвидаву, журналу «Український вісник» та публічній відмові зректися свого чоловіка, який відбував тривалий в'язничний реченець у Владимирській в'язниці⁶³. Цей арешт спричинив створення 21 грудня Громадського комітету захисту Ніни Строкатої — першої правозахисної організації в Україні, одного з перших несанкціонованих легальних об'єднань — предтечі Української Гельсінкської групи. Установчу заяву Комітету підписали його ініціатор В'ячеслав Чорновіл, Ірина Стасів (Калинець), Василь Стус, матрос з Одеси Леонід Тимчук та москвичі — історик, син командарма Петро Якір і син колишнього наркома, економіст Віктор Красін. Але розгорнути діяльність цього Комітету не вдалося — настали зловісні дні численних арештів серед опозиційної інтелігенції 12—14 січня 1972 р.⁶⁴ Одеський облсуд ув'язнив Н. Строкату

⁶² Див.: Зайцев Ю. «Висока вистражданість слова» // «Я винен тим, що українець»: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Олексою Різниківим. Документи / Вступна стаття і ред. Ю. Д. Зайцева. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. — С. 3—12; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Олексою Різниківим 17.07.1997 р. — Там само. — С. 25—34, 41—46.

⁶³ Див.: Зайцев Ю. «Я прибула до вас з неволі» // *Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах* / Упоряд. О. Різників. Наук. ред. канд. іст. наук Ю. Зайцев. — Одеса: Друк, 2005. — С. 4—10; *Архів УСБ України в Одеській області*. — Спр. 24994-П. — Т. 11. — Арк. 238—241.

⁶⁴ *Громадський комітет захисту Ніни Строкатої. Бюлетень 1* // *Архів УСБ України у Львівській області*. — Спр. 19483. — Пакет № 8; *Гене́за правозахисного руху в Україні (Створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої)* // *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний вимір. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Одеса, 26 жовтня 2007 р.* — Одеса: ВМВ, 2007. — С. 240—248.

на спільному з Олексієм Різниківим та Олексієм Притикою процесі 19 травня 1972 р. на 4 роки таборів суворого режиму⁶⁵.

Ті, що встигли повернутися з концтаборів, після невеличких контактів із політв'язнями старшої генерації — членами ОУН та колишніми вояками УПА — ще більше утвердилися в думці щодо необхідності рішучої боротьби з тоталітарним режимом усіма можливими засобами, окрім мілітарних, які на той час були безперспективними. Так, Іван Гель розгорнув потужну самвидавну діяльність, таємно опублікувавши одинадцятьма машинописними книгами позацензурні твори Івана Дзюби, Валентина Мороза, Михайла Гориня, Зіновія Красівського, Миколи Холодного, Андрія Сахарова, Мирослава Прокопа, поетичні збірки Василя Симоненка, Ліни Костенко, Ігоря Калинця, Василя Стуса, Григорія Чубая та інші. Михайло Осадчий 1968 р. написав повість «Більмо» про свій арешт, слідство, суд, концтабірний реченець, яку передав на Захід, де вона 1971 р. була опублікована і згодом перекладена багатьма мовами. В'ячеслав Чорновіл задумав і в 1970—1972 рр. реалізував видання машинописного журналу «Український вісник», який активно поширювався на Батьківщині й передруковувався за кордоном, зокрема видавництвом «Смолоскип»⁶⁶.

Чималий розмах антирежимної діяльності опозиційних сил у СРСР, зокрема значне поширення самвидаву в Україні й за кордоном, компрометувало «найдемократичнішу» у світі країну, спричинило роздратування Москви. 28 червня 1971 р. ЦК КПСС ухвалив таємну постанову «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів». За місяць, 27 липня 1971 р., таку ж постанову з поданням місцевих фактів ухвалив ЦК КПУ. У ній зазначалося, що самвидавом найбільше цікавиться творча інтелігенція й молодь. Він використовується на шкоду СРСР емігрантськими організаціями й спецслужбами капіталістичних країн. З-поміж особливо дошкульних прикладів було названо журнал «Український вісник», праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби та «Лихо з розуму» В. Чорновола, статті Валентина Мороза, Євгена Сверстюка. Іде-

⁶⁵ Архів УСБ України в Одеській області. — Спр. 24994-П. — Т. 11. — Арк. 259—260.

⁶⁶ Див.: Зайцев Ю. Опозиційний рух на Львівщині 1960—1980-х років. — С. 676—677; Архів УСБ України у Львівській області. — Спр. П 19483. — Пакет № 8.

ологічним відділам обкомів і ЦК доручалося запобігати ширенню такої літератури, виявляти її авторів, поширювачів і читачів. КГБ мав перекрити канали її вивезення за кордон. Невдовзі, 9 серпня 1971 р., КГБ порушив кримінальну справу за фактом виготовлення й поширення «Українського вісника»⁶⁷. Впродовж кількох місяців було зібрано чимало оперативних матеріалів, але ніяк не вдавалося пов'язати українську опозицію із закордонними розвідцентрами. І тут дуже доречно для КГБ (а може й спецоперацією КГБ) до Києва приїздить «емісар закордонних спецслужб» студент-третьокурсник соціології Лювєнського католицького університету з Бельгії Ярослав Добош. У перший же день перебування в Україні, себто 29 грудня 1971 р., він зустрівся з онукою Івана Франка, науковцем Зіновією Франко. Розпитував про Валентина Мороза, Ніну Строкату, Святослава Караванського, «Український вісник», «Більмо» Михайла Осадчого — про те, що давно було відомо із закордонних радіовисилань. Зіновія, поспішаючи на поїзд до Львова, порадила йому зустрітися з неформальним лідером шістдесятників Іваном Світличним і дала номер телефону.

За «дивним» збігом обставин Політбюро ЦК КПРС наступного дня ухвалило рішення про початок загальносоюзної акції проти самвидаву. Добош тим часом 31 грудня зустрівся з І. Світличним. Запитував про те саме. Того ж дня він бачився з хіміком Леонідом Селезненком і студенткою Київського університету, україночкою з Чехословаччини Ганною Коцур. Вона вивозила за кордон самвидав, зокрема «Український вісник». Ганна дала Добошеві фотоплівки праці С. Караванського «Словник українських рим», а Селезненко подарував книжку І. Дзюби «Звичайна людина чи міщанин?», офіційно видану 1959 р., збірку поезій Богдана-Ігоря Антонича та, на його прохання, фотографії В. Мороза й В. Стуса. Очевидно, що все перебування Добоша в Києві контролювалося, а всі розмови прослуховував КГБ. 3 січня він приїхав до Львова й наступного дня зустрівся зі Стефанією Гулик, адресу якої отримав у З. Франко. Розпитував про Комітет захисту Ніни Строкатої й хотів отримати його документи, самвидав та п'ятий випуск «Українського вісника», але вона йому відмовила. По обіді

⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 10. — Спр. 1024. — Арк. 66, 68–73; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні. — С. 196.

Добош потягом виїхав зі Львова. Проти ночі на 5 січня митним доглядом у Чопі весь «компромат» у нього вилучили, а самого затримали. Слідство вело Львівське управління КГБ. Коли Добош підписував усі свідчення про контакти з українською опозицією і всі згоди про те, чого не чув і не бачив, то перестав бути потрібним. 2 червня йому організували виступ-покаяння перед пресою на телебаченні за підготовленим КГБ сценарієм і текстом. Виклад прес-конференції подали всі провідні газети. Цього ж дня з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР про депортацію Добоша за межі СРСР⁶⁸. Після цього шпигунсько-пропагандистський камуфляж січневих арештів відпав, відтак оголилася цинічна розправа з інакодуманням.

Скоординовану акцію ізоляції активних діячів опозиції було здійснено 12 січня 1972 р. Поодинокі арешти відбувалися ще протягом наступних двох тижнів. Об'єктом переслідування була інтелігенція Києва, Львова та Івано-Франківщини. Зокрема, у Києві заарештували Василя Стуса, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Миколу Плахотнюка, Леоніда Плюща, Олесь Сергієнка, Зіновія Антонюка, Данила Шумука, Миколу Холодного, Василя Рубана, Володимира Рокецького, Леоніда Селезненка, Любов Середняк, Івана Коваленка. 20 днів тримали під арештом звільнену з роботи в Інституті мовознавства АН УРСР Зіновію Франко. Затримали й Івана Дзюбу, але арешт ще не санкціонував ЦК КПУ, то його відпустили. Обшуків зазнали письменник Віктор Некрасов, мати Олесь Сергієнка, політв'язень 1940—50-х рр. Оксана Мешко, сестра І. Світличного Надія (в якій вилучили архів Алли Горської), композитор Вадим Смогитель, вчителька Агрипина Лисак та інші. На Івано-Франківщині до буцегарні запроторили священика (майбутнього патріарха УПЦ Київського Патріархату) Василя Романюка та поета Тараса Мельничука. У Львові до слідчої в'язниці УКГБ потрапили В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Ірина Калинець, Михайло Осадчий та художник Стефанія Шабатура. Затримали також колишнього політв'язня, історика Ярослава Дашкевича, ім'я якого входило до списку за-

⁶⁸ Докладніше див: Карнаух Л. *Хто він, Добош?* // *Донька Одеси*. — С. 407—430; Гулик-Гнатенко С. *Спогади про Ніну Строкату і той час* // *Там само*. — С. 289—294; *Архів УСБ України у Львівській області*. — *Спр. П 19917*. — Т. 1. — Арк. 361—364.

боронених для публікування. Його невдовзі звільнили, але вилучених книжок не повернули. Обшуки було проведено в багатьох підозрюваних, зокрема у працівниці музею етнографії Людмили Шереметьєвої, викладача університету Любові Попадюк, поета Григорія Чубая, інженера Атени Волицької (Пашко), Стефанії Гнатенко (Гулик), а згодом — у Богдана Гориня, Ярослава Кендзьора та інших⁶⁹.

Січевим погромом adeptів опозиційної думки ЦК КПУ і КГБ не вдовольнилися. Вони намагалися завдати рухові опору смертельного удару, помістивши його моральних лідерів і найактивніших учасників до в'язниць, концтаборів та психіатричних тюрем. Уже в березні за ґрати потрапили Юрій Шухевич та музеєзнавець Борис Ковгар, у квітні — Іван Дзюба, у травні — Надія Світлична та психіатр Семен Глузман (за об'єктивну психіатричну експертизу генерала Петра Григоренка), в липні — науковці Інституту філософії АН УРСР Євген Пронюк та Василь Лісовий, вчитель Павло Стрільців, у серпні — поет Ігор Калинець, у жовтні — автор програми Української національної комуністичної партії Василь Рубан, у листопаді — вишивальниця і поетеса Ірина Сенік, у грудні — епідеміолог зі Скадовська Лідія Гук⁷⁰. Низка арештів відбулася й 1973 р.

Покарання, які за вказівками КПСС-КГБ застосовували суди до обвинувачених на початку 1970-х рр., були суворішими за вироків 1965—1966 рр. До того ж, при повторних присудах політв'язнів оголошували особливо небезпечними державними злочинцями-рецидивістами й відправляли до концтаборів найтяжчого — особливого режиму, названого в'язнями таборами смерті. Саме в такому концтаборі ВС-389/36-1 у с. Кучино Пермської області були доведені до смерті Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус та інші. Найсуворішим з-поміж в'язниць був режим у Владимирській тюрмі. Власне, за вироків 1972—1973 рр. більшість заарештованих були засуджені на 8—12 років позбавлення волі у в'язницях і таборах суворого й особливого режимів та на максимальний 5-річний термін заслання. Окремі з них мали ще

⁶⁹ Арешти і обшуки // Український вісник. — Вип. 6. — С. 7—11.

⁷⁰ Див.: Зайцев Ю. Політична опозиція // Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. — Вид. 4-те. — Львів: Світ, 2003. — С. 374—375.

більші реченці. До прикладу, Д. Шумук, І. Гель та В. Дяк — по 15 років, а Богдан Чуйко зі Стрия — 20⁷¹.

Участь вищого партійного керівництва України в репресіях щодо інакодумців промовисто засвідчують таємні рапорти правоохоронних інституцій про виконання доручень ЦК. Наприклад, міністр юстиції УРСР В. Зайчук 3 квітня 1973 р. доповів ЦК КПУ про закінчення розгляду справи Надії Світличної: «У судовому засіданні встановлено, що Світлична на протязі 1964—1972 років на ґрунті націоналістичних переконань з метою підризу і ослаблення Радянської влади зберігала, розмножувала і розповсюджувала антирадянську за змістом літературу, в якій зводяться наклепи на радянський державний і суспільний лад. [Формулювання переписано з Кримінального кодексу. — Ю.З.] Суд визнав Світличну винною в скоєнні злочину, передбаченому ч. 1 ст. 62 КК УРСР. При обранні міри покарання суд врахував, що вона мати-одиначка, на своєму утриманні має трирічну дитину, у скоєному злочині розкаюється, і засудив її до 4 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму. Судовий процес пройшов організовано»⁷².

Не завдаючи собі зайвого клопоту з конкретизацією інкримінованих підсудним правопорушень, міністр писав їх за трафаретом, зрідка додаючи якусь особливу провину. Так, в інформації про суд над В. Чорноволом 16 квітня 1973 р. зазначалося, що «з початку 1970 року по травень 1971 року брав участь [редакторства так і не змогли довести — Ю.З.] у виданні нелегального так званого “журналу” “Український вісник”, який є антирадянським виданням, спрямованим проти радянського державного та суспільного ладу, дружби радянських народів». Засуд — 6 років виправно-трудової колонії суворого режиму із засланням на 3 роки⁷³.

Дещо докладніше про ті ж самі судові процеси доповідав особисто В. Щербицькому Прокурор УРСР Ф. Глух. 28 квітня 1973 р. він констатував, що під час засідання Київського обласного суду

⁷¹ Генеральний погром // *Український вісник*. — Вип. 7—8. — С. 125—127; Сусленський Я. Шлях українського націоналіста // *Острівки приязні: Збірник спогадів і статей про українсько-жидівські стосунки*. — Мюнхен: Українське видавництво, 1983. — С. 48—58.

⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 877. — Арк. 74.

⁷³ Там само. — Арк. 53.

19—27 квітня 1973 р. у справі з обвинувачення І. Світличного було встановлено, що він впродовж 10 років «виготовляв, отримував з-за кордону, зберігав та розмножував ворожу літературу..., заохочував інших осіб до написання антирадянських і наклепницьких документів..., редагував документи такого спрямування, організовував розмноження та передрук цих документів, сприяв їх розповсюдженню..., підтримував зв'язок з іноземцями, передавав їм літературу антирадянського змісту, інформував про осіб, які засуджені за антирадянську діяльність, та одержував від іноземців гроші для передачі сім'ям засуджених». За «скоєне» суд визначив Світличному максимальну міру покарання — 7 років позбавлення волі в колонії суворого режиму та 5 років заслання⁷⁴.

Внаслідок потужних репресивних акцій середини 1960-х — початку 1970-х рр. владі вдалося загальмувати виготовлення й поширення самвидаву. Водночас у цей період відбувся перехід опозиційного руху на нову, якісно вищу сходинку: від національно-культурницького до суспільно-політичного опору комуністичному режиму. Обшуки, арешти, суди й тривалі невірні реченні не зламали волі опозиційної інтелігенції до осягнення державності, суверенітету й демократичного устрою України. Гідною непо корою в концтаборах, передачею за межі «залізної завіси» своїх програмних ідей і безкомпромісною боротьбою після повернення у «велику зону» під назвою ССРСР вона сприяла вкоріненню самостійницьких прагнень у широких громадських колах, що, зрештою, забезпечило на зламі 1990-х рр. здійснення багаторічної мрії багатьох жертвних поколінь українців.

⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 877. — Арк. 78—79.

Іван Патриляк

*кандидат історичних наук,
доцент, директор Музею історії
Київського національного
університету ім. Т. Шевченка*

СПРОБА ВМІСТИТИ ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ У МАЛІЙ ФОРМУЛІ

РЕЦЕНЗІЯ НА:

Franziska Bruder. «Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929—1948. — Berlin: Metropol, 2007. — 299 s.

Patryliak Ivan

ATTEMPT TO INPUT BIG HISTORY INTO SMALL FORMULA
review: Franziska Bruder "Win the statehood for Ukraine or die for it!" The Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). 1929 – 1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 s.

Свого часу видатний американський учений Едвард Саїд влучно зауважив: «Звернення до минулого — одна з найпотужніших стратегій інтерпретації теперішнього. Їх породжує не лише незгода стосовно того, що було в минулому і чим було минуле, а радше непевність стосовно того, чи минуле насправді минуло, завершилося, пройшло, чи триває — хоч, мабуть, і в інших формах. Ця проблема стимулює різноманітні дискусії про впливи, провину й оцінки, про теперішні обставини і майбутні пріоритети»¹. Саме так — інтерпретувати теперішнє через минуле — спробувала в

¹ Саїд Е. *Культура й імперіалізм*. — К.: Критика, 2007. — С. 37.

своїй праці про український визвольний рух німецька дослідниця Франциска Брудер. На превеликий жаль, ця спроба вилася у намагання втиснути велетенську, складну і багатогранну історію в маленьку ідеологічну формулу, окресливши антиколоніальну боротьбу поневоленої нації на сході Європи зрозумілими західноєвропейському читачу висловами про «фашизм», «антисемітизм», «антикомунізм» і «антиполонізм» українців.

Читаючи твір Ф. Брудер, неодноразово ловиш себе на думці про те, що нинішні західні європейці розуміють Східну Європу не більше, ніж розуміли її західноєвропейські мандрівники епохи Просвітництва². Сьогодні, як і тоді, західні європейці намагаються оперувати своїми поняттями про варварство і цивілізованість, про справедливість і злочин стосовно народів, які мають цілковито інший історичний досвід. Таке намагання зрозуміти Східну Європу з допомогою західноєвропейського інструментарію черговий раз призвело до невірної тлумачення тих процесів, які відбувалися в незбагненному для наших західних сусідів регіоні Європи. Тож давайте розглянемо все по черзі...

Насамперед, підкреслимо, що монографія Ф. Брудер була ще перед публікацією захищена в якості дисертації на здобуття ступеня Ph.D. у Центрі дослідження антисемітизму Берлінського технічного університету³. Вона отримала позитивні відгуки в Німеччині, але, водночас, цілком негативний відгук від російського дослідника Александра Гогун, який також довгі роки працює в Німеччині і є одним з найкращих сучасних спеціалістів з історії ОУН та УПА⁴.

Одразу ж хочеться відзначити, що дисертація із подібним формулюванням назви, хронологічними рамками і якістю викладеного матеріалу ніколи б не була допущена до захисту в жодній поважній науковій установі України, її відправили б на доопрацювання ще на стадії попереднього обговорення. Проте, коли звернути увагу на установу, де відбувався захист, стає зрозумілим, що основною ме-

² Вульф Л. *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. — К.: Критика, 2009. — 592 с.

³ Гогун А. Рец. на.: *Franziska Bruder «Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929–1948*. — Berlin: Metropol, 2007. — 299 s. Франциска Брудер «Здобути українську державу або загинути в боротьбі за неї!» *Організація Українських Націоналістів (ОУН). 1929-1948*. — Берлін: Метрополь, 2007. — 299 с. // *Український історичний журнал*. — 2009. — № 4. — С. 222.

⁴ Гогун А. Рец. на.: *Franziska Bruder...* — С. 222–225.

тою дослідження Ф. Брудер було не об'єктивно розібратися у важких перипетіях української історії, а лише підібрати вдалі факти для обґрунтування звинувачень ОУН (і всього українського визвольного руху) в антисемітизмі й фашизмі. Така позиція надзвичайно вигідна для Німеччини, і в сучасній німецькій історіографії Другої світової війни прослідковується чітка тенденція до того, щоб перемістити значну частину відповідальності за геноцид євреїв, який здійснювали німецькі націонал-соціалісти в окупованій Східній Європі, на місцеві народи (українців, литовців, білорусів, латишів тощо).

Взявши до рук монографію Ф. Брудер, спершу тишишся використанням великої кількості архівів (аж 18) Німеччини, Польщі та України, однак невдовзі, докладніше розглянувши, які документи використано, починаєш дещо розчаровуватися через використання авторкою вигідних для її концепції документів та ігнорування тих документів, які в цю концепцію не вписуються. Ще більше здивування викликає використана література. Авторка спирається майже винятково на доробок польської та німецької історіографії. Сучасна українська історіографія практично повністю проігнорована. Дослідниця не використала серйозних монографічних досліджень Анатолія Кентія, Юрія Киричука, Олександра Лисенка, Володимира Дзюбака, Володимира В'ятровича, Ігоря Марчука, Анатолія Русначенка тощо. Більше того, не було використано основної монографії польського вченого Гжегожа Мотики «Українська партизанка», польського вченого Романа Висоцького «Організація Українських Націоналістів в Польщі», російського вченого Александра Гогуна «Українські повстанці між Гітлером і Сталініним» тощо.

Таке неуважне ставлення до опрацювання доробку попередників виглядає закономірним, якщо взяти до уваги те, що Ф. Брудер (судячи зі вступу до книги) зацікавилася проблематикою історії ОУН і УПА після Помаранчевої революції, тобто на зламі 2004—2005 рр., а вже в травні 2006 р. (за зізнанням авторки) закінчила працю і через рік «вистрілила» комплексною монографією, яка, цілком зрозуміло, вийшла побідною на недопечений пиріжок із сумнівної якості начинкою.

На початку читання праці дивують заявлені хронологічні рамки. Жодних серйозних обґрунтувань верхній хронологічній межі авторка не надала. Складається враження, що Ф. Брудер, спираючись у своєму дослідженні на польську літературу та джерела, об-

межила активність українського збройного опору 1948 р. через те, що на території етнічних українських земель у повоєнній Польщі (після вигнання звідти українців у 1946—1947 рр.) українське підпілля і справді було практично повністю ліквідоване в 1948 р. Але ж була ще підсоветська Україна, де до 1949 р. діяла структура УПА, а від 1949 до 1954 рр. організоване й централізоване збройне підпілля ОУН, до 1956 р. — окремі районні та надрайонні проводи ОУН і, врешті-решт, до 1960 р. — поодинокі розрізнені збройні групи ОУН чи підпільники-одинаки.

Не менш дивною виглядає структура роботи. Авторка вибрала шаблонний підхід до викладу матеріалів. Розділивши весь період дослідження за хронологічним принципом, Ф. Брудер у кожному розділі виділила по чотири стандартні підрозділи: «Історичне тло — ситуативні чинники»; «Політичні цілі і політико-ідеологічні відправні точки»; «Мобілізуючі структури»; «Стратегії дій». До кожного підрозділу в кінці подається коротеньке «Резюме», яке являє собою стислий переказ викладеного в підрозділі матеріалу. Досліджуваний 20-річний період в історії України та Європи був настільки різноманітним, що втискування матеріалу в однакову змістову структуру виглядає щонайменше штучним.

Будь-який історик, переглядаючи зміст праці, одразу ж зауважить заангажованість дослідниці. Ф. Брудер вже в самих назвах до розділів і підрозділів книжки накидає читачеві певні готові формули, хоча насправді, за логікою жанру, вона мала б своїм дослідженням переконливо довести ту чи іншу тезу. Наприклад, назви «ОУН-Б в злуці з націонал-соціалістами»; «Змовницький проєкт “проголошення держави”»; «Напади і вбивства восени 1939 р.»; «Єврейські погроми, здійснені українською національною міліцією»; «Участь батальйону “Нахтігаль” у погромах»; «Позиція ОУН-УПА проти євреїв» роблять подальше читання книги уже нецікавим. Адже ми й так знаємо позицію авторки, розуміємо, що вона, спираючись на вигідні їй документи, буде доводити викладені в змісті тези. Подібний стиль писання недопустимий для наукового дослідження.

Аналізуючи основний текст праці Ф. Брудер, вважаємо за необхідне зупинитися на деяких моментах. Уже зі «Вступу» видно, як дослідниця ставиться до фактів, які для істориків відіграють, як відомо, не останню роль у їхньому ремеслі. На с. 9 Ф. Брудер пише про мітинги опозиції в листопаді — грудні 2004 р., які проходи-

ли за «крижаної температури», хоча відомо, що тоді температура коливалася від +3 до -5 градусів за Цельсієм і тодішня зима не йшла в жодне порівняння із зимою 2009—2010 рр. Таке вільне ставлення до очевидних і загальновідомих фактів одразу ж породжує недовіру до авторки. Виникає питання, що ж вона напише про події, свідків яких лишилося мало, якщо про події, про які пам'ятають мільйони людей, пишеться з такою неточністю.

Далі у «Вступі» авторка робить нові «відкриття». Наприклад, вважає, що тільки після Помаранчевих подій стало зрозуміло, що «Україна складається з регіонів, різних, як у політичному, так і в соціальному плані», а в плані історичному цей поділ «походить з позиціонування під час Другої світової війни щодо українських націоналістів і Радянського Союзу» (с. 9). Взагалі-то, всім і до 2004 р. було абсолютно зрозуміло, що Україна складається з різних регіонів і що ці регіони мають різну соціальну структуру і політичні вподобання. І Друга світова війна тут ні до чого, ставлення до СРСР і ООН в роки війни було зумовлене тими етнічними змінами, які відбувалися на південному сході та у великих містах України з кінця XVIII ст. Дослідниця, яка взялася вивчати таку складну тематику, як історія українського визвольного руху, мала би ознайомитися з елементарними фактами з історії України. А ці факти говорять про те, що після втрати української автономії росіяни отримали нічим не обмежене право заселятися в українських містах, а оскільки життя в Україні виглядало доволі комфортним, дуже швидко українські міста наповнилися російським елементом. Також з виходом Російської імперії до Чорного та Азовського морів на території, де раніше жили лише кочові татари і осілі українські козаки-хлібороби, поруч з українськими селянами імперською владою були завезені німецькі, сербські, румунські, албанські, болгарські, грецькі колоністи, а російськими поміщиками — цілі села російських селян в район Миколаєва, Херсона, Маріуполя, Бердянська, Криму. Після скасування кріпацтва 1861 р., коли в Російській імперії почався швидкий розвиток промисловості, південний схід України, через відкриття там великих покладів вугілля та залізної руди, став «Меккою» для пролетаріату всієї імперії, тому основна маса пролетаріату на території України знов-таки формувалася з росіян, поросійщених євреїв, греків, болгар, сербів та українців. Таким чином, уже на

початок ХХ ст. в південно-східному регіоні України витворився поважний відсоток етнічно неукраїнського населення, до якого додавалося також повністю культурно, мовно і ментально зросійщене українське населення. В роки Української революції і боротьби за незалежність українська влада вже мала проблему із нелояльністю до неї великих міст і промислових центрів, у яких домінувало російське або зросійщене населення, яке не бачило свого майбутнього окремо від Росії. Після сталінського терору проти української інтелігенції в містах, проти українського селянства і, врешті-решт, після голоду-геноциду українці майже на половині території України перетворилися на залякану, затюкану, неосвічену селянську масу, яка не могла бути визначальним чинником політичного життя України. Тому в роки Другої світової війни прихильне ставлення мешканців великих міст і промислових центрів України, а також частини російського або зросійщеного селянства до ССРСР зовсім не було несподіванкою після трагічної історії України попередніх століть.

Далі Ф. Брудер у «Вступі» називає український націоналізм націоналізмом «західноукраїнського походження» (с. 9). Однак і тут є неточність, бо націоналізм в Україні як ідеологія був сформований вихідцями зі Східної України. Микола Міхновський, Дмитро Донцов, Микола Сціборський не були галичанами, тому коректніше було б говорити про те, що в умовах большевицького тоталітарного режиму ідеологія українського націоналізму (як і лібералізму, консерватизму, соціалізму чи монархізму) не могла розвиватися, а тому розвивалася лише за межами ССРСР і повернулася на схід і в центр України лише з німецькою окупацією. Безумовно, український націоналізм будь-якого походження не міг бути популярним ні в 1940-х рр., ні зараз у середовищі неукраїнців і зросійщених українців у великих містах та промислових центрах сходу і півдня України, як не міг би бути популярним німецький націоналізм серед французів, а польський серед чехів. Чомусь шановна дослідниця не бажає згадувати про ці всі зрозумілі речі.

У тому ж «Вступі» є ще ціла низка відвертих неточностей (на кшталт того, що УПА була «воєнним крилом ОУН», що ОУН в міжвоєнний період була «головним політичним фактором влади в Західній Україні», що ОУН виступила «каталізатором і співучасником злочинів у єврейських погромах», що «ОУН і УПА й досі

являє собою головний вихідний пункт у процесі творення української нації» тощо), але їхній аналіз потребував би окремої рецензії. Проте деякі фрагменти «Вступу» виказують настільки кричущу заангажованість і некомпетентність дослідниці, що їх необхідно докладніше проаналізувати.

Наприклад, вражає рівень «розуміння» авторкою сучасної української історіографії. Зокрема, на с. 14 Ф. Брудер зарахувала київського професора Володимира Сергійчука до когорти тих, хто вважає «ОУН і УПА нацистськими колаборантами» (!!!). Схоже, Володимир Іванович буде дуже здивований своїм новим амплуа. На наступній сторінці Ф. Брудер вважає, що в українській історіографії панує тенденція, за якої в працях про українсько-єврейські стосунки намагаються закріпити за українцями «статус жертви» і «відповідальність євреїв за злочини НКВД». Така позиція викликає запитання: чому українці не можуть бути в ролі жертви? Чи за нами навіки зарезервована роль ката? А за євреями роль одвічної жертви? І чи ці ролі не можуть в різні історичні періоди змінюватися? Куди подітися від непомірно високої репрезентації євреїв у каральних органах ССРСР в 1920—1930-х рр., саме тоді, коли українська інтелігенція, військова еліта, селянство знищувалися тими самими радянськими каральними органами? Російські большевики робили справу геноциду українського народу в тому числі й руками євреїв, і це історичний факт. То що, нам не згадувати про цей факт, якщо ми справді хочемо збагнути трагедію українського єврейства в роки гітлерівської окупації України? Чи той факт, що євреїв знищували нацисти в роки Другої світової війни (в тому числі знищували й руками українців) дарує всьому єврейському народові індульгенцію за злочини, які його представники чинили до 1939 і після 1945 рр.?

Про нерозуміння авторкою процесів, які відбувалися в Україні в першій половині ХХ ст., свідчить також її спроба на с. 66—67 зобразити ОУН як традиційну фашистську партію, притаманну Європі 1930-х рр. Головним аргументом є антипарламентаризм оунівців, що, на думку Ф. Брудер, свідчить про їх прагнення захопити владу. Проте несприйняття українськими націоналістами парламентської демократії було прямим наслідком того, що в роки боротьби за незалежність у 1917—1921 рр. українська парламентська демократія не змогла забезпечити створення стійкої

української державності. Українці програли війну за незалежність большевикам і Польщі Юзефа Пілсудського. Обидва режими не вирізнялися надмірною пошаною до парламентаризму. Тому молоді покоління українців намагалося їх наслідувати як рухи, що успішно змогли втримати створені ними держави. Націоналісти боялися парламентаризму на початковій стадії існування української держави не тому, що боялися втратити владу в цій державі, а тому, що боялися втратити саму державу. На жаль, український історичний досвід (про який мало знає Ф. Брудер) свідчить про те, що боротьба за владу в Україні у 90% випадках призводила до руйнування самої держави. Не захоплення влади було основним для ОУН (і тут порівняння її з правими рухами народів, що мали власні держави, зовсім некоректне), а здобуття і утримання незалежності України будь-якою ціною. Нація і її держава були для націоналістів тією метою, яка виправдовувала будь-які засоби. До цього можна ставитися по-різному, вважаючи, що ціна, яку націоналісти готові були платити за здобуття незалежності, була непомерно високою, але очевидним є той факт, що ті нації, які мали в ХХ ст. власні держави, які в 1918 р. зуміли відділитися від большевицької імперії і втримати свою незалежність (як фіни, поляки, латиші, естонці, литовці), заплатили незмірно нижчу ціну за свою свободу, ніж українці за її відсутність.

Не менш ясным на помилки і заангажовані твердження є розділ про історію ОУН в 1929—1939 рр. (с. 27—113). Розділ починається епіграфом із твору Ерика Гобсбаума про фашистів як «революціонерів контрреволюції», що, на наше переконання, є намаганням штучно притягнути фашизм до українського націоналізму і накинати читачеві думку про тотожність двох рухів і двох ідеологій.

Авторку на сторінках другого розділу продовжувала переслідувати неухважність до деталей. Скажімо, на с. 27 вона на десять днів прискорила проголошення незалежності УНР, датувавши його 12 січня 1918 р. Через дві сторінки Ф. Брудер в одному абзаці стверджує, що Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) з'явилося на світ восени 1936 р., а в іншому — що в 1925 р. (с. 29). Інформація про створення ОУН у 1929 р. (с. 32—33) буквально нафарширована неточностями і помилками. Ф. Брудер вважає, що на Віденський конгрес зібралися делегати від «усіх

західноукраїнських націоналістичних студентських угруповань і представники військової формації УВО». Насправді, як відомо, на зібранні були представники п'яти націоналістичних структур — Української військової організації, Легії українських націоналістів, Спілки української націоналістичної молоді, Груп української націоналістичної молоді і Союзу українських націоналістів у Німеччині. Загалом на Конгрес зібралось 30 (або 31) осіб (28 делегатів і 2 або 3 гостей)⁵. 15 учасників Конгресу були уродженцями Галичини, 13 — Наддніпрянської України або інших регіонів колишньої Російської імперії. Двоє гостей були уродженцями Галичини, один — підросійської України. 25 делегатів представляли еміграцію, 3 прибули з підпольської України. Учасниками Першого Конгресу були: члени ПУН — Євген Коновалець (Берлін), Дмитро Андрієвський (Брюссель), Юліян Вассиян (Прага), Володимир Мартинець (Прага), Микола Сціборський (Париж); представники УВО — Ярослав Барановський (Львів), Євген Зиблікевич (Перемишль), Олександр Згорлякевич і Андрій Федина (Данциг), Микола Капустянський (Париж), Ріко Ярій (Берлін); представники ЛУН — Михайло Антоненко (Париж), Василь Виноградник (Подебради), Микола Вікул (Прага), Ярослав Герасимович (Подебради), Дмитро Демчук (Прага), Максим Загривний (Прага), Леонід Костарів (Прага), Яків Моралевич (Подебради), Теофіл Пасічник-Тарнавський (Подебради), Юрій Руденко (Прага); представники ГУНМ — Олесь Бабій (Прага), Осип Бойдуник (Прага); представники СУНМ — Степан Ленкавський і Степан Охримович (Львів); представник СУНН — Петро Кожевників (Берлін); незалежні націоналісти — Макар Кушнір (Женева), Зенон Пелен-

⁵ П. Мірчук вказує на 32 учасників Конгресу — 30 делегатів і 2 гостей. Проте він помилково двічі зараховує С. Охримовича (під власним прізвищем і псевдонімом «Володимир Арсенич»). Також П. Мірчук називає І. Малька делегатом, тоді як він мав статус гостя від ЛУН (див. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. Видання третє, доповнене. — К., 2007. — С. 74). Р. Висоцький вказує на 30 присутніх, а нижче перераховує 27 делегатів і 3 гостей. Але він також невірно двічі зараховує до делегатів С. Охримовича, але пропускає О. Бойдуника і Р. Ярого (Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. Geneza, struktura, program, ideologia. — Lublin, 2003. — S. 90—91). Також сучасні вчені ставлять під сумнів участь у Конгресі в якості гостя Івана Кедрина-Рудницького (Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. Видання третє, доповнене / Примітки. — С. 470). Тобто реально мали бути присутні 28 делегатів і двоє або троє гостей, залежно від того, чи був на конгресі І. Кедрин-Рудницький.

ський (Берлін). Статус гостей Конгресу отримали Кіндрат Плохий (полковник, емігрант із Кубані) й член УНДО, співробітник газети «Діло» Іван Кедрин-Рудницький, гість від ЛУН — Іван Малько (Прага). На Конгрес не змогли прибути запрошені Богдан Кравців (через арешт польською поліцією) та Євген Онацький (через хворобу)⁶.

Як бачимо, на Віденському конгресі зовсім не було «усіх західноукраїнських націоналістичних студентських угруповань», а лише представники СУНМ із західноукраїнських земель, інші «студентські угруповання» були еміграційними.

Цікаво, що Ф. Брудер, посилаючись на документи польської розвідки, вказала, що 6 учасників Віденського конгресу встановити не вдалося, але, за припущеннями поляків, вони мали бути «німецькими військовими» (с. 32). Дивна позиція дослідниці. Навіщо було брати документи польської розвідки, щоб встановити імена учасників націоналістичного з'їзду, якщо вони давно опубліковані й відомі з відкритих українських джерел?

Аналізуючи програму ОУН, Ф. Брудер, вказуючи на бажання націоналістів побудувати майбутній представницький орган на основі репрезентації організованих суспільних груп, проводить спритні паралелі з «фашизмом а ля Муссоліні» (с. 33). Змушений авторку розчарувати. Ідеї «парламенту», в якому будуть представлені делегати від суспільних прошарків, існували в Україні ще за часів гетьманів Івана Виговського, Пилипа Орлика та Кирила Розумовського. Подібні ідеї також висував і «батько» українського націоналізму М. Міхновський ще на початку ХХ ст., коли майбутній дуче Муссоліні був соціалістом і журналістом.

Так само «фашизм» бачить Ф. Брудер у прагненні ОУН протиставитися всім партійним і класовим угрупованням (с. 33). Насправді ж подібні ідеї задовго до фашизму формулювали всі національно-визвольні рухи. Жоден національно-визвольний рух не

⁶ Докладніше див.: Мірчук П. *Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. Видання третє, доповнене.* — К., 2007; *Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. Geneza, struktura, program, ideologia.* — Lublin, 2003; *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський.* — Львів: НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника; Центр досліджень визвольного руху, 2006; *Документи і матеріали з історії Організації Українських націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін.* — Т. 1. 1927-1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005.

вівся під гаслами боротьби за інтереси лише одного класу чи суспільного прошарку. Авторка свідомо змішує поняття фашизму і націоналізму поневолених націй. Фашизм був політичним рухом у межах державних націй, який боровся за владу під гаслами понадпартійних інтересів. Націоналізм поневолених націй боровся за збереження своїх уярмлених націй від асиміляції шляхом здобуття для них держав. Цілком логічно, що він боровся під загальнонаціональними, понадкласовими гаслами. Крім того, українці мали гіркий досвід 1917—1921 рр., коли соціальними гаслами було розбурхане море революції, яке потопило національну державність.

Очевидно, український націоналізм більш успішно можна порівнювати не з італійським фашизмом, а з сіонізмом, рухом «вільних греків», сербським рухом «Млада Босна», польськими ендеками, Внутрішньомакедонською революційною організацією тощо, проте Ф. Брудер вперто прирівнює ОУН винятково до фашизму.

На с. 35 Ф. Брудер цілковито відмовила українцям у можливості бути оригінальними: «У принципі українські націоналісти тільки тому не називалися фашистами, бо прагнули підкреслити “своєрідність” власного націоналізму. Український націоналізм мав бути чимось “цілком особливим”, мусив мати власні витоки і просто не міг бути фашизмом, інакше він уславився б як чиста імітація. Тому Сціборський утнув штуку і витворив власний термін “Націократія”». Фактично, авторка у чисто нацистській традиції закинула українцям розумову недорозвинутість і нездатність творити щось власне, а милостиво дозволяє українцям обмежуватися лише імітацією.

Насмикавши цитат із праць окремих членів ОУН, які не були програмними документами Організації, авторка монографії впевнено «доводить» зоологічний антипольцизм та антисемітизм ОУН, його клерикалізм тощо (с. 38—48). Дослідниця, яка ніколи не відчувала на собі національного гніту та іноземної окупації, навіть не спробувала зрозуміти, за що оунівці ненавиділи польську державу, чому вважали євреїв поплічниками большевиків, чому вони боролися проти тиску польського костелу тощо. Натомість вона вперто нагнітає абсолютний абсурд про те, що ОУН визначала зовнішніх ворогів за «етнічними критеріями». Хоча головним був не національний критерій, а ставлення людини до ідеї української держави. Якщо поляк, єврей, чех чи німець підтримував боротьбу

українців за створення власної держави на тих землях, де українці становили етнічну більшість, ніхто його не рухав. Більше того, відомі факти, коли такі лояльно налаштовані до української боротьби представники національних менши включалися в український визвольний рух.

Щоб обґрунтувати свої недолугі тези, дослідниця навмисно перекидає відоме гасло М. Міхновського «Україна для українців» і подає його як «Україна лише для українців» (с. 44), хоча Міхновський і його ідейні послідовники ніколи такого не говорили. Відомо, що Міхновський мав на увазі, що влада в Україні має належати українському народові, а не народам-окупантам, і це типове гасло всіх національно-визвольних і антиколоніальних рухів у світі. Ф. Брудер гасла ОУН про вигнання польських окупантів лукаво прирівнює до ідеї «вигнання всіх поляків» (с. 49), маніпулюючи таким чином свідомістю читачів. Жоден офіційний документ ОУН не містив гасла про вигнання всіх поляків. Йшлося про те, що польська держава має бути на польських етнічних землях, а західноукраїнські поляки, які не сприймають української держави, повинні її покинути. Якщо ж ці поляки лояльно ставилися до українських національних прагнень, готові були інтегруватися до українського суспільства, їх ніхто не збирався знищувати чи виганяти. Інша річ, що абсолютна більшість західноукраїнських поляків бажали будувати польську державу на землях, де вони були етнічною меншістю, відтак ОУН не могла з ними не боротися, бо вони ставали на перепоні права українців на самовизначення на власних етнічних та історичних територіях.

Чимало сфальшованих даних міститься в підрозділі 2.3. «Мобілізаційні структури» рецензованої монографії. Зокрема, авторка стверджує, начебто всі члени ОУН «були винятково українського походження» (с. 52), хоча загальновідомо, що навіть деякі керівники ОУН мали неукраїнське коріння. Є. Коновалець мав матір польку, Р. Ярій — суміш чеха з поляком, а його дружина була із єврейської родини тощо.

Не витримує критики теза Ф. Брудер про те, що переховування зброї і підпільної літератури в Українському Академічному домі, а не на приватних помешканнях свідчить про недостатню підтримку українцями ОУН в 1930-х рр. (с. 53). Але ж залучення приватних осіб до підпільної революційної діяльності потребува-

ло, по-перше, автоматичного розширення лав ОУН, революційна конспіративна організація не могла бути надто масовою; по-друге, це наражало цілі родини на репресії з боку польської влади, тому намагалися тримати всі нелегальні речі в гуртожитках.

На с. 56. Ф. Брудер пише, що під впливом Романа Шухевича, який загинув у віці 43 років, український націоналістичний рух перебував впродовж 27 років. Виходить, що Р. Шухевич був авторитетним членом УВО уже з 16 (!) років.

Варшавський процес 1935 р. авторка називає процесом над ОУН-УВО (с. 57), хоча УВО на той момент уже давно розчинилася в структурах ОУН. Також вона відверто перебільшує значення переговорів ОУН з німецьким командуванням в 1944 р. у справі звільнення Степана Бандери з німецького ув'язнення (с. 57). Відомо, що спорадичні переговори між керівництвом підпілля та німецькими військовими і поліцейськими чинниками велися від початку 1944 до початку 1945 р., але звільнили українських політичних в'язнів лише восени 1944 р., коли німецький вермахт був уже вибитий з території України, німці не мали якогось серйозного впливу на ситуацію в Україні і бажали продемонструвати запізнілу «добру волю», відпустивши С. Бандеру та інших націоналістів із концтаборів, наївно сподіваючись, що у вдячність за це Бандера схилить своїх послідовників до співпраці з Німеччиною. Проте насправді Бандера тоді відмовився брати участь у німецьких проєктах зі створення всіляких «національних комітетів» і втік з-під нагляду поліції.

Цілком екстравагантно виглядає твердження авторки про те, що онук С. Бандери, Степан Бандера (молодший), сьогодні намагається «відвоювати собі місце в націоналістичному русі Західної України» (с. 57). Кожен, хто особисто знає онука провідника ОУН, прочитавши таке твердження, може лише посміхнутися. Степан не належить до політичних партій чи рухів, є журналістом і живе здебільшого в Києві, а не в Західній Україні, ведучи цілком приватний спосіб життя.

При читанні книги Ф. Брудер часом складається враження, що вона сама її не перечитувала після написання. Наприклад, на с. 59 авторка цілком слушно пише, що головними місцями концентрації провідних членів ОУН в еміграції були Прага, Рим, Париж, Берлін. Але тут же додає, що головну роль відіграла Німеччина,

де в 1922—1929 рр. мешкав Є. Коновалець. Вибачайте, але ж ОУН тільки була організована в 1929 р., і після її організації Коновалець Німеччину покинув! Яке відношення має проживання Коновальця перед 1929 р. до впливу Німеччини на ОУН у 1930-х рр.? Виглядає, що єдиним логічним поясненням подібного твердження Ф. Брудер є її нездоланне прагнення «прив'язати» ОУН до Німеччини.

Ще більше дивує те, що дослідниця, яка в назву своєї книги винесла слова націоналістичного декалогу: «Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї», постійно нагадує, що ОУН «мала за вищу мету насильницьке захоплення влади» (с. 63). Виникає питання: де вона її хотіла захопити? В Польщі чи, може, в ССРСР? Щоб захопити владу в якійсь державі, потрібно цю державу мати. Тому головною метою ОУН було здобуття української держави, а вже потім велася мова про встановлення в ній влади, підконтрольної ОУН на перехідний період (на час революції та державного закріплення). Авторка, скоріш за все, сама розуміє, що вона ставить воза попереду коня, але постійно виносить питання «насильного захоплення влади» на передній план, щоб «підтягнути» ОУН до стандартів західноєвропейського фашизму.

Бажаючи якнайтісніше приліпити ОУН до фашизму, дослідниця навіть наводить дані польської розвідки про те, що в навчальних закладах італійської армії вчиться аж 30 оунівців (с. 64). По-перше, ці дані польської розвідки досі не знайшли достовірного підтвердження, а по-друге, декілька оунівців, які проходили військовий вишкіл на території Італії, навчалися в таборах хорватських усташів, а не італійських фашистів. Нарешті, по-третє, набагато більше бойовиків УВО й ОУН проходили військову підготовку на території Литви, але про це авторка не пише, мабуть, тому що Литва не була фашистською державою.

Розглядаючи союзницьку політику ОУН (с. 68—75), авторка монографії буквально засипає читача звинуваченнями оунівців у контактах з Німеччиною, не намагаючись зрозуміти характер та природу цих контактів. Цілком очевидно, що для реалізації головної мети українських націоналістів — створення української держави — потрібно було зруйнувати існуючий тоді в Європі політичний устрій. Зруйнувати його хотіли тільки ті держави, які були незадоволені результатами Першої світової війни. Головним

невдоволеним була Німеччина. Отже, Німеччина була першим природним союзником українського державницького руху. Проте левову частку своєї допомоги вона надавала не ОУН, а гетьманському рухові, виходячи з того, що Українська Держава Павла Скоропадського була в 1918 р. союзною Німеччині. ОУН шукала підтримки Німеччини, як і підтримки з боку будь-яких інших зацікавлених «вирішенням української проблеми» держав, але ця підтримка ніколи не була вирішальною. Жодна держава не надавала ОУН такої масштабної допомоги, як, скажімо, ССРСР надавав комуністичним рухам у світі чи США афганським моджахедам у 1979—1989 рр. Безперечно, що ОУН контактувала з Німеччиною, Литвою, Британією майже винятково через спецслужби або через приватних посередників, бо жодна держава ніколи не контактує з революційними рухами, які руйнують сусідні держави, відверто. Тобто в практиці міжнародних контактів оунівців не було нічого такого, що виглядало б якось екстраординарно і відрізняло б ОУН від інших національно-визвольних, революційних, підпільних рухів ХХ ст. Сподівання ОУН на Німеччину як руйнівника існуючого устрою в Європі були пов'язані не з тим, що в Німеччині з 1933 р. запанувала ідеологія нацизму, а винятково із реваншистськими настроями німців. ОУН, а перед тим УВО, контактувала також і з республіканською Німеччиною, була б Німеччина монархічною — контакти також мали б місце. Такою була логіка міжнародної розстановки сил у 1920—1930-х рр. Німеччина була єдиною в Європі потужною країною, чії лідери публічно заявляли, що підтримують ідею створення української держави. Виникає запитання: чому українські націоналісти мали б не зацікавитися контактами з такою державою? Тільки тому, що мали б передбачити, що Німеччина, розпочавши Другу світову війну, буде проводити безглузду політику винищення цивільного населення? Але ж цього ніхто не міг передбачити. Мислячій людині складно було уявити, що все, що писав і проголошував Гітлер на мітингах, справді буде втілене в життя, а не залишиться лише передвиборною риторикою.

Незліченною кількістю помилок позначений підрозділ, присвячений діяльності ОУН в 1929—1939 рр. на території Західної України (с. 77—113). Тут можна відзначити і те, що Ф. Брудер не вказала головного джерела фінансування ОУН — пожертв україн-

ської еміграції зі США і Канади; й те, що вона традиційно звинувачує ОУН у надмірній жорсткості (наче інші антиколоніальні рухи в світі були «лагідними»); й закидає оунівцям розкол українського суспільства (хоча вони його навпаки намагалися максимально консолідувати); й звинувачує націоналістів у небажанні того, щоб українці дружили та одружувалися з євреями і таке інше. Особливо кумедно виглядають закиди Ф. Брудер щодо «спотворення» оунівцями історії. На її думку, українці мали б користуватися польським і російським баченням української історії, яке, мабуть, було «неспотвореним». Авторка у всій красі демонструє власне знання української історії, відносячи добу Гетьманщини до «праісторії» (с. 93). Неточностями і відвертими перекрученнями рясніє опис нападів оунівців на єврейські крамниці, які авторка піднесла до рангу «Акцій проти євреїв», хоча це були скоріше акції економічного захисту українського населення в рамках традиційного для Західної України кооперативного руху із його закликами купувати товари лише в українських крамницях тощо. Намагання тут притягнути за вуха паралелі з нацизмом не виглядають серйозно. Українці мали свою давню історію взаємин з євреями, аналіз якої, очевидно, було б логічно зробити дослідниці, яка хотіла б зрозуміти ставлення ОУН до євреїв.

Не менш дивним виглядає твердження авторки про те, що оунівці вбивали українців, які «відмовлялися брати участь у кампаніях організації» (с. 105). Якби так було, то в Західній Україні залишилося б мало людей, адже до акцій ОУН ніколи не залучали мільйони осіб. Убивали людей, яких оскаржували в активному колабораціонізмі з польською окупаційною владою. Така тактика є абсолютно звичною для всіх національно-визвольних і антиколоніальних рухів у світі.

Цілком побудований на донесеннях польської розвідки опис подій у Карпатській Україні (с. 106—109). Авторка навіть не зробила спроби залучити українські джерела, щоб побачити український погляд на події на Закарпатті. Дослідниці «зліпила» весь параграф із фантастичних донесень польських розвідників про те, що німецькі офіцери вишколюють Карпатську Січ, а січовики націлювалися на «боротьбу з євреями» тощо.

Свої заангажовані твердження і елементарні фактологічні помилки Ф. Брудер вповні відобразила й у третьому розділі «ОУН

чи ОУН(б) вересень 1939 — вересень 1941» (с. 113—153). Дослідниця вже на початку розділу зазначила, що Українська РСР виникла 1 листопада 1939 р. (с. 113), чим підтвердила свою «високу» історичну кваліфікацію. Опис процесів радянізації Західної України звівся до «українізації», вивезення поляків і «доносів українців на поляків та євреїв». Власне, в українській історіографії існують сотні кваліфікованих і об'єктивних праць з цього питання, тому авторка, яка взялася писати про зазначені проблеми, могла б потрудитися опрацювати й цей сегмент літератури, щоб відтворити більш-менш повну картину подій.

Надзвичайно спрощено, з масою помилок Ф. Брудер подає свою версію подій після початку німецько-радянської війни. Українці в неї, звісно, постають головними винуватцями трагедії західноукраїнського єврейства. Уже впродовж 30 червня 1941 р. у Львові начебто вбили 4 тисячі євреїв, хоча це не підтверджується ні німецькими документами, ні документами польського чи українського підпілля.

Звинувачення в антисемітизмі та колабораціонізмі переплітаються з недолугими фактологічними помилками. Наприклад, ведучи мову про розкол ОУН, дослідниця називає Коновальця «генералом», а не полковником. Його разом із Мельником записує до лав УГА, в якій вони ніколи не служили (с. 119), конференцію провідних діячів крайових структур ОУН у лютому 1940 р. Ф. Брудер плутає із Краківським Великим Збором ОУН(б) березня — квітня 1941 р. (с. 120) тощо. Описуючи модель майбутньої оунівської держави, дослідниця звертає увагу на проекти Сціборського, але поза увагою лишає постанови у справі державного будівництва, розроблені бандерівцями в Кракові навесні 1941 р. Виникає дивна ситуація: авторка намагається приписати бандерівцям мельниківські державотворчі проекти (с. 122—123).

Із задоволенням дослідниця цитує відомий документ за середину липня 1941 р., який є начебто протоколом засідання керівників ОУН(б) та окремих представників львівської інтелігенції (с. 125). Документ рясніє антисемітськими висловами. Також учена безкритично ставиться до т. зв. автобіографії Ярослава Стецька (с. 125—126), яку цитує на доказ його антисемітизму. Однак зараз українські вчені, докладно аналізуючи обидва документи, розглядають їх як відверту повоєнну радянську фальшивку, яка мала на

меті компрометувати ОУН і яких КГБ напродукувало у чималій кількості. Щодо біографії Стецька навіть уже знайдено відповідні внутрішні розпорядження КГБ за 1969 рік про її «виробництво» та використання в «міжнародних цілях».

Пишучи про похідні групи ОУН(б), дослідниця чомусь не змогла встановити прізвища усіх трьох керівників похідних груп. А тому Дмитро Мирон-‘Орлик’ залишився для неї «невідомим» (с. 128).

Дослідниця продемонструвала повне нерозуміння подій 30 червня 1941 р. Для неї проголошення державності було «смішним» (с. 133). Хотілося б почути, який більш легітимний спосіб проголошення самостійницької декларації був доступним в умовах війни? Цікаво також дізнатися, чи проголошення незалежності Ірландії, Ізраїлю, Польщі, США не видаються дослідниці такими ж кумедними? А вони ж відбувалися теж далеко не в спокійних обставинах, а під шум вистрелів.

Ф. Брудер традиційно неуважно ставиться до фактів. Зокрема, на с. 136 дослідниця пише, що «25 липня 1941 р. бандерівський провідник, Дмитро Мирон, автор “44 правил життя українського націоналіста” і з 1938 р. член КЕ, був застрелений в Києві агентом гестапо». Звісно, німецькій дослідниці можна якось пробачити те, що вона не знає, що Д. Мирон загинув 25 липня 1942 р., але ж вона мусила бодай знати, що Київ був захоплений вермахтом лише 19 вересня 1941 р., тому агент гестапо жодним чином не міг застрелити в столиці України Д. Мирона майже за два місяці до вступу туди німецьких військ!

Рівень розуміння української історії Ф. Брудер «блискуче» продемонструвала, інформуючи читачів про державну символіку проголошеної 30 червня 1941 р. Української держави: «За національний гімн ОУН(б) обрала пісню “Ще не вмерла Україна” на слова Павла Чубинського. Вибором гімну і його — звісно, давнішого тексту — ОУН(б) конкурувала з поляками, приспів національного гімну в яких звучить точнісінько так само: “Ще не згинула Польща” (“Jeszcze Polska nie zginęła”))» (с. 140—141). Складається враження, що намагання демонізувати український націоналізм у його «ненависті до Польщі» затьмарило авторці раціональне мислення, яким так славляться німці. Загальновідомо, що польський національний гімн, «мазурка Домбровського», виник ще

наприкінці XVIII ст., слова українського національного гімну написав Павло Чубинський у 60-х рр. XIX століття. Офіційно слова П. Чубинського стали національним гімном УНР у січні 1918 р., а слова мазурки Домбровського стали офіційно національним гімном Польщі у листопаді 1918 р. Те, що П. Чубинський запозичив перші слова своєї пісні у поляків, а її первісну мелодію (до мелодії Михайла Вербицького) у сербів, не було чимось новим. Відомо, що угорський та румунський національні гімни починаються однаковими словами («Вставай, мадяр» і «Вставай, румун»), гімн Британської імперії «Боже, благослови королеву» і гімн Латвії «Боже, благослови Латвію» мають подібність, монархічні гімни Сербії «Боже Правдивий, Ти, що рятуєш» і Росії «Боже, царя храни» виконуються на одну мелодію, український церковний гімн «Боже Великий, Єдиний, нам Україну храни» першими своїми словами нагадує церковний хорватський гімн «Боже, бережи Хорватію, наш дорогий дім» тощо. Але ніхто з цього не робить трагедії і не шукає в подібних речах якогось підступу і прояву якоїсь особливої ненависті чи конкуренції.

Численними фактологічними помилками, заангажованістю і препаруванням документів позначені наступні розділи монографії Ф. Брудер. Наприклад, на с. 154 дослідниця пише, що на території Німеччини в 1942 р. гестапо арештувало «7 гаданих членів ОУН(б)», хоча німецькі документи, які є в наших архівах і які також публікували професори Володимир Косик та Тарас Гунчак, спираючись на матеріали німецьких архівів, свідчать про сотні арештованих оунівців на території Німеччини і Чехії в 1942 р.

Знищити 700 тисяч євреїв Західної України в 1942 р. нацистським спецслужбам, як пише Ф. Брудер, допомогла «українська поліція, а також заснована в кінці 1942 р. воєнна рука ОУН(б), Українська Повстанська Армія» (с. 155). При тому не згадує, що польська поліція, поліція, набрана з військовополонених російських козаків та звичайних росіян своєю чергою брали участь у знищенні євреїв. Також цікаво, що наприкінці 1942 р. УПА перебувала у вельми зародковому стані, існувала тільки сільська самооборона і декілька постійно діючих сотень, фактично структура Повстанської армії, штаби і т. д. остаточно були сформовані впродовж першої половини 1943 р. Але коли авторці потрібно було

надати своїм вигадкам більшої достовірності, вона, не вагаючись, пішла на підтасовку фактів.

На тій же с. 155 дослідниця припустилася ще двох грубих помилок в датуванні, написавши, що Львів Червона армія зайняла 6 серпня 1944 р., а Ужгород — 24 жовтня, хоча насправді ці події відбулися відповідно 27 липня і 27 жовтня 1944 р. Нове «наукове відкриття» здійснила авторка на с. 157 рецензованої монографії, назвавши квітневу конференцію ОУН(б) 1942 р. «Другим Великим Конгресом». Подібними ляпами буквально рясніє весь текст книги Ф. Брудер, і щоб проаналізувати кожен з них, очевидно, слід було б написати ще одну книжку, такий собі «Анти-Брудер» (на зразок Енгельсового «Анти-Дюрінгу»). Однак, попри все, хотілося б докладніше показати українському читачеві один фрагмент, який дуже яскраво деконспірує методи заангажованої роботи авторки. Йдеться про відомий Третій Надзвичайний Великий Збір ОУН, постанови якого стали важливою віхою в діяльності ОУН і взагалі в українському національно-визвольному русі часів Другої світової війни. Ось як описує цю подію Ф. Брудер: «У серпні 1943 р. відбувся “Третій Надзвичайний Конгрес” ОУН(б), який досі тлумачиться як крок на шляху до демократизації. Цю оцінку можна знайти як в історичних документах вермахту, так і в українській історіографії та документах свідків. У своїх рішеннях ОУН(б) знову таврувала жорстоку політику розграбування, здійснювану націонал-соціалістами. При цьому всьому, вказуючи на те, що існує справжня небезпека, насамперед, нової радянської окупації, ОУН(б) туманно пояснювала, що вона успішно перейшла до стратегії збройної боротьби і нині має припасувати теоретичну програму до нової ситуації. Бандерівці відмежовувалися від “схематичного” і “догматичного” минулого, втім, не конкретизуючи ці поняття. Хоча організація відмовлялася від ладу, який спирався б на “доктринерські тези”, проте бандерівці подавали незрозумілу натуралістичну картину суспільства, яка ґрунтується на “логічних законах життя”. Організація наполягала на давніх догмах як незаперечних претензіях авангарду. Людям, які не погоджувалися на тоталітарні зазіхання на владу ОУН-УПА, вона загрожувала, що ставитиметься до них як до “дезертирів” і “національних шкідників”, а отже вбиватиме їх. Про демократизацію не було й мови» (с. 158—159).

Аби читачам легше було зрозуміти, які саме постанови Третього Великого Збору ОУН викликали міркування німецької дослідниці щодо недемократичності націоналістів, подамо розлогу цитату із самих постанов Збору:

«Звітові доповіді й дискусія виявили, що багато нових питань вирішено в роботі. Провідні кадри ОУН виявили в тому відношенні багато еластичності й політичного такту. Характеристичне при тому те, що вирішення були правильні, тобто йшли по лінії основних ідеологічних і політичних тез ОУН. Перехід до нової тактики йшов у боротьбі й був диктований не теоретичними міркуваннями, але вимогами самого життя. Практика встигла дати докази правильності цих змін. III Надзвичайний Збір ОУН прийняв до відома тактику в минулому та визнав правильним її перехід до збройних форм. Життя видвигнуло також багато питань характеру програмового. Зі справою програми зв'язано три основні питання ідеологічної натури — питання нації, суспільности й держави.

III Надзвичайний Збір ОУН бере в основу, подібно, як і всі попередні збори, живу історичну правду про незнищимість нації — найвищої органічної людської збірноти. Тому й в основу політичного ладу в світі бере національний принцип. Тривким і справедливим може бути той лад, що базується не на доктринерських тезах, але на логічних законах життя. Система вільних народів і самостійних держав — це одинока й найкраща розв'язка питання порядку в світі. Спроби упорядкувати світ на інших основах не дали ніколи позитивних результатів. Всі понаднаціональні твори — імперії виявилися завжди чинниками історичної реакції й занепаду. В імперіях завжди один народ поневолює і веде до занепаду інші народи.

Тому ОУН обстоює право всіх народів на самостійне життя у власних державах, на повний їх культурний і економічний ріст, бо тільки таким шляхом іде людство до поступу.

Борючись за визволення українського народу, ОУН організує політичну співпрацю з другими поневоленими народами вже сьогодні й буде співпрацювати з усіма вільними народами в майбутньому. Але основою цієї співпраці є тільки взаємна пошана й визнання права всіх на вільне життя. Історичну еволюцію нації в монолітну суспільність хоче ОУН прискіпити шляхом знищення всіх економічних і соціальних нерівностей. Вважаємо, що в су-

часну історичну добу є всі дані для розбудови такого економічного ладу, який дасть рівні шанси праці, заробітку всім громадянам. Знищуючи всі форми експлуатації кляси клясою, створимо в Україні справедливий суспільний лад.

Тільки при такому ладі буде запорука, що державна влада не стане на службу одній клясі, а буде організуючим, плануючим і керуючим органом цілого народу.

Ідеалом нової суспільності є вільна людина. Вільний почин людини буде основною рушійною силою суспільного життя. Але цей вільний почин може йти тільки в суспільному напрямі й не сміє в жаднім разі йти по лінії шкурницьких інтересів та в результаті вести до визиску інших “вільних” людей, подібно, як це буває в умовах капіталізму.

По лінії ось цих думок йдуть програмові постанови III Надзвичайного Великого Збору ОУН. Постанови ці — це здобуток нашої політичної теорії й практики останніх двох років. Вони являються конкретним оформленням майбутньої української держави. Життя й дальша боротьба принесуть нові здобутки, вони дадуть можливість оформити програму ще більш чітко й детально.

Оформлюючи програму, бачив у ній III Надзвичайний Збір ОУН не лише мету, до якої наближаємося в наших умовах боротьби. Програма мусить бути також могутньою зброєю, що причиниться до побільшення наших сил і улегшить перемогу.

Рівночасно III Надзвичайний Великий Збір ОУН займався цілим рядом питань сучасної політичної дійсності. Тут згадаємо справу приходу большевиків, справу збройної сили й справу об'єднання. (...) Одним з головних питань, до яких мусів Великий збір зайняти становище, є нова большевицька окупація українських земель. Тут не місце говорити про цілий плян дальшої нашої роботи, тут треба тільки ствердити, що по думці Великого Збору, єдино **політично й мілітарно зорганізований** нарід може зберегти себе перед знищенням большевиками та продовжувати свою боротьбу за власну державу. Практика большевицького наступу з весни цього року й до теперішнього наступу показує, що большевики йдуть на свідоме знищення українського народу. Не важно, чи це діється шляхом нещадних розстрілів, чи насильним гоненням мужчин і жінок на першу лінію фронту під німецькі кулемети. Для нас важне, що большевики продовжують у цей спосіб методи

насильної мобілізації українців до Червоної армії та наслідують тактику німців — забирати з України воєнно здібний елемент.

Перед цією небезпекою мусить народ боронитися. Говоримо народ — бо діло йде не про якусь його частину, про самостійників чи не самостійників, але про кожного українця — селянина, робітника, інтелігента. Нехай ніхто не обманює себе тим, що його особисто большевики не заторкнуть.

Український народ, який не хоче себе дати безборонно вирізувати на жидівський лад, мусить зазіханням большевицьких імперіалістів протиставитися організовано й збройно. Це не значить, що ми маємо кожночасно й незалежно від зовнішніх умовин йти на повний зудар. Про момент зудару будуть рішати вимоги доцільности й напрямні визвольної боротьби. Але це значить, що большевицьку окупацію зустрічає український народ підготований і готовий обстоювати свої народні права. (...)

В зв'язку з сучасною політичною ситуацією й нашими завданнями стоїть справа участі цілого народу в нашій боротьбі. Це питання розглянув також основно Великий Збір. Українська Держава — це добро всіх громадян України, тому за неї мусять всі боротися. З другого боку, небезпека грозить сьогодні цілому народові, тому всі його сини мусять стати до боротьби. Навіть тисячі найбільш відданих борців не здобудуть України, коли весь народ не прийме участі в боротьбі. Хто цього не розуміє, або хто, розуміючи, відтягається від боротьби — той дезертир і народній шкідник, і так його нарід буде трактувати.

Тому ОУН, як керівник революційно-визвольної боротьби вживає до безпосередньої участі всіх громадян. ОУН не бореться за Україну для себе, вона не бореться за владу в Україні, ані за форму влади. Про владу й її форму буде рішати сам народ і його найкращі представники. Але сьогодні ОУН являється керівним провідником визвольної боротьби народу, тому й кличе інших до цієї боротьби. Ніхто не має стояти з боку. Великий тягар боротьби мусить взяти нарід на свої плечі. Окремі ділянки сучасної визвольної боротьби, головню військова, вимагають ряду фахівців. Вони є серед українського народу й вони на його службу мусять піти. ОУН вважає, що обов'язком кожного українського громадянина є служити українській визвольній справі, й цю вимогу буде консеквентно здійснювати. В цей спосіб будуть також, по думці Ве-

ликого Збору, створені передумови для об'єднання всього народу, яке dokonається єдино в боротьбі. Тому, розбудовуючи поодинокі форми визвольної боротьби та притягаючи до неї якнайширші маси, ОУН рівночасно наближається до одного з найосновніших завдань сучасної хвилини — до ліквідації партійних спорів та всеукраїнського об'єднання»⁷.

Без розлогого цитування неможливо було б зрозуміти, що викликало у Ф. Брудер обурення недемократизмом ОУН — слова про вільну людину чи бажання бачити світ ідеальним, заснованим на рівноправних взаєминах вільних держав, чи бажання побудувати суспільство без експлуатації? Можна називати такі програмні постулати ідеалістичними, утопічними, але ж не антидемократичними. Можна скільки завгодно обурюватися закликами націоналістів до всього народу взяти участь у визвольній боротьбі, але досі в світі ще не було жодного визвольного руху, який би закликав брати участь у боротьбі лише частину народу, а всім іншим рекомендував займати вичікувальну позицію. Якщо Ф. Брудер вважає порівняння пасивних громадян у момент національного повстання із дезертирами некоректним, то хай прочитає документи ірландського визвольного руху початку ХХ ст., заклики до боротьби польського підпілля в роки Другої світової війни, документи революційно-визвольних рухів інших народів Європи та світу. Тоді вона зі здивуванням виявить, що оунівці зовсім не були оригінальними, а лише йшли шляхом, прокладеним іншими народами та їхніми визвольними рухами.

Небажання дослідниці зрозуміти позицію та дії досліджуваного нею руху, небажання визнавати цей рух національно-визвольним, антиколоніальним (хоча його подібність до аналогічних рухів у світі є вражаючою) змусило Ф. Брудер зводити все до вузьких формул фашизації українського націоналізму, а відтак іти в фарватері польської та єврейської історіографії стосовно ОУН і УПА. В результаті вся книжка нашпигована сумнівними твердженнями на кшталт того, що ОУН ініціювала антиєврейські погроми 1941 р. (а гітлерівці та поляки, мабуть, євреїв у цей час захищали), що боротьба з поляками була різаниною невинної цивільної польської

⁷ *ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упорядники: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук / Відп. ред. С. Кульчицький. — К., 2008. — С. 217—220.*

людності (не відповідаючи на питання, як так сталося, що практично всі «мирні» польські села Волині були перетворені на бази польських і радянських партизанів, які воювали проти УПА, а польське населення, яке складало на Волині та Галичині етнічну меншість, не бажало й слухати про можливість прилучення цих земель до України). Залишаючи всі ці питання без відповіді, авторка сама прирекла свою працю на односторонність і необ'єктивність, на збірник закидів і звинувачень ОУН і УПА з боку поляків та євреїв. Додамо до цього всього постійні фактологічні помилки і отримаємо жахливе видовище, яке не має практично нічого спільного з дійсністю та не являє жодної цінності для історичної науки.

Олександр Дарованець

кандидат історичних наук,
науковий співробітник Центру
досліджень визвольного руху

РЕЦЕНЗІЯ НА:

Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929—1939 роках. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2010. — 368 с.

Review: Posivnych M. Military and political activities of the OUN in 1929—1939. — Lviv: I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Center for research on the liberation movement, 2010. — 368 с.

Останнім часом історична наука збагатилася цілою низкою наукових праць та збірників документів, присвячених історії українського визвольного руху ХХ століття. Серед них хотілося б відзначити цікаві і змістовні книги, авторами або упорядниками яких є Василь Ільницький, Володимир Ковальчук, Михайло Ковальчук, Володимир Мороз, Олександр Вовк, Микола Посівнич, Олександр Іщук та Валерій Огороднік¹.

¹ Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто: Літопис УПА, 2009. — Т. 12: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943—1952 / В. Мороз, О. Вовк (упоряд.). — Кн. 1. — 797 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто: Літопис УПА, 2009. — Т. 13: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943—1952 / В. Мороз, О. Вовк (упоряд.). — Кн. 2. — 1129 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто: Літопис УПА, 2010. — Т. 14: УПА і заплля на ПЗУЗ. 1943—1945. Нові документи / В. Ковальчук (упоряд.). — 637 с.; Ільницький В. Дрогобицька округа ОУН: структура і керівний склад (1945—1952 рр.). — Дрогобич: Вимір, 2009. — 368 с.; Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. — Коломия: Вік, 2010. — 195 с.; Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917—1921 рр. — К.: Українська Видавнича Спілка ім. Юрія Липи, 2010. — 288 с.; Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 роках. — Львів, 2010. — 368 с.

Окремо зупинимось на монографії Миколи Посівнича «Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 роках», яка стала помітним явищем у історіографічному масиві, присвяченому «довоєнному» періоду існування ОУН. При знайомстві з цією монографією в першу чергу впадає в око залучений до наукового обігу великий масив опублікованих та неопублікованих джерел, зокрема архівних матеріалів, спогадів, матеріалів преси. Архівні матеріали (123 позиції) походять переважно із 13 українських архівів: Архіву ОУН в Києві, державних архівів Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської і Тернопільської областей, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву у м. Львові, Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, архівів управлінь Служби Безпеки України у Закарпатській та Львівській областях; також залучені матеріали одного з чеських архівів — Центрального державного архіву у Празі. Цей об'єм залучених архівних матеріалів, поза всяким сумнівом, є дуже солідним підґрунтям для подальших наукових узагальнень і суттєво підвищує наукову цінність даної праці. Разом з тим звертає на себе увагу відсутність у масиві використаних документів матеріалів із архівів Польщі, які також містять чимало цікавої інформації про воєнно-політичну діяльність ОУН у 1929—1939 рр.

Вражає велика кількість залученої публіцистики та наукової літератури, що свідчить про прагнення автора всесторонньо і об'єктивно використати наукові напрацювання попередників для поліпшення якості своєї праці. Цього не може заперечити одна-єдина виявлена помилка, яку можна віднести до категорії технічних: працю Богдана Ревери про «Сурму» чомусь зараховано до монографій (с. 15), хоч із посилання видно, що це є наукова стаття.

У розділі «Формування воєнної доктрини ОУН» докладно проаналізовано зовнішньополітичну діяльність ОУН та чинники, які впливали на її формування, визначено її сильні та слабкі сторони (с. 55—60), звернуто увагу на визначальні в діяльності ОУН принципи опори на власні сили та пошуку доцільних союзів із чужими державами, висвітлено спроби втілення як «крайової», так і «легіонової» концепцій формування українських збройних сил.

Однак, важко погодитися з окремими твердженнями автора, зокрема з тим, що одним з основних принципів Версальсько-Вашингтонської системи мирних договорів було право націй на самовизначення (с. 35). Не могли Велика Британія та Франція — колоніальні імперії, які в той час диктували світові свої умови — погодитися на самознищення. Тут варто радше говорити про принцип геополітичної вигоди (створення нових незалежних держав на руїнах Австро-Угорської, Російської та Німецької імперій — добре, а надання незалежності власним колоніям та народам, які опинилися у складі Югославії — зась!). Це не дивно, бо керівництво країн Антанти добре знало, що керує той, хто ділить, а будучи переможцями у Першій світовій війні, на повну потужність використовувало принцип «сила — право, право — сила» і прагнуло «ділити» винятково з вигодою для себе.

Сумніви викликає і твердження про те, що у середині 1920-х рр. УВО перебувала під номінальним керівництвом екзильного уряду ЗУНР на чолі з Євгеном Петрушевичем та Державним центром УНР (с. 36). На той час УВО, до керма якої у 1924 р. повернувся Євген Коновалець, розійшлася з першими через їхнє советофільство, а других з самого початку не толерувала через їхню залежність від Польщі, хоч із Симином Петлюрою Є. Коновалець утримував певні зв'язки².

У біографічній довідці про Є. Коновальця зазначено, що він у 1917 р. в Києві сформував корпус СС (Січових Стрільців) (с. 37); у 1917 р. такого корпусу ще не існувало, існував лише курінь СС, а Осадний корпус СС був сформований щойно 3 грудня 1918 р.³

Розділ «Військово-політична та бойова діяльність ОУН (1929—1938)» акцентує увагу на найбільш поширених напрямках підготовки членства ОУН і всього західноукраїнського суспільства до майбутньої війни: військовому вишколі кадрів та бойовій діяльності. Цей розділ в цілому дає уявлення про розмаїття форм і методів, які використовувала ОУН для досягнення поставленої мети.

² Кентій А. *Українська Військова Організація (УВО) в 1920—1928 рр. Короткий нарис.* — К., 1998. — С. 14, 26, 36, 43; Мірчук П. *Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки.* — К.: Українська Видавнича Спілка, 2007. — С. 34, 37—39.

³ *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.).* — Львів: Світ, 1992. — С. 385—387, 456; Ковальчук М. *На чолі Січових Стрільців...* — С. 71.

Однак, на нашу думку, варто було б докладніше розглянути діяльність окремих організаційних ланок українського підпілля у справі набуття і накопичення зброї, боєприпасів, військового спорядження. Цікаво було б на основі різних доступних нині біографічних матеріалів спробувати ґрунтовніше проаналізувати проблему військової підготовки членів ОУН у рамках чужинецьких армій, насамперед польської. Для цього навіть можна залучити матеріали на зразок «еведенційних карт» на вояків УПА⁴, які свого часу опрацював дослідник Іван Патриляк⁵. Це є своєрідні анкети на 1145 вояків УПА, один з пунктів яких чітко зазначає, у якій чужинецькій армії пройшла військовий вишкіл та чи інша особа. Якщо цю інформацію зіставити з доступним нам масивом біографічних даних на членство ОУН 1930-х рр., то можна отримати досить цікаві результати щодо стану військової підготовки як оунівців, так і їхнього потенційного резерву на випадок війни. Інколи в кримінальних справах на членів ОУН, насамперед заведених силовими структурами Польщі, зустрічаються прямі вказівки на те, в яких роках вони перебували на військовій службі та в яких частинах служили. Досить продуктивним може виявитися аналіз якомога більшої кількості даних про військовий вишкіл військових референтів та інших членів провідів ОУН різного рівня, які діяли у міжвоєнний період, а також аналіз аналогічного масиву даних про відомих командирів УПА (як правило, військовий вишкіл вони отримали у міжвоєнний період). Частина такого роду інформації уже опублікована, зокрема у довідниках Петра Содоля та інших виданнях, що також могло би суттєво полегшити роботу в цьому напрямі.

Докладно розглянуто бойову діяльність ОУН, її визначальні напрями та результати. Бойові акції ОУН (замахи, саботажі, експропріації) стали однією із найкращих форм агітації на користь українського визвольного руху, час від часу сколихуючи суспільну думку Галичини і Волині. Навіть вкрай невдало проведені акції, на зразок нападу на пошту у Городку у 1932 р., мали великий розголос у суспільстві, революціонізуючи його. Таким чином, бойова діяльність була дієвим опертям мобілізаційної функції ОУН (реклама визволь-

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 49—56.

⁵ Патриляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело // Український визвольний рух. — Зб. 6. — Львів: Мс, 2006. — С. 110—147.

ного руху; демонстрація певного безсилля ворога; сором від свого нинішнього становища, прагнення до його покращення), сприяла утриманню значної частини західноукраїнського суспільства у стані постійного революційного бродіння та моральній та практичній підготовці до затяжної боротьби за звільнення від окупантів.

Однак слід зазначити, що є резерви для покращення висвітлення цієї теми. Зокрема, можна більше уваги приділити бойовій діяльності ланок ОУН на рівнях округу — сільська станиця. В окремих випадках члени ОУН мусли виконувати бойові акції без згоди вищих ланок підпілля, а просто в силу того, що самі потрапили у екстремальні умови, які вимагали негайних і рішучих дій. Зокрема, у червні 1935 р. у с. Шепель Луцького повіту 4 члени ОУН у перестрілці забили 2 поліцейських⁶; 26 листопада 1935 р. у перестрілці з поліцією у Ковелі загинули бойовики ОУН Степан Сілюк та Мефодій Микитюк⁷; 20 березня 1939 р. в Оглядіві Радехівського повіту 13 поліцейських мали перестрілку із 2 членами ОУН, внаслідок якої зловили важко пораненого Миколу Свистуна; 21 квітня 1939 р. у Кам'янці Міловій Рава-Руського повіту був застрелений поліцейським підпільник Петро Перетятко-‘Ромах’, який від листопада 1938 р. розшукувався за замах на вбивство; 14 травня 1939 р. поблизу с. Соснова Підгаєцького повіту в перестрілці з поліцейським загинув підпільник ОУН Олександр Дмитрук (родом з Ківерець Луцького повіту, повертався із Закарпаття), зумівши поранити свого супротивника; 25 серпня 1939 р. біля Міжгір'я Бучацького повіту відбулася перестрілка між поліцейськими та членами ОУН, внаслідок якої загинули д-р Петрик, член ОУН Недільський і поранений поліціант Калита⁸. Інколи рішення про проведення тієї чи іншої акції приймалося на рівні

⁶ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. 46 (Волинське воєводське управління). — Оп. 9а. — Спр. 889. — Арк. 67—68; Дарованець О. Репресивна політика польської влади щодо УВО та ОУН на Волині (1920—1939 рр.) // Реабілітовані історією. Рівненська область. — Кн. 1. — Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. — С. 308; Potocki R. *Polityka państwa Polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930—1939*. — Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2003. — S. 144.

⁷ ДАВО. — Ф. 1 (Волинська воєводська команда державної поліції). — Оп. 2. — Спр. 5049. — Арк. 1—13в.

⁸ *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. — KGPP (Komenda Główna Policji Państwowej). — Sygn. 238. — K. 62, 63; Sygn. 239. — K. 30, 72, 80, 139.

округи чи повіту на власну руку, що ілюструє історія з «ексом» проти дідичів Ясінських⁹.

У даній роботі «покривдженою» є Волинь і Полісся, яким присвячено сумарно 10 сторінок (2,5 відсотка від загального об'єму монографії), хоча саме Волинь згодом стала колискою Української Повстанської Армії, хоча саме на Волині наставляли членів ОУН, які йшли служити до війська, щоб «не пхалися на ординарців і до кухні, лишень до підофіцерських шкіл»¹⁰. Не цуралися волинські оунівці і бойової діяльності. Згідно зі звітами Волинського воєводського управління від 1 січня 1935 р. до 30 червня 1936 р. ОУН на території Волині здійснила 17 терористичних актів, зокрема 9 успішних; усього ж протягом 1929—1939 рр., за неповними даними, її членами було здійснено 45 бойових актів та 82 саботажі (відповідно 12,5 та 22,8 від зареєстрованої органами безпеки кількості виступів)¹¹. У сутичках з польськими силами безпеки загинули члени ОУН М. Микитюк, С. Сілюк, Данило Палоха, Данило Скоп'юк, Андрій Шавронський, Андрій Борис, Прокіп Логвин, Трохим Костюк та Ілля Лавринюк¹².

На с. 91 ми можемо зустріти дані про кількість осіб, підозрюваних польськими спецслужбами у 1931 р. в належності до ОУН у Львівському та Станіславівському воєводствах. Інформація цікава, але її було б варто доповнити аналогічними даними щодо Тернопільського та Волинського воєводств. Можливості для цього є, принаймні щодо Волинського воєводства такого роду інформація міститься у службовому виданні польської поліції «Монографія ОУН на Волині», працях Романа Висоцького та О. Дарованця¹³.

⁹ Галамай С. *У боротьбі за Українську Державу. Спогади.* — Львів: Мс, 2003. — С. 120—122; Мірчук П. *Нарис історії ОУН...* — С. 352, 491.

¹⁰ ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 9а. — Спр. 670. — Арк. 43в—5.

¹¹ Дарованець О. *Боротьба Організації Українських Націоналістів проти асиміляційно-репресивної політики польської влади щодо українців Волині (1929—1939) // Український визвольний рух.* — Зб. 2. — Львів: Мс, 2003. — С. 68; Дарованець О. *До проблеми організаційного стану і тактики ОУН на Волині // Український націоналізм: історія та ідеї. Науковий збірник.* — Вип. 1. — Дрогобич: Посвіт, 2009. — С. 239.

¹² ДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 5049. — Арк. 13в; Ф. 46. — Оп. 9а. — Спр. 889. — Арк. 67зв; Бухало Г. *За Україну, за її волю! // Дерманські дзвони. Збірник спогадів та документів.* — Рівне: Азалія, 1998. — С. 14; Денищук О. *Злочини польських шовіністів на Волині.* — Кн. 1. Рівненська область. — Рівне: ППДМ, 2003. — С. 71.

¹³ *Monografia OUN na Wołyniu.* — Łuck, 1935 // ДАРО. — Фонд бібліотеки. — Спр. 877. — Арк. 13в; Дарованець О. *До проблеми...* — С. 193; Дарованець О. *Чисельність ОУН // Мірчук П. Нарис історії ОУН...* — С. 565—569; Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. Geneza, struktura, program, ideologia.* — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2003. — S. 335.

На с. 222 М. Посівнич твердить, що масові арешти членів ОУН на Волині у 1938—1939 рр. «не вплинули суттєво на розвиток структури та мережі ОУН». Цілком погоджуючись із думкою про те, що, справді, ці арешти не стали для ОУН чимось катастрофічним, хотілося б звернути увагу на наступне: арешт багатьох керівних діячів ОУН дав змогу випробувати на керівних посадах інших членів Організації, створивши таким чином певний резерв керівних кадрів. Як це не парадоксально звучить, тимчасове вилучення з організаційного процесу частини провідного активу ОУН сприяло зміцненню Організації на крайовому рівні, притоку на керівні посади нових людей, ліквідувало будь-яку загрозу створення в ній «брежневського політбюро». Така система ефективно діяла доти, поки втрати не перевищили гранично допустиму межу внаслідок масового терору, який застосовували большевики.

Викликає сумніви твердження про спроби Крайової Екзекутиви ОУН Північно-Західних Українських Земель створити збройні загони під керівництвом Ананія Закоштуя (с. 225). Матеріали багатьох кримінальних справ, порушених проти членів ОУН з Луччини, Дубенщини та Горохівщини, не дають підстав твердити про існування якихось більш-менш чисельних збройних загонів. Відомо лише про існування 3-особової бойової групи, підпорядкованої Луцькому повітовому проводу ОУН. Вона виникла в кінці 1937 р. внаслідок переходу в підпілля Миколи Щигельського, Сильвестра Затовканюка (згодом — командир УПА 'Пташка') та Степана Мельничука, які втекли перед арештом. А. Закоштуй утримував зв'язок з цією групою, але з 25 листопада 1938 р. він сам опинився у тюрмі і не міг брати участь у створенні збройних загонів¹⁴. А. Закоштуй увійшов до складу Крайового Проводу ОУН Північно-Західних Українських Земель лише по виході з в'язниці, тобто після вересня 1939 р.¹⁵ Існували і сільські боївки ОУН, які брали участь у різних акціях. Зокрема, боївка із с. Баєва Луцького повіту у серпні 1937 р. та лютому — березні 1938 р. провела

¹⁴ Дарованець О. Репресивна акція польської влади щодо Організації Українських Націоналістів на Волині в листопаді 1938 р. — вересні 1939 р. // Український визвольний рух. — Зб. 3. — Львів: Коло, 2004. — С. 113, 121.

¹⁵ Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 685.

4 вдалих та невдалих «екси» з метою поповнення організаційної каси ОУН¹⁶. Що ж до самої Крайової Екзекутиви ОУН ПЗУЗ, то питання її існування у період від серпня 1937 до кінця 1939 р. досить неясне. Немає переконливих даних, які б давали можливість це категорично стверджувати. Цілком можливо, що тимчасово роль «кризового управління» мережі ОУН на Волині та Поліссі взяла на себе Крайова Екзекутива Західних Українських Земель. Вдалося віднайти лише одну згадку про можливу кандидатуру на пост провідника ОУН на Волині. Інформація МВС Польщі «ОУН на Волині» від 29 липня 1939 р. вказує, що ним мав бути Любомир Пеленський, але цього не сталося через його арешт¹⁷. Вірогідність цієї інформації видається досить значною, адже дружина Л. Пеленського Оксана Степура-Пеленська походила з Волині, брала активну участь в організаційній праці й у 1939 р. діяла як провідниця (уповноважена) ОУН на Поліссі¹⁸. Більше інформації про діяльність та особовий склад КП ОУН ПЗУЗ напливає лишень у 1940 р.¹⁹

Розділ «Реалізація воєнно-політичної стратегії ОУН напередодні та на початку Другої світової війни» присвячений з'ясуванню внеску ОУН у боротьбу за незалежність Карпатської України та висвітленню діяльності українських націоналістів у березні — вересні 1939 р., зокрема вересневому повстанню проти Польщі. Справа участі членів ОУН в обороні Карпатської України розглянута дуже докладно і містить багато цікавої інформації (використано як власні здобутки М. Посівнича, так широкий пласту спогадів та напрацювань сучасної історичної науки).

Багато уваги присвячено характеристиці становища в Галичині, яке склалося взимку — влітку 1939 р.; акцентується на репресіях проти українського населення. Члени ОУН чинили опір, який виявився у цілеспрямованій підготовці до повстання, створенні

¹⁶ Дарованець О. Організаційний стан та діяльність Луцького повіту ОУН у 1937—1938 роках // *Український визвольний рух*. — Зб. 1. — Львів: Мс, 2003. — С. 54.

¹⁷ ДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 7887. — Арк. 83в—9.

¹⁸ Там само. — Арк. 9; *Левицький-Кліщ С. Бойові дії ОУН на Бережанщині // Макара В. Спомини та роздуми. — Т. 3. Бойові друзі. — Кн. 2. — Торонто; Київ, 2001. — С. 353; Мороз В. Праця ОУН на Поліссі у 1939 р. // Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 589.*

¹⁹ Мірчук П. *Нарис історії ОУН...* — С. 685, 702, 760, 782—784, 811.

повстанських загонів у різних місцевостях Галичини, Волині та Полісся, бойових діяч проти окремих армійських та поліцейських підрозділів. Разом з тим, цікаво було б звернути увагу і на територію, не охоплені збройними виступами: як поводи́ла себе підпільна мережа там? Чому цих виступів там не було? Як вплинула діяльність польських органів безпеки у 1938—1939 рр. на розвиток мережі ОУН на тих чи інших територіях? Така постановка питання ускладнює роботу, можливо, навіть відволікає увагу від стрижневого напряму дослідження, але дозволяє докладніше розглянути питання готовності ОУН до виступу в якості мобілізаційного апарату українського суспільства у територіальному розрізі.

На окрему увагу заслуговує стиль викладу матеріалу. Книжка читається порівняно легко, містить багато фактів, які цікаві не лише фахівцям, а й пересічному читачеві. Але для поживлення викладу матеріалу варто би час від часу вставляти історії на зразок тієї, як повітовий провідник Яворівщини Семен Менда влаштував «нічні військові вправи» для керівництва Львівської округи ОУН в особах провідника Степана Галамая та референта безпеки Івана Захарківа, які прибули для контролю його праці²⁰. Варто також пильнувати за поширеними нині «вибриками комп'ютерної автозаміни», які всупереч волі автора можуть псувати якість тексту (особливо недобре, коли це стається у прізвиськах, іменах або назвах)²¹.

В цілому, аналізуючи зміст вищевказаної монографії М. Посівнича, можна дійти висновку, що це є ґрунтовна і якісно написана наукова праця. Якщо автор планує підготувати нове, удосконалене видання цієї монографії, то виправлення вищевказаних недоліків у поєднанні з новими фактами та ідеями, які можуть виринути в ході роботи, становить досить значний «запас оновлення» і може підвищити пізнавальну цінність даної роботи.

²⁰ Галамай С. *У боротьбі...* — С. 50.

²¹ Посівнич М. *Воєнно-політична діяльність ОУН...* — С. 33, 43, 52, 227, 253, 281, 288, 320, 326.

Віталій Манзуренко

*редактор часопису
«Однострій»*

Стаття розповідає про третю відзнаку з серії пам'ятних подієвих відзнак — «Рушір. 1945—2010», випущену до 65-ї річниці бою сотні під керівництвом Мирослава Симчича-‘Кривоноса’, що відбувся 15 січня 1945 р. неподалік с. Космач. Описано обставини створення відзнаки, її вигляд, наклад, а також урочистості з нагоди її вручення.

Ключові слова: подієва відзнака — «Рушір. 1945—2010», Мирослав Симчич-‘Кривоніс’, УПА, Ніл Хасевич, журнал «Однострій».

Manzurenko Vitaliy

COMMEMORATIVE AWARD «RUSHIR 1945-2010»

The article tells about the 3rd in the row of event awards — «Rushir. 1945—2010», that was established to 65th anniversary of the Myroslav Symchych-‘Kryvonis’ sotnia’s battle that took place near Kosmach village on Jan. 15, 1945. Award’s look, quantity, preconditions are described, as well as ceremony of awarding.

Key-words: event award «Rushir. 1945—2010», Myroslav Symchych-‘Kryvonis’, UPA, Nil Khasevych, «Odnostrij» magazine.

ПАМ'ЯТНА ВІДЗНАКА «РУШІР 1945–2010»

Стаття розповідає про третю відзнаку з серії пам'ятних подієвих відзнак — «Рушір. 1945—2010», випущену до 65-ої річниці бою сотні під керівництвом Мирослава Симчича-‘Кривоноса’, що відбувся 15 січня 1945 р. неподалік с. Космач. Описано обставини створення відзнаки, її вигляд, наклад, а також урочистості з нагоди її вручення.

У попередньому числі наукового збірника «Український визвольний рух» була надрукована стаття, присвячена одній з пам'ятних подієвих відзнак — відзнаці «Рейд УПА в Румунію 1949—2009»¹. Вже тоді планувалося до 65-ої річниці бою сотні УПА під командуванням Мирослава Симчича-‘Кривоноса’ випустити в цій серії третій знак — «Рушір 1945—2010». Проект знаку був запропонований редакцією часопису «Однострій», нагорода встановлена Косівською районною владою.

Оскільки справа офіційного визнання УПА на державному рівні досі не вирішена, для відзначення ветеранів УПА у зв'язку з ювілеями подій національно-визвольних змагань, керівництво західних областей України своїми розпорядженнями встановило цілий ряд нагород. Зокрема, Львівська обласна державна адміністрація встановила ювілейні відзнаки «60 років УПА», «50 років Норильського повстання»², «100-річчя генерал-хорунжого, голвнокомандуючого УПА Романа Шухевича», почесні відзнаки «60 років Української Головної Визвольної Ради» та «90 років Західно-Української Народної Республіки».

Разом з тим неохопленими залишилися ювілеї великих боїв, стратегічних операцій та рейдів. Ініціаторами створення першої пам'ятної відзнаки «Гурби 1944—2009» стала група ентузіастів — учасників експедицій в урочище Гурби 2002—2009 рр.: Ігор Марчук — директор відділу Інституту дослідів Волині, член редакції військово-історичного журналу «Однострій», Сергій Мініч — заступник голови Рівненської міської організації Конгресу Українських Націоналістів, та Олег Тищенко — голова Рівненської об-

¹ Манзуренко В. Пам'ятна відзнака «Рейд УПА в Румунію. 1949—2009» // Український визвольний рух. — Львів, 2010. — Зб. 14. — С. 213—217.

² Манзуренко В. Ювілейна відзнака «50 років Норильського повстання» // Український визвольний рух. — Львів, 2004. — Зб. 3. — С. 273—279.

ласної організації Всеукраїнського Братства ОУН-УПА імені Романа Шухевича. Візуальне завдання, яке вони поставили перед собою, було просте: художньо відобразити у нагороді героїку УПА, трагізм битви через велику кількість загиблих, підкреслити оборонний характер події для української сторони.

За основу форми нагороди вирішили взяти традиційний середньовічний щит русичів, забарвлений у чорний колір (для відображення тяглості боротьби). Найточнішим відтворенням образу щита авторська група визнала знак для нижчих чинів царської армії початку ХХ століття — Знак у пам'ять 100-річного ювілею Лейбгвардії I-го та II-го Кубанських сотень Імператорського конвою (зберігається в музеї О. Суворова). Його виконано в окисдованій основі та чорній емалі з 13-ма заклепками по краю. Було вирішено не змінювати колір, а для зручності обрати «срібну» основу для подвійної вузької лінії обрамлення щита і тих самих 13 полірованих заклепок.

Образ головного наповнення щита мав містити виключно українську повстанську тематику. Тому вирішили обрати зображення срібного «Хреста Бойової Заслуги» авторства повстанського художника-графіка Ніла Хасевича. Напис на щиті «Гурби. 1944—2009» під нагородою Хасевича стилізовано випуклим рамковим обрамленням за зразком напису на нагрудній відзнаці «ОУН-ДУН. 1941»³, випущений для Дружин українських націоналістів «Роланд» та «Нахтігаль» 1941 р.

Всього у грудні 2008 р. випущено 50 відзнак «Гурбинський щит» «Гурби. 1944—2009». На основі багаторічних пошуків і консультацій в Рівненській обласній організації Всеукраїнського Братства ОУН-УПА імені ген. Романа Шухевича-«Тараса Чупринки» склали список осіб для нагородження з 40 прізвищ. Перша десятка — виключно керівники тієї битви, з яких живим на той час був лише Василь Кук — Головний командир УПА 1950—1954 рр. Наступна десятка — молодші командири та рядові бійці УПА, частина з яких дожила до сьогодні.

Наступні два десятки нагород були призначені для діячів громадського руху — членів національно-патріотичних організацій, представників влади, письменників — популяризаторів темати-

³ Семоток Я. *Українські військові нагороди*. — Торонто, 2004. — С. 51.

**Пам'ятна відзнака
«РУШІР 1945-2010»**

Блискуче проведений 15 січня 1945 р. сотнею УПА під орудою Мирослава Симчича – «Кривоноса» переможний бій, в якому вщент розгромлено батальйон НКВД на присілку Рушір поблизу с. Люча Косівського району Івано-Франківської області є свідченням неабиякого військового мистецтва українських повстанців, їх героїзму і жертвовності в боротьбі за незалежність рідної землі.

Михайло ТОМАЩУК
«Березови в історії Гуцульщини».

Пам'ятною відзнакою «Рушір 1945-2010»

за № _____

Нагороджується

Голова Косівської райдержадміністрації

Я. ШИНКАРУК

В.о. Голови Косівської районної ради

П. ДІЙЧУК

ЛЮЧА-РУШІР « _____ » _____ 2010 р.

ки бою, організаторів вшанування пам'яті загиблих, тих, хто ще наприкінці 1980-х рр. встановлював хрести в місцях масових поховань⁴. Останній десяток відзнак, з 40-го по 50-й номери, був переданий колекціонерам, які збирають українські нагороди.

Трохи пізніше, в червні 2009 р., було вирішено виготовити другу серію — ще 40 відзнак — для тих, хто не отримав нагороди раніше. Отже, всього випущено 90 знаків «Гурби. 1944—2009».

В продовження цієї серії відзнак, для відзначення 60-ої річниці рейду УПА в Румунію в червні 2009 р., редакція українського військово-історичного журналу «Однострій» запропонувала керівництву Косівської райдержадміністрації та Косівській районній раді заснувати пам'ятну нагороду «Рейд УПА в Румунію 1949—2009». Пропозиція була схвалена, і 2 серпня 2009 р. в с. Космач (Косівський район, Івано-Франківської області) біля пам'ятника Борцям за волю України відбулося урочисте дійство. Тут було проведено вручення номерної пам'ятної відзнаки, випущеної обмеженим накладом у 70 примірників. Взнявши за основу пам'ятну відзнаку «Гурби 1944—2009», Віталій Манзуренко розробив проект знаку «Рейд УПА в Румунію 1949—

⁴ Пошукові роботи в урочищі Гурби (2002—2009 рр.). Підсумковий звіт. — Рівне, 2009. — С. 118—119.

2009», який і був затверджений. Село Космач вибране через те, що 60 років тому звідси розпочався рейд вояків УПА до Румунії і саме тут 2 серпня 1949 р. він завершився. Через 60 років тут зібралися правонаступники повстанців — їхні сини, дочки і дальші родичі, оскільки до наших днів ніхто з рейдуючих повстанців не дожив.

З 22 учасників рейду в книжці «Рейд УПА в Румунію 1949 р.»⁵ було встановлено імена і біографії лише 13 повстанців. Великою несподіванкою у цей урочистий день стала розповідь Мирослава Симчича-‘Кривоноса’ про невстановленого до того часу повстанця Дмитра Палійчука-‘Веселого’, який брав участь у рейді. Відразу було виписане посвідчення і пам’ятна відзнака вручена його дочці Марії Палійчук, яка проживає в с. Космач та була присутньою на урочистості. Пам’ятну відзнаку № 3 Василя Білінчука-‘Сибіряка’ отримав його син Василь Портяк, номінант на здобуття Шевченківської премії 2009 р. Пам’ятну відзнаку за № 13 Василя Рабинюка -‘Чеха’ отримала його дочка Василина-Дарія Довганюк, жителька села Черганівка Косівського району. Пам’ятну відзнаку за № 4 Дмитра Білінчука-‘Хмари’ отримав його племінник Володимир Білінчук, який мешкає в Івано-Франківську. Інші пам’ятні відзнаки учасників рейду до Румунії отримали близькі родичі, а в разі відсутності родини відзнака передавалась до музею. Пам’ятна відзнака за № 1, якою було нагороджено командира рейду Петра Мельника-‘Хмару’, передана до музею села Камінне Надвірнянського району, пам’ятна відзнака за № 7 Дмитра Довганюка-‘Сокола’ передана в музей села Тюдів Косівського району.

Крім перших 14 пам’ятних відзнак, наданих учасникам рейду до Румунії, наступні були вручені ветеранам УПА, які брали участь у підготовці до рейду, авторам книжки «Рейд УПА в Румунію 1949 р.», історикам і науковцям з України, Чехії та Канади, працівникам Державного галузевого архіву Служби безпеки України, передані до багатьох музеїв. Останній десяток цієї відзнаки, як і попередньої, отримали колекціонери для поповнення своїх збірок українських відзнак та нагород. Наклад цієї нагороди — 70 примірників.

Третю відзнаку з серії подієвих відзнак — «Рушір. 1945—2010» — планувалося випустити до 65-ої річниці бою сотні під керівництвом Мирослава Симчича-‘Кривоноса’, який відбувся 15 січня 1945 р. не-

⁵ Манзуренко В., Гуменюк В. *Рейд УПА в Румунію 1949 р.* — Львів; Рівне, 2007.

подалік с. Космач. Відзначення цієї події відбулося в травні 2010 р. через дві обставини: на той час в Україні відбувалися президентські вибори, а також ветерани УПА звернулися з проханням провести нагородження в теплішу пору року, оскільки їм вже понад 80 років і було б важко прибути на місце бою в гори в січні.

І в цьому випадку редакція українського військово-історичного журналу «Однострій» запропонувала керівництву Косівської райдержадміністрації та Косівській районній раді заснувати пам'ятну нагороду «Рушір. 1945—2010». Пропозиція була схвалена районною адміністрацією в листопаді 2009 р. Взявши за основу попередні дві пам'ятні відзнаки «Гурби 1944—2009» та «Рейд УПА в Румунію. 1949—2009», Віталій Манзуренко розробив проект знаку «Рушір. 1945—2010».

Бій в урочищі Рушір став одним із символів боротьби за незалежність України. В ньому сотня УПА, якою командував 22-річний Мирослав Симчич-‘Кривоніс’ із Вижнього Березова, вщент розгромила майже втричі більший підрозділ НКВД, що планував «умиротворити бандерівську столицю» — так іронічно називали Космач спецслужби ССРСР. В тому бою загинуло понад 300 енкаведистів та їх командир Дергачов, який попередньо займався депортацією чеченців, інгушів та кримських татар. Були втрати і серед повстанців — загинули стрільці Микола Скільський-‘Явір’ та Петро Вівчарук-‘Сірко’, а Мирослава Симчича поранило розривною кулею в руку, і лише вивірений народний метод лікування запобіг ампутації.

Ось як згадує про бій Мирослав Симчич: «Двісті п'ятнадцять стрільців треба було замаскувати так, щоб ворог не запідозрив нічого. Місцина відповідна знайшлася. Гори там брали дорогу в підкову. Мені подумалося, що сам Господь створив наші гори, щоб нищити в них непроханих зайд.

Посилена сотня мала на озброєнні 22 легких кулемети, полковий міномет, “бронебійку”, понад 20 автоматів, десь 15 напіваавтоматичних рушниць, решта — карабіни (кріси) й гранати. Ворожа колона з'явилася зранку: 12 вантажівок-студебекерів (за іншими даними — понад 15), тісно набитих солдатами, і одна легкова автомашини зупинилися на самому краєчку провалля перед щойно розібраним повстанцями мостом. Усі були на виду. Бій тривав дві з половиною години»⁶.

25 травня 2010 р. в урочищі Рушір, між селами Люча і Космач (Косівський район Івано-Франківської області), на місці бою відбулося урочисте дійство, під час якого було вручено номерні пам'ятні відзнаки. Вдалося встановити, що через 65 років від події на Прикарпатті проживає шестеро учасників цього бою, яким судилося пройти через тюрми і табори. Сам Мирослав Симчич провів за ґратами 32 роки.

Відзнаку під № 1 отримав командир бою сотенний Мирослав Симчич. Її вручив заступник голови Косівської райдержадміністрації Микола Васкул. Із рук легендарного сотенного відзнаки отримали учасники бою Іван Фіцич-‘Соловій’, Петро Фіцич-‘Чайка’, Іван Клим’юк-‘Воробець’, Василь Ігнатюк-‘Яблін’. Не зміг прийти через недугу Сильвестр Геник-‘Смик’, тому нагороду передали через рідних. Посмертно відзнакою нагороджені Микола Скільський-‘Явір’, Петро Вівчарук-‘Сірко’, сотенний Дмитро Негрич-‘Мороз’, Михайло Басараба-‘Лобода’, Василь Синітович-‘Буйтур’, Іван Перцович-‘Лісовик’, Микола Геник-‘Змій’, Іван Риж-‘Козак’, Василь Лойовський-‘Шпак’, Антон Геник-‘Лісок’, Антон Скільський-‘Могила’, Антон Дрогомирецький-‘Соکیل’, Василь Скільський-‘Трім’, Василь Малик-‘Довбуш’, Василь Малкович-‘Держак’, Іван Ільницький-‘Риболов’.

Нагороди загиблих і померлих отримали дружини, сини, дочки та інші родичі. Відзнаки тих, у кого не залишилось рідні, передано в музеї сіл та міст.

За сприяння у виділенні коштів для виготовлення відзнак нагороджені голова райдержадміністрації Ярослав Шинкарук, голова районної ради Руслан Присяжний, заступник голови РДА Микола Васкул.

Відзнакою нагороджені ініціатори відзначення: Василь Гуменюк, Віталій Манзуренко, Сергій Музичук. Її отримали обласні організації Всеукраїнського Братства ОУН-УПА Львівської та Рівненської областей, видавництво «Літопис УПА» та Центр досліджень визвольного руху. Також нагорода передана до Косівського музею визвольної боротьби. Останній десяток цієї відзнаки, як і попередніх, отримали колекціонери для поповнення своїх збірок українських відзнак та нагород. Нагорода була випущена обмеженим накладом у 70 примірників.

⁶ Гонський В. УПА — армія-переможець. Сотенний Симчич-Кривоніс та інші. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://zarichnyj.narod.ru/hi_upa_kryvonis.htm

Центр досліджень визвольного руху

Центр досліджень визвольного руху — незалежна наукова громадська організація, що вивчає різноманітні аспекти українського визвольного руху в ХХ столітті.

Сьогодні Центр досліджень визвольного руху це:

- єдиний **спеціалізований науковий центр** досліджень проблематики визвольного руху, історії Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії;
- центр **розроблення навчальних програм** та програм популяризації визвольного руху;
- **консультаційний центр**, що надає установам, організаціям та зацікавленим особам інформацію, експертні оцінки щодо історії визвольного руху, карально-репресивної політики окупаційних режимів в ХХ столітті;
- **унікальний архів** документальних, усних, речових, фото- та відеосвідчень про визвольну боротьбу ОУН та УПА, діяльність репресивних структур на території України, дисидентський рух та масовий демократичний рух кінця 1980-х — початку 1990-х, Помаранчеву революцію 2004 року. У 2010 році спільно з Львівським національним університетом імені Івана Франка розпочато створення Електронного архіву визвольного руху;
- **спеціалізована бібліотека** з історії діяльності українського визвольного руху;
- центр розроблення та **аналізу політики національної пам'яті**, вивчення досвіду посткомуністичних країн Східної та Центральної Європи в подоланні наслідків тоталітаризму.

ЦДВР об'єднує багатьох істориків із різних куточків України та з-поза її меж, які досліджують питання визвольного руху українського та інших народів. Центр видає науковий збірник «Український визвольний рух», організовує наукові конференції та семінари, публікує наукові праці, спогади та документи, історики Центру ведуть авторські колонки в медіа.

ЦДВР розробляв програми доступу до архівів КГБ, в результаті Директор ЦДВР був запрошений в 2007 році Службою безпеки України для розсекречення архівів, що успішно й втілив у 2008—2010 роках.

Центр досліджень визвольного руху у колишній в'язниці КГБ та Гестапо створив за сприяння Служби безпеки України та громади міста Львова Музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (Львів, вул. С. Бандери, 1), якому в 2009 році було присвоєно почесне звання Національного.

Науковий збірник «Український визвольний рух»

Науковий збірник містить документи, дослідження, спогади та інші матеріали, що розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху 1920—1950-х років, його структур та окремих особистостей.

- Український визвольний рух. Збірник 1. — Львів, 2003. — 208 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. — Львів, 2003. — 194 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. — Львів, 2004. — 304 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. — Львів, 2005. — 272 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 5. — Львів, 2005. — 240 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 6. — Львів, 2006. — 272 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 7. — Львів, 2006. — 312 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 8. — Львів, 2006. — 312 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 9. — Львів, 2007. — 320 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — Львів, 2007. — 352 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 11. — Львів, 2007. — 264 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 12. — Львів, 2008. — 224 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 13. — Львів, 2009. — 248 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 14. — Львів, 2010. — 224 с., іл.
- Український визвольний рух. Збірник 15. — Львів, 2011. — 344 с., іл.

Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович та В. Мороз. — Львів, 2002, 2006. — 212 с.

Чайківський Богдан. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. — Львів, 2005. — 104 с., іл.

Галаса Василь. Наше життя і боротьба / Ред. В. В'ятрович. — Львів, 2005. — 272 с., іл.

Порендовський Володимир-Ігор. В кігтях СТЕПЛАҐу (Кенґір 1949—1954) / Ред. В. В'ятрович. — Львів, 2005. — 272 с., іл.

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та його товаришів / Упоряд. М. Посівнич. — Львів, 2006. — 200 с., іл.

В'ятрович Володимир. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. — Львів, 2006. — 140 с., іл.

Кук Василь. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний командир Української Повстанської Армії. — Львів, 2005, 2007. — 120 с., іл.

Стасюк Олександра. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.). — Львів, 2006. — 384 с., іл.

Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський. — Львів, 2006. — 420 с.; іл.

Кук Василь — ‘Леміш’. Колгоспне рабство / Ред. В. В’ятрович. — Львів, 2007. — 264 с., іл.

В’ятрович В., Дерев’яний І., Забілий Р., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / Відповід. ред. В. В’ятрович. — Львів, 2007, 2008, 2011. — 352 с., іл.

Viatrovych V., Hrytskiv R., Derevianyj I., Zabilyj R., Sova A., Sodal’ P. The Ukrainian Insurgent Army: A History of Ukraine’s Unvanquished Freedom Fighters. — Lviv, 2007, 2009 — 80 p.

Українська повстанська армія. Історія нескорених. Навчально-демонстраційний посібник / В. В’ятрович (відповід. ред.), І. Дерев’яний, Р. Забілий, П. Содоль. — Львів, 2007.

Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка — ‘Хмеля’ / Ред. і упоряд. Р. Забілий. — Львів, 2007. — 424 с.

Порендовський Володимир-Ігор. На трасі Тайшет—Лена (Озьорлаг у роках хрущовської відлиги 1955—1959). Спогади / Ред. І. Дерев’яний — Львів, 2008. — 176 с.

ОУН-УПА на Сумщині: Т. 2 / Автор-упорядник Г. Іванущенко. — Суми, 2009. — 232 с., іл.

Голодомор 1932—1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. Даниленко (упор.), Л. Аулова, В. Лавренюк. — Львів, 2010. — 472 с.

Посівнич Микола. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 рр. — Львів, 2010. — 368 с.

Порендовський Володимир-Ігор. Штафетні лінії. Спогади / Ред. Р. Забілий. — Львів, 2010. — 140 с., іл.

Іщук Олександр, Огороднік Валерій. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. — Коломия, 2010. — 195 с.

Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. В’ятрович. — Львів, 2011.

В’ятрович Володимир. Друга польсько-українська війна. 1942—1947. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія». — 288 с.

В’ятрович Володимир. Історія з грифом «Секретно». — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 328 с., іл.

Зайцев Олександр, Беген Олександр, Стефанів Василь. Націоналізм та релігія. Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920—1930 рр.). — Львів, 2011. — 384 с. іл.

Проведені наукові конференції

Наукова конференція «Третій фронт в Західній Україні. 1939—1947»

12 травня 2003 р., Львів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Наукове товариство імені Шевченка

Наукова конференція «Організація Українських Націоналістів: до 75-ліття створення»

14 лютого 2004 р., Львів

Організатор: Центр досліджень визвольного руху

Міжнародна наукова конференція «Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ ст.»

27–28 квітня 2004 р., Кам'янець-Подільський

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Інститут археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет ім. І. Огієнка, Центр українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Міжнародна благодійна установа «Центр національного відродження ім. С. Бандери»

Наукова конференція «До 60-тої річниці Української Головної Визвольної Ради»

17 липня 2004 р., Львів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Наукова конференція «Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: проблеми теорії та методології досліджень»

19 листопада 2005 р., Львів

Організатор: Центр досліджень визвольного руху

Наукова конференція «Євген Коновалець на тлі доби»

13 червня 2006 р., Львів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Львівська обласна державна адміністрація

Наукова конференція «Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: актуальні проблеми дослідження»

22–23 вересня 2006 р., Дніпропетровськ

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Інститут суспільних досліджень, Дніпропетровський національний університет

Наукова конференція «Роман Шухевич — провідник українського визвольного руху»

25 травня 2007 р., Львів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Львівська обласна державна адміністрація, Львівська обласна рада, Український інститут національної пам'яті, Львівський національний університет ім. І. Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Наукова конференція «Український націоналістичний рух: історія та сучасність»

30 січня 2009 р., Остріг

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Національний університет «Острозька академія»

Наукова конференція «Репресії комуністичного режиму на Прикарпатті 1939—1941 рр.»

10 жовтня 2009 р., Івано-Франківськ

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Івано-Франківський обласний музей визвольної боротьби ім. С. Бандери

II Всеукраїнська науково-практична конференція «Геноцид України у XX столітті. Україна під окупаційними режимами — історія та наслідки»

25 березня 2011 р., Львів

Організатори: Національний університет «Львівська політехніка», Центр досліджень визвольного руху, Інститут літературознавчих студій Львівського національного університету ім. І. Франка, ВГО «Товариство відродження української нації»

Всеукраїнська наукова конференція «Постать на тлі епохи: до 120-річчя від дня народження Євгена Коновальця»

15 червня 2011 р., Львів

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Ювілейний комітет року Євгена Коновальця

Міжнародна конференція: «Євген Коновалець — громадянин Литви, патріот України. 120 років від дня народження»

17 червня 2011 р., Вільнюс (Литва)

Організатори: Центр досліджень визвольного руху, українські організації Литви

Виставкові проекти

«Провідники визвольного руху». 12 повноколірних двометрових банерів розповідають історію життя Євгена Коновальця, Степана Бандери, Романа Шухевича та Василя Кука.

«Злочини комуністичного режиму. 1941». Чотири повноколірні банери розповідають про масові розстріли в'язнів у червні 1941 року.

«Українська Повстанська Армія. Історія нескорених». 32 двометрові повноколірні банери представляють 19 розділів з історії УПА. На них розміщено близько півтисячі фото, документів з радянських та німецьких джерел та внутрішніх документів ОУН та УПА, більшість з яких публікуються вперше. Виставка експонувалася також у Східній та Західній Європі, США, Канаді, Австралії.

З питань експонування виставок звертайтеся до Центру досліджень визвольного руху.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 15

*Відповідальний редактор: Марта ГАВРИШКО
Літературний редактор: Ольга СВДЗИНСЬКА
Оригінал-макет обкладинки: Ольга САЛО
Макет і верстка: Петро КЛИМ
Відповідальна за випуск: Ярина ЯСИНЕВИЧ*

Автори опублікованих матеріалів повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Центр досліджень визвольного руху

м. Львів, вул. Козельницька, 4
тел.\факс: (+38 032) 247 45 22
history@upa.in.ua,
www.cdvr.org.ua, www.upa.in.ua
www.facebook.com/cdvrua

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.

**Серія ЛВ №741
Засновник ЦДВР**

Віддруковано в друкарні
ТзОВ «Часопис» м. Львів, вул. Сихівська 10,183
тел.: +38 096 274-83-36
Зам. № 06/09/11